Анри Подзи

ВОЙНАТА СЕ ЗАВРЪЩА…

Анри Подзи
ВОЙНАТА СЕ ЗАВРЪЩА…

Автор
ЗАГЛАВИЕ
Издателство, 1992

©, *превод,* 2008
© Стефан Касъров, *художник на корицата*, 2008

ИК „Колибри“, 2008
ISBN: 978-954-529-???-?

Въпросът мир или война се
решава в близките месеци…

Пол Бонкур

На двамата ми сина

Пол и Невил,

на всички млади французи, техни другари, които утре ще загинат, ако нашата страна си затвори очите пред истината и допусне да действат онези, чрез които войната се завръща…

А. П.

Въведение

На 11 ноември 1918 г. замлъкват оръдията на Западния фронт на Първата световна война. След четири години и три месеца непрекъсната канонада тишината реже ушите на оцелелите. Мнозина в Европа още от края на деветнайсетото столетие са предсказвали, че голямата война е неизбежна. Някои дори са прокобвали, че незначително убийство в някое от Бога забравено балканско градче може да я предизвика, но и най-добрите прорицатели не са успели и приблизително да си представят мащабите на човешката касапница.

И до ден днешен никой не знае колко са били жертвите в Световната война. Тогава са я наричали „Голямата война“, „Световната война“ „Европейската война“. Никой не я е наричал Първата, защото е нямало още болен разум, който да замисля втората.

Войната замайва въображението с мащабите си. Най-вече с броя на убитите. Статистици ги изчисляват на пет милиона за Антантата и три милиона за Централните сили (отделно милионите починали от „испанката“ – голямата грипна епидемия след войната). Ранените пък съответно на тринайсет и осем милиона. Точност съмнителна и данни, измъкнати понякога от пръстите. Тези, които искат да успокоят общественото мнение, занижават цифрите. Тези, които искат да бият барабана на тревогата по повод новата милитаризация, ги увеличават. Дори малка България не знае колко точно е загубила. Говори се за 87 000 убити и 152 000 ранени. Съмненията се раждат от изглеждащата невероятно малка цифра за пленниците – само 27 000. Та само по условията на Солунското примирие от септември 1918 г. всички български войски на запад от Скопския меридиан са оставени като заложници, сиреч пленници, и дори две години след завършека на войната се знае, че в Гърция все още гният 21 000, а в Сърбия 11 000.

Но в крайна сметка не това е важното. Важното е, че цяло поколение от крайния запад на Европа до нейния краен изток е полегнало пред откосите на картечниците в името на идеали, в които в началото вероятно вярва. После осъзнава, че е било излъгано. Плод на това разочарование е и прословутата клетва на студентите от Оксфорд през 30-те години, която постановява, че за в бъдеще младите хора „няма да загиват в името на владетел и родина“. Пълен кръг от идеята за Елзас и Лотарингия, за коридора към Балтийско море, за Судетите, за Каринтия, за Далмация, за защита на поруганията неутралитет на Белгия.

И тази резигнация идва от чувството, че нещата страшно са се объркали. Че загиналите са си отишли мърцина. Че са оставили безутешни родители, вдовици и деца, за да напълнят нечии джобове. За да се разкарват по изложбите на ново модерно оръжие дебеловрати търговци, захапали пури.

И най-страшно е това разочарование за т. нар. патриотическа интелигенция, която е подтиквала сънародниците си да потеглят, весело подсвирквайки си, за клането, което ги е очаквало.

Тази интелигенция има чувство за отговорност към поколението си, към страната си и поне част от нея смята, че нейно задължение е да не допусне веднъж направената грешка да бъде повторена, и то в много по-големи мащаби.

Мъчена от чувството, че е позволила тя самата да бъде подведена от политиците, както и че е подвела с авторитета си своите сънародници, тази интелигенция не иска децата, родени след мира в Париж, наново да поемат към кланиците на бойните полета, водени от същите идеи, които са вдъхновявали бащите им.

Авторът на книгата „Войната се завръща“ Анри Пози принадлежи към тази генерация и тази група интелектуалци. Той е французин от английско потекло, далечен потомък на един от английските пуритани, смело обявил се против краля в революцията от XVII в. Пози нескрито се е гордеел с гражданската смелост на прадядо си. Три десетилетия е оказвал услуги на френските и английските разузнавания на Балканите. В продължение на десет години е отговарял за събирането на сведения за полуострова във вестник „Льо Тан“.

И навярно се е чувствал предаден от тези, за които е работил. Видял е войната и се е страхувал, че и неговите деца ще потеглят по същия път, за да повторят грешките на бащите си.

Книгата, формално плод на едно от пътуванията му из Балканите и Унгария, всъщност е резултат от дългогодишното му познанство с региона. Тя е насочена против грубото потъпкване на правата на народите от победителите и против безкритичната подкрепа, която Франция и Великобритания оказват на малките империалисти от областта – Чехия и най-вече Сърбия. Всъщност неговата основна критика визира експанзионистично настроения Белград, покровителстван от Западна Европа, който тъпче правата на хървати и българи в Македония и така създава предпоставки за избухване на още по-страшен конфликт.

Цялата книга е страстен, донякъде патетичен зов за повече морал в международните отношения. Но моралът е сложно нещо. Зависи откъде и с какви очила ще го погледнеш. Защото авторът на книгата е извървял само половината от своята Голгота. Макар и да признава, че това, което е станало в Париж през 1919–1920 г., се е оказало пагубно за морала на Европа и за естествените права на нациите, той не е могъл да извърви пътя си докрай и да признае, че то така и е било замислено.

Авторът не е могъл да приеме, че войната не е започнала с добри намерения. Че пътят към ада не е бил постлан с добри намерения. Вярвал е в добронамерената на някои френски и английски политици, подлъгани според него от балкански и централноевропейски водачи, жадни за власт. Но публикуваната тайна документация на дипломатическите канцеларии още през 20-те и 30-те години е доказала ясно, че нито Клемансо, нито Лойд Джордж са вярвали в принципите, в името на които са повели съгражданите си на война.

Европа е трябвало да мине през още една война, за да победи окончателно цинизмът в политиката. Всъщност самият Пози две години след издаването на книгата, която представяме, публикува сборника документи „Виновните. Официални документи по отговорността за войната и тайните на мира“, в който показа, че се е разделил и с други свои илюзии.

Веднага след излизането ѝ от печат книгата му е забранена в страните от Малката Антанта, в Гърция и Югославия. Във френския печат е посрещната с мълчание или потоп от хули. Въпреки това за няколко месеца във Франция са продадени към 30 000 екземпляра, а още 10 000 са разпространени по цял свят. Като резултат само за няколко месеца Пози е поканен да чете повече от 50 лекции – сред тях и пред студентите на Католическия университет в Лувен, Белгия, пострадал тежко от военните действия. За разлика от Франция книгата получава добри рецензии в Белгия, Германия, Италия и Австрия, а когато година по-късно крал Александър е убит в Марсилия, както е предсказал Пози, бившият френски посланик в Рим го нарича „пророк“. Излиза и английски превод, а в България се появява съкратено издание на частта за България и Македония.

Два месеца след публикуването на книгата Върховният съд в Сърбия осъжда автора задочно на двайсет години принудителен труд, а офицерската организация „Бялата ръка“ – на смърт. Получава предупреждение, че ако реши да даде показания в процеса, последвал убийството в Марсилия, ще бъде убит.

Преди десетина години, по време на конфликта в бивша Югославия, книгата беше преиздадена в Хърватия с цел да се покажат на западноевропейското обществено мнение някои от корените на конфликта между хървати и сърби.

Сега, от дистанцията на годините, книгата изглежда донейде наивна и твърде романтична, но това, което никой не може да отрече, е честната позиция на автора и искреното му съчувствие към съдбата на хвърлените под тежък гнет хървати и българи. И той страда от заблуди и понякога преувеличава стойността на собствените си, нерядко изкривени знания за региона. Важното е друго – че отправя апел в полза на справедливостта, защото, както бях казал в рецензия за „Жалбите на Македония“, издадена от наскоро отишлия си Теодор Димитров, насилието хвърля дълга сянка.

Иван Илчев

Предисловие

Тази книга ще предизвика, и то не само във Франция, безпощадна неприязън към мен…

Едни ще видят в нея атака, други – защита. Тя не е нито едното, нито другото.

Тя е само усилие да изложа възможно най-ясно и най-обективно – в този най-критичен момент, който преживяваме от войната[1] насам – онова, което научих, видях и което е в действителност.

Нито за момент по време на анкетата, чиито резултати представям тук, някои от които вече бяха публикувани в „Л'ьовр“ (Делото), „Л'еко дьо Пари“ (Парижка хроника) и „Жьо сюи парту“ (Аз съм навсякъде), не съм имал намерение да вземам страна за или против чехите, румънците или сърбите, за или против хърватите, македонците или унгарците.

Единствената ми цел беше да покажа какво е положението в едната половина на Европа четиринайсет години след установения де юре мир и да посоча защо се е получило така; да предупредя какви катастрофи ни очакват, ако не проявим нужното внимание, и да обясня защо сме стигнали дотук.

Единственото, което ме интересуваше, докато кръстосвах Югославия, България, Унгария, Австрия, единственото ми притеснение, което не ме напусна нито за миг, бяха последиците, които определени грешки, несправедливости или престъпления могат да имат за сигурността и бъдещето на Франция.

Всичко подчиних и сведох до това, а и всеки изминал ден след моето завръщане, всяка от кризисните прояви, които се редуват и множат по тези места от десет месеца насам, подсилват чувството ми, че това, което описах в тези страници, трябваше вероятно да бъде казано по-рано и повисоко от мен. Това е всичко!

---

[1] Първата световна война. – Б. р.

Всичко, което пиша тук, съм претеглил дума по дума, проверил на място, по време на поредната дълга обиколка из Европа, пета поред след войната, която ме отведе от Загреб до Скопие, от София до Белград, от Солун до Будапеща, от революционните организации до министерските кабинети на диктатурите. Всичко, което ще прочетете – и най-дребния факт, и най-мимолетното твърдение, – съм видял и констатирал лично, а и всеки, който сам отиде, където съм бил, би го видял и констатирал на свой ред…

Добре ми е известно, че ще ме упрекнат именно в това, че съм посмял да го кажа, че грубо съм повдигнал воала, прикриващ голотата на пияния Ной[1]. Ако трябваше да го направя отново, не бих се поколебал!

Нямаш право да мълчиш, когато научиш макар и частица от истината, непознаването на която може да бъде фатално за твоите съотечественици. Трябва да я изречеш на висок глас, пък каквото ще да става с теб!

• •

Когато напуснах Македония, отвратен до погнуса с достойнството си на свободен човек от сцените на жестокост и робство, на които станах свидетел; когато д-р Трумбич в Загреб, споделил за страданията и решимостта за бунт на хърватските си сънародници, ми каза: „Съобщете за всичко това у вас, макар да ми коства живота!“; когато установих на всяка крачка в Централна Европа как омразата, завистта, алчността, нарушаването на дадената дума и развилнелият се империализъм са потъпкали онзи мир, за който агонизиращите наши войници мечтаеха, че ще донесе на оцелелите малко повече справедливост, а на децата им – сигурно бъдеще, с най-егоистични подбуди и мисъл единствено за моята страна разказах всичко…

Великите принципи? Чистата справедливост? Абсолютното право? Ужасяващите неправди?

Милион и седемстотин хиляди французи загинаха, за да ги защитят и да заличат тези неправди…

---

[1] Библейският патриарх. – Б. р.

Те загинаха напразно.

Едва четиринайсет години след смъртта на последните от тях, в Европа, по-разделена и по-смутна от всякога, се надигат отвсякъде буреносни облаци, заплашващи синовете на победителите, чийто триумф бе продаден от онези, които се включиха във войната само за да претършуват труповете!

За това, че пожела да освободи света, да установи мир и справедливост, спазване на правата на всеки, да даде на всички националности възможността да си поемат дъх и да се развиват свободно; за това, че след победата остана в неведение за всичко, извършвано от нейно име, нашата страна настрои срещу себе си коалицията на всички народи, които мирът нарани, вместо да излекува, и които я смятат отговорна за това.

Отвсякъде непреодолимо ни заплашва война…

Войната се завръща, защото мирните договори там именно, където имаше най-много потиснати за освобождаване – по течението на Дунав и на Балканския полуостров, – създадоха повече несправедливост, безредие и произвол, отколкото успяха да отстранят; защото техните възвишени и благородни формулировки послужиха за прикритие на най-долни апетити, на най-отвратителни комбинации с цел завоевания и сделки…

Трябва човек да е бил там, където проведох анкетата си – в тази българска Македония, която потръпва от безпомощен гняв под петата, смазваща врата ѝ; в тази Хърватия, където едни от най-културните европейци са ограбени, поробени, избивани от техните „родни братя“; в тази Унгария, която бе буквално разпъната на кръст в името на справедливостта, – за да разбере какво спечелиха някои хора и народи от саможертвата на нашите мъртъвци!

Сега вече знам – няма нищо по-отвратително от потиснатия, превърнал се в потисник!…

Мъжете, които суверенно провъзгласиха от името на победилите народи условията на мира – Уилсън, Клемансо, Лойд Джордж, Орландо, – бяха добронамерени, почтени и чистосърдечни, с абсолютно простодушно и непорочно съзнание. Не бяха заслепени от злоба, имперски дух или

стремеж към хегемония. Те се постараха само – с едно душевно спокойствие, граничещо с наивността – да възстановят опустошена Европа на базата на равнопоставеност, така че животът отново да стане възможен и за най-малките националности при условията на сигурност и съгласие.

„Справедливост и свобода за всички!“ – провъзгласиха те по време на войната…

След като врагът бе сломен, те пожелаха договорите, закрепващи победата, да осигурят окончателно свобода и справедливост.

Преди четиринайсет години…

А ето, че все по-застрашително сградата, която бяха издигнали върху най-благородните принципи, с култ към свободата и най-искрена и гореща привързаност към правните норми, заплашва да се срине. От всички страни се появяват пукнатини, дефекти, саботажи. Архитектите бяха недостойно предадени от своите строители.

Мирното дело, което трябваше да премахне войната, ускорено действа за нейното завръщане…

Унищожена бе Австро-Унгария – мозайка от малки националности, от които никоя не потискаше другите и която бе едно от най-ярките огнища на западната култура, единствено и само, за да се създадат три държави – Румъния, Чехословакия и Югославия, където малцинства с по-ниска степен на цивилизация, но разполагащи със сила, предизвикват с най-дивашки средства по-цивилизовани, но немощни мнозинства.

Великите принципи на свободно самоопределение на народите и спазване на религиозните, икономическите и културните права на етническите малцинства, провъзгласени и стриктно спазвани от четирите големи съюзнически държави, бяха грубо нарушени в Централна Европа и на Балканите от малките нации, които си поделиха тленните останки на Будапеща, София и Виена. Те и досега го правят, повече от всякога.

Закрилата на етническите малцинства? Признаването и спазването на техните културни, икономически и политическа права? Спазването на гаранциите за свобода и справедливост, тържествено провъзгласени в Сенжермен-

ския мирен договор, чиято цел бе да предпази победените от всякаква възможност за потисничество, насилие или произвол от страна на новите им господари?

Ще видим по-нататък какво се случи с този договор.

За да превърнат в мъртва буква тържествено подписаните от тях ангажименти, правителствата, които виждаха в тях спънка за имперските си цели, се задоволиха да нарекат анексираните от тях етнически малцинства свои „върнати в лоното на нацията сънародници“. Така постъпи Сърбия в Македония по отношение на българското население, поверено ѝ по нейна воля.

При други случаи, позовавайки се на ненарушимостта на националния суверенитет, те чисто и просто отказаха да прилагат в новите територии мерките, посочени в мирните договори.

Такъв бе методът, възприет от Румъния по отношение на унгарските и германските граждани в Трансилвания и Буковина, както и от Чехословакия спрямо словаците, рутените и унгарците.

Потъпкването на тържествените клетви, въвеждането в „освободените земи“ на режим на крайна експроприация, в сравнение с който практикуваният от германците в нашите Елзас и Лотарингия изглежда мек и справедлив – това е, което характеризира и бележи политиката, провеждана от четиринайсет години спрямо победените от страна на онези, които Клемансо, когато ги видя – уви, прекалено късно!– как постъпват, ги нарече „чакалите на нашата победа“.

Никъде, при никакви обстоятелства, по никакъв начин от четиринайсет години насам нито Сърбия, нито чехите, нито Румъния са спазвали своите задължения.

С едно-единствено изключение – в адриатическата област… защото италианското население можеше да разчита там на подкрепата на една мощна страна, чиито граждани проявяват солидарност с хората от техния род. Но и там онова, което не бе възможно да се направи срещу хората, тъй като рискът би бил прекалено голям, бе извършено срещу материалните ценности…

Чуковете, които обезобразиха преди шест месеца старите каменни лъвове на Трожир, вече четиринайсет го-

дини чупят и рушат в Далмация, Словения, Сърбия всичко от миналото, което може да бъде сринато… Това не са отделни прояви, това е система.

Договорите от Трианон и Ньои, които материализираха победата на Балканите и в Централна Европа, както Версайският договор я материализира за останалия свят, всъщност до голяма степен узакониха териториалните завоевания, извършени от армиите на малките съюзници след прекратяване на военните действия – най-често при грубо нарушаване на споразуменията за примирие (особено на примирието в Падуа).

Несправедливости, злоупотреби, извращения по-лоши от всичко, извършвано в миналото, бяха узаконени в полза на трите страни, чиито ръководители, за да си поделят по-успешно останките от Унгария, България и Австрия, бяха съставили още през 1917 г. същинско съдружие за интриги и претенции.

Едни се бяха сражавахали с плътта и кръвта си по фронтовете на Италия и Франция, а те, в официалните кулоари и редакционните зали на влиятелните вестници в Париж, Рим, Лондон и Вашингтон – с пропагандните си статии и чековите си книжки.

Успели да си осигурят послушни поддръжници в близкото обкръжение на водачите на Конференцията, най-вече между доверените хора на Уилсън и Клемансо, Пашич, Масарик, Бенеш и Брътиану успяха изкусно да се подиграят с тях по начин, който ще остане в историята – фалшифицираха карти, подправиха документи и прибягнаха, за да се възползват от мира, до методи, присъщи на панаирджийски джамбази.

„Цялата документация, представена от някои наши съюзници по време на мирните преговори – писа Лойд Джордж през 1928 г., – беше измамна и подправена. Решенията взехме въз основа на фалшификати."

Обвинението е ужасно.

То не бе взето под внимание. А и не можеше да бъде.

След 1920 г. започна да се чува отвсякъде истината за способите, използвани от представителите на Прага, Буку-

рещ и Белград в Трианон, Ньои и Сен Жермен, с цел да се злоупотреби с добронамерeността на големите съюзнически ръководители… за измислените статистически данни, скалъпените или събрани насила петиции, за измамите и лъжите, които превърнаха договорите в това, което са.

По-нататък ще стане дума за конвенцията, подписана от Масарик от името на чешкото временно правителство на 30 юни 1918 г. в Питсбърг със словашките делегати, и за това как веднъж станали господари на унгарска Словакия, Масарик и приятелите му цинично отказват да изпълнят поетите задължения, „тъй като договорът, подписан в неработен ден, в нарушение на американския закон, е нищожен и несъществуващ…“

Изречението, поставено в кавички, е от самия г-н Масарик и фигурира на страница 220 от неговата известна книга „The Making of a State“ (Създаването на една държава), в която се надсмива над наивността на измамените от него глупаци… чиито имена са Орландо, Лойд Джордж, Уилсън и Клемансо…

Последните, след като им била представена декларацията, подписана от словашките представители в Питсбърг, с която те приемали да създадат с чехите дуалистична държава, в която Словакия „ще има своя администрация, свой парламент, свои училища и свои съдилища, където официален език ще бъде словашкият…“, приложили принципа на самоопределение на нациите и „освободили“ словаците от Унгария.

Впоследствие словаците, осмелили се да поискат изпълнението на поетите ангажименти, отлично разбрали от чехите колко струва сляпата вяра в някакви „парцаливи хартийки“.

Тази история, която би се харесала на Робер Макер[1], си има и продължение – невероятно циничната случка с Анкетната комисия, натоварена от съюзническите ръководители да провери на място в Унгария дали границата, предлагана от чешките делегати, действително съответства

[1] Литературен персонаж (1834 г.). Мошеник, движещ се из светското общество, представяйки се за банкер или журналист. – Б. пр.

на истината и чиито членове, без знанието на Конференцията, били чехи!…

Именно въз основа на подобни гаранции, предложени от подобни хора, големите победители, в чието невежество и доверчивост има нещо стъписващо, са разпределили безапелационно териториите и народите в Централна Европа и на Балканите!

Именно благодарение на подобни фокуси четиристотин хиляди сърби, заселени в унгарски Банат, „посърбили“ – в името на справедливостта и с прилагане принципа на националностите – шестстотинте хиляди унгарци и четиристотинте хиляди германци; така двата милиона и половина румънци в Трансилвания „порумънчили“ близо три милиона не-румънци, от които две трети унгарци; по същия начин по-малко от шест милиона чехи станали господари на повече от седем милиона не-чехи, от които една пета са унгарци, а въз основа на най-обикновено твърдение на Пашич, че били сърби, една страна два пъти по-голяма от Белгия – Македония – и нейните два милиона и половина българи били предадени в ръцете на Сърбия, която ненавиждат и която ги мрази…

Вече четиринайсет години в Централна Европа и на Балканите националностите, разкъсани в живата си плът от граници на политическия произвол и икономическия абсурд, смазани от ново потисничество, сто пъти по-тежко от предишните, молят за по-справедлива реакция от страна на Великите сили, чиито подписи в Ньои, Трианон и Сен Жермен бяха потвърдили ангажиментите на техните сръбски, румънски и чешки съюзници. Вече четиринайсет години представителите на милиони хора – които вчера бяха неприятели, а днес се помириха в общото си страдание и общата воля за освобождение – неуморно разобличават лъжите и очевидните грешки, опорочили договорите, нарушенията на правата, извършени в името на правото, несправедливостите, извършени в името на справедливостта…

Протестите на хървати, македонци, словаци, унгарци получиха широк отклик в Англия, Съединените щати и Италия. Силата на техните аргументи, достоверността на

техните упреци, очевидната истина за понесените от тях несгоди предизвикват гореща симпатия и мощна подкрепа към тези, на които след победата трябваше да се даде свобода, а с изумление наблюдаваме, че всъщност са укрепени оковите им.

Тяхната кауза постигна морална победа във всички страни, където бе изложена…

У нас общественото мнение, което не знае нищо за действителното положение – нито по течението на Дунава и на Балканите, нито където и да било другаде в Европа, – е запазило точно същите чувства, както в деня на примирието.

Френската общественост, която така старателно държат в неведение, се учудва от промяната на мнението на нашите бивши съюзници, необяснима за нея. Тя подозира най-вероломни планове в тяхното ново отношение към победените, които така тежко бяха наказали преди четиринайсет години и към които днес е насочена цялата им симпатия. Тя не разбира защо Италия настоява за необходимост от териториални промени в Централна Европа и на Балканите, защо англичаните допускат една такава възможност, а и някои французи са съгласни с тях. Тя се безпокои, дразни се, бои се от клопка…

Чувам вече възраженията…

„С какво, ще каже някой, всичко това ни засяга? Какъв интерес имаме да се намесваме в спорове, които възникват там, някъде из затънтените чешки или румънски провинции, на българо-югославската граница или в селата на Хърватия или Далмация, между хора, чиито имена дори не знаем? Нека се оправят помежду си! Погрешно би било от наша страна да се въвличаме заради тях в спор с нашите чешки, румънски или югославски приятели точно в момент, когато имаме най-голяма нужда от тях.“

Погрешно, напротив, би било да се говори именно така… Нашата сигурност, животът на нашите деца, самото бъдеще на нашата страна зависят днес от Прага, Букурещ и Белград, но ни най-малко заради онова, за което някои си мислят, нито пък, както биха искали да ни внушат политиците, които настояват, че корекция е невъзможна и дори

опасна, злоупотребявайки с доверието, оказвано им все още от тези, които не знаят колко долни сметки и позорно невежество се крият зад думите им.

Грешките, насилието и несправедливостите на трите държави, които ние създадохме такива, каквито са, и които продължаваме да подкрепяме вече четиринайсет години с нашето влияние, нашите пари и нашия престиж, без да получаваме в замяна нищо друго, освен илюзорна подкрепа, действително ще ни струват скъпо, ако упорстваме да ги защитаваме – именно те ни водят към катастрофи!…

По вина на хората там, които предизвикаха по течението на Дунава и на Балканския полуостров с цел утоляване на своята отмъстителност, апетити, имперски амбиции и гордост повече ненавист между народите, отколкото е съществувала някога преди тях в Европа; по вина на хората у нас, които им помогнаха преди четиринайсет години, а продължават и днес, отричайки очевидните лъжи и нарушения на правата, от които те се възползваха, никакъв искрен и траен мир не можа да бъде установен – войната се завръща…

Тя се завръща, защото народ, изтръгнал победата с цената на страдания, вярност и пролята кръв – нашият народ, стигащ до наивност в безмерната си доверчивост и добронамереност, – не знае нищо за отговорността, с която го натоварват, нищо за онова, което готвят другите около него, нищо за злоупотребата с доверие, на която е жертва.

Заливат го с фалшификати хората, на които се доверява: политици, предпочитащи да тласнат Франция към нова война, вместо да признаят, че са сгрешили; държавници, печелещи от патриотизма, както техните финансови поръчители от производството на оръжия; журналисти, за които единствената истина е онази, която носи рента или ордени…

Заслепена от една пропаганда, двойно по-опасна поради факта, че разполага у нас със съучастието на всички отговорни за грешките и безчестието, произлезли в Ньои и Трианон, френската общественост смята за подпалвачи на нова война всички онези, които разобличават недостатъците на тези договори.

В движението за ревизия на техните несправедливи клаузи тя вижда само една опасна маневра, насочена срещу съюзници, с цел да бъдат обезсилени, а чрез тях, и срещу нас самите.

За френската общественост да приеме принципа за ревизия, макар и ограничена, би означавало да разрушим със собствените си ръце плода на нашата скъпо струваща победа, да дадем право на победените агресори, които ни обвиняват, че сме злоупотребили с тази победа, и умишлено да отслабим Франция… Не! Направеното е добре направено. Всякаква промяна на териториалните клаузи на договорите е невъзможна. Дълг на Франция – в интерес на Франция и на мира – е да се противопоставя неизменно на всеки опит за промяна.

Това именно твърдят в Парламента и в своите вестници хора, които много бързо забравиха, че именно на тях Франция дължи провала на мира, защото гордостта им не понася прозорливостта на личности като Пол Бонкур и Даладие да доведе до корекция с цел да се избегне една нова война, на грешките, допуснати от тях „поради безразсъдство или невежество“.

Непонятна е тази дума за французите, които нехаят и си затварят очите, както през юли 1914 г.

Така именно мислеха довчера у нас обикновените хора. Но ето, че те се учудиха преди няколко седмици – преди да разберат истинската причина – защо хората, натоварени да говорят от името на Франция, не отговориха на италианското предложение.

Точно така се говореше и мислеше преди ревизирането на финансовите клаузи на мирните договори. Те също, ако се вярва на същите покварени политици, бяха умно замислени, безгрешни, неподлежащи на промяна, а знаем какво се случи с тях.

Растящото влияние на Мусолини върху европейската политика, обяснението за привлекателността, упражнявана от него върху победените сили, за престижа, който той донесе на своя народ, се дължат на факта, че той пръв в Европа призна фундаменталните недостатъци на сключения мир и прокламира, че договорите „не са гробове, от които на победените е забранено навеки да излизат…“

Не откъм Рейн или Данциг изгрява злокобната зора. Непосредствената опасност е другаде – там, където беше през 1914 г. и по престъпната воля на същите хора, завладени от същия дух на насилие и лудост!…

……

Бих добавил само няколко думи:

Действителността, която констатирах, думите, които ми бяха казани, сцените, на които бях свидетел, са описани тук така, както съм ги видял и чул, без да спестя каквото и да било, за когото и да било… Имената на моите осведомители съм цитирал винаги, когато е било възможно, без риск да застраша живота или свободата им.

Всяка дума от тази книга съответства на истината. Никакво опровержение, откъдето и да произлиза, с какъвто и официален етикет безсрамно да се кичи, не може да оспори автентичността на никой факт, документ или цифра.

Анри Подзи

Хърватският проблем

Опасността

Родена под знака на победата, чрез присъединяване към Сърбия на хърватски, македонски, унгарски, словенски и далматински земи, Югославия, която в продължение на десет години се наричаше „Сърбо-хървато-словенско кралство“, преживява днес трудни времена.

Толкова трудни дори, че изглежда все по-вероятно нещата да свършат зле, и то не само за югославяните.

Признаците за предстояща катастрофа се множат и стават все по-сериозни и по-остри, все по-отчетливи и обособени. От няколко месеца насам те се засилват, сгъстяват и разпространяват по цялата територия на страната.

Кризата е икономическа, обществена и политическа. Цялата югославска постройка се пропуква и клати.

Още миналата година, по време на първата си анкета, можах да констатирам развитието и внезапното изостряне на заболяването, чиито симптоми десет години по-рано, през юли и декември 1923 г., дотолкова ме бяха разтревожили, че не можах да го скрия от сръбските си приятели.

Лицето на Югославия, което съм виждал тъй често и под толкова разнообразни аспекти, което тъй добре познавах от многократните пътувания по словенските, хърватските и сръбските земи, от постоянното общуване през последните двайсет години с хората, върху които тези земи са положили своя отпечатък, се яви пред мен променено до неузнаваемост.

Още тогава, по-малко от пет години след неочакваното и прекрасно осъществяване на стремежите и амбициите, в името на които сръбската страна беше воювала, се наблюдаваше как нещата и хората неудържимо се плъзгат

към някаква пропаст.

На всяка крачка, във всички среди и по всякакъв повод лъжливостта на официалните твърдения, прославящи постигнатите благоденствие, ред, национално обединение и напредък, се оценяваше от прозорливите и разсъдливи наблюдатели като екстравагантен и жалък облог.

Нещо стискаше Югославия за гърлото и тя се задъхваше.

Преди десет години…

Възможно е, както твърдят привържениците ѝ, диктатурата, установена преди четири години на югославска земя от крал Александър Карагеоргевич, по внушение и със съдействието на великосръбската военна партия, на която суверенът е едновременно ръководител и заложник, да е била спасителна мярка за обществото.

Възможно е тя да е предпазила Югославия – държава, съставена от късчета и парчета – от незабавно раздробяване, от разпокъсването, към което се стремят – съзнателно или несъзнателно, по принципни съображения или поради личен интерес – партиите и хората, пречупени от диктатурата.

Възможно е…

От своя страна обаче веднага ще кажа, че не вярвам на това. Убеден съм, напротив, след всичко, което видях, след всичко, което знам, че диктатурата отне от Югославия единствения шанс за спасение, който съществуваше пред нея.

Едно нещо е сигурно – ако диктатурата успя да спре временно и привидно развитието на заболяването, което претендираше да излекува, на практика, смазвайки грубо абсцеса, тя инфектира целия югославски организъм.

Дали не го инфектира дотам, че болестта да стане днес неизлечима?

С цел да се опитам да отговаря на този въпрос, в продължение на два месеца проведох в Югославия, България и Централна Европа анкетата, чиито изводи са резюмирани в настоящата книга.

„Трудностите, с които се сблъскваме и които впрочем са комично преувеличавани от нашите неприятели, са

обикновено разстройство на растежа, твърди Белград. Те ще изчезнат от само себе си, както ще изчезнат трудностите, с които също се сблъскват Полша, Румъния и Чехословакия, тогава, когато отстраним причините им – тоест приключим материалното и духовно обединение на нашата страна и се справим окончателно с нейните вътрешни и външни врагове."

„Болестта е неизлечима – твърдят борците срещу диктатурата. – В днешна Югославия събитията изпревариха хората. Тези, които завзеха властта и я удържат с най-жестоко насилие, са неспособни и недостойни да ръководят страната си. Те я водят заедно с Европа към кървави катастрофи…"

От четири години се води безпощадна борба между тези две тези и хората, които ги поддържат. Ден след ден, колкото часът на крайното решение наближава, тази борба става по-упорита и по-жестока.

Това в Европа се знае от всички, чиято професия е да знаят.

В Полша, във Великобритания, в Белгия, в Швейцария – все страни, които нямат никаква причина да изпитват преднамерена враждебност към Югославия – пресата отдавна алармира обществеността за остротата и опасността на югославската криза.

Тя не се задоволява да възпроизвежда официалните комюникета и съобщенията на правителствените агенции. Тя ги разяснява и допълва със собствени сведения, опитва се да се осведоми от най-сигурни източници, да отсъди въз основа на точни факти и сигурни констатации.

У нас, напротив – където осведомителните средства не липсват, нито осведомените, дори отлично осведомените хора, – повелята е да се прикриват на всяка цена всички истини, които биха били неприятни за югославяните. В основните печатни издания, единствените, които достигат до масите и формират общественото мнение, нареждането се спазва стриктно.

Като чете някои „специални репортажи", публикувани през последните пет-шест месеца в най-големите парижки вестници – примерно за италианско-югославския конфликт, по хърватския проблем, по тайните военни приготовления на

България или Унгария, – човек си мисли, че сънува…

Ако вярваме на тях, макар в най-спокойната и най-добре управлявана държава всичко да не е още съвсем съвършено, нито един от дребните инциденти, които се случват там, не заслужава да буди нашето безпокойство и особено да обръщаме внимание на нападките, отправяни срещу нея от неприятелите ѝ.

Самите тези неприятели или са лишени от всякакво влияние и дават воля единствено на своята злопаметност или лични амбиции, или действат за сметка на чужди сили и са предатели, достойни за презрение.

Тези „криминални бандити“ в Македония; „агенти на Италия или Унгария“ в Хърватия или Банат; „недоволни политици“ в останалата част от страната – югославската нация, сплотена в единната си воля за труд и мир, в една и съща патриотична солидарност, гласува пълно доверие на своето правителство да я избави от тях.

А ние можем изцяло да се облегнем на нейните съюзнически сили, така приятелски настроени към нас…

Именно с подобна литература бяха заблуждавани и приспивани у нас в навечерието на Сараево добрите люде, които се очароваха от нея.

• •

Първият югославянин, когото зърнах след като пресякох италианската граница в ранния сумрак, който просветляваше високите словенски хълмове, беше един войник.

Той стоеше полускрит зад бодлив храст, на няколко метра от пограничния камък, кръстосал ръце върху пушката си.

Такива войници – на стража по цялото протежение на железопътната линия; на стража до мостовете, стрелките, тунелите; на стража на входа и изхода на гарите – щях да видя хиляди от Сушак до Любляна, от Любляна до Загреб, от Загреб до Сараево, от единия до другия край на Хърватия, Словения, Босна – цели полкове в бойни униформи, със заредени пушки и пълни паласки…

Предишната година, на влизане в Югославия, където пристигах от Тирол и Северна Словения, бях поразен от

присъствието на необичайно голям брой стражари и войници по важните кръстовища, големите мостове и пътни съоръжения и някои големи гари…

Но нищо не предвещаваше дори и най-бегло това, което констатирам днес – тази същинска военна окупация на цялата страна…

Впечатлението е изумително!

За проверка на ръчния багаж и контрол на паспортите на граничната станция международният влак бе буквално превзет от полицаи и стражари. Докато едните разпитват, проверяват и претърсват, други, със затъкнати на пушките ножове, пазят на всеки изход на вагона и обкръжават влака. Забранено е да се напуска купето. Пътниците са обискирани като злосторници.

Самите вагони, от единия до другия край на влака, се проверяват най-щателно. Куфари, чанти, кутии за шапки, кошници с продукти, седалки, облегалки, прегради, тавани, подове – дори колесарите и ресорите, включително подплатите на дрехите – всичко се преглежда внимателно, обръща, опипва. Всички чуждестранни вестници се конфискуват. Броевете, донесени от Париж, между другото на „Л'Ьовр", „Кандид", „Ла Репюблик", „Льо Попюлер", дори „Еко дьо Пари", ми бяха отнети.

„Какво търсят?" – попитах кондуктора, дошъл да продупчи билета ми, който ме поздрави на лош френски.

„Бомби, господине!" – отговори той най-спокойно.

Бомби? Същото обяснение ми бе дадено предишната година на граничната станция Йесенице, когато изразих учудването си, че международните влакове са спирани, а пътниците и багажите се отвеждат към вътрешността на страната с композиции от югославски товарни вагони. Но това беше наскоро след терористичния атентат в Земун, извадил от строя половината влак от Париж, и предохранителни мерки бяха наложителни…

Скоро след пристигането в Загреб щях да науча, че „комунистите", защото се твърди, че са те, действали с безпрецедентна дързост. Двайсет и два вагона за по-малко от седмица били разрушени от адски машини по словенските и четиринайсет по хърватските линии. В района на Любля-

на били взривени три жандармерийски участъка и няколко моста били извадени от строя. Повече от петдесет бомби били открити през последния месец под въглищата на локомотивите или скрити в стените на вагоните…

В едно малко кафене насред Загреб ми се удаде да подържа в ръцете си едно от тези устройства. Изработени не от комунистите, а от хърватски и словенски революционери, забягнали в Австрия, те имат приблизително формата и размерите на пакет от нашите най-обикновени цигари. Заредени са с нов вид взривно вещество, изключително мощно, евтино и лесно за употреба, изработено на базата на широко разпространени продукти. Точната формула най-любезно ми бе разкрита заедно с указанията за употреба от един служител на хърватските железници… Вярвам ще ме извините, че не я публикувам тук!…

Словенските земи, на фона на мòрави планини, са едно истинско вълшебство с богатия си, разнообразен растителен свят, с великолепието на горите, с многобройните си буйни потоци. Те може би са още по-красиви, с още поголямо очарование и привлекателност в Южна Словения, където всяко кътче оживява под меките слънчеви лъчи, а хоризонтът потъва в безкрая.

С навлизането в Хърватия, пейзажът постепенно се променя и придобива особено достолепие.

Големите горски масиви се смаляват, просветляват и стават по-рехави; обширните поля са населени, богати и плодородни, покрити със земеделски култури; няма ги прекрасните, диви скали, които навсякъде прорязват със сивата си маса словенските гори и поляни.

Тучните ливади, пресечени от горички и жив плет, по които пасат охранени крави и големи стада коне, напомнят за нашите богати нормандски села. Безкрайни лозя, осеяни с хиляди плодни дръвчета, покриват заобленитe червеникави хълмове. Насред големите села солидни и уютни, квадратни къщи, покрити с виолетови плочки, се притискат около масивни, ниски църкви с тесни и източени камбанарии. В обширните ниви от царевица и слънчоглед, цвекло или вече ожънато жито, навсякъде се виждат просторни чифлици, потънали в зеленината на китни овощни градини. Във всички посоки, по-

добни на паяжини, опънати над покривите и посевите, докъдето поглед стига, се простират мрежи от електрически жици. Широките пътища са застлани с каменна настилка и битум. Мостовете са железни. По всички пътеки групи босоноги жени, изпъчили гърди под везаните ризи, отиват или се връщат от нивите с бърза крачка.

Незабравимо впечатление за мощ, богатство, труд, добре подредена цивилизация…

И също навсякъде, още повече, отколкото в Словения, по пътищата и пътеките, прекосяващи полята, по селските площади, близо до мостовете, в подножието на които перачките белосват платното в буйните води, по протежение на железопътните линии, навсякъде – въоръжени мъже…

Страната като че ли е в обсада!

„Сръбски войски!“ – обяснява мой спътник, виждайки ме да наблюдавам с любопитство по време на краткия престой на влака на една съвсем малка гара отделение пехотинци в полеви униформи, което марширува по една от уличките на селото.

Няма нужда да ме осведомява… Достатъчно е тук и навсякъде да видиш слабите лица с плоски скули, черните мустаци, масивното телосложение на мъжете и събраните им до носа очи, за да ги определиш незабавно… Впрочем всеки един от стотиците войници, които срещнахме след италианската граница, беше сърбин от Стара Сърбия.

Сърби са часовите, разположени на всеки километър по линията; сърби са стражарите и полицаите, които претърсват влаковете или патрулират по селата; сърби са младите офицери, които в Любляна, информирани за двойното ми качество на французин и журналист от специалния комисар, който провери паспорта ми (трета проверка за помалко от шест часа), тъй дълго и внимателно ме разглеждаха; сърби са най-сетне служителите, с които ще се срещна след малко по улиците на Загреб, и конните стражари, които след няколко дни, на път за Босна, ще спират час по час моя автомобил с повелителен жест на ръката…

Между словенците и хърватите – от единия до другия край на Хърватия и Словения – нито един не носи оръжие или униформа, нито един не личи да държи част, дори най-

нищожна, от могъществото и властта на държавата!

Въпреки това повече от една трета от югославските войници са хървати и словенци; те са и сред най-добрите по дисциплина, издръжливост и боен дух, но всички отбиват военната си служба далеч от родните си места – било в македонските гарнизони, било в Шумадия, оттатък Белград…

„Това е за предпочитане! – казва майор Т. …, с когото вечерях в компанията на няколко сръбски приятели в хотел „Еспланад“. – След десетина години, когато имаме работа с младото поколение, което ще сме сърбизирали изцяло, военната служба в родния край няма да представлява никакво неудобство. Дотогава това е невъзможно! Младите хървати са все още прекалено проникнати от довоенните си идеи и приятелски връзки!“

Колкото до служителите на всички важни постове, те също са сърби, дошли от Стара Сърбия. Под „важни постове“ разбирам просто онези, при които има нещо да се управлява, да се командва, да се наблюдава или проучва…

„Любезни господине – отговори ми един едър търговец, на когото носех писмо от един негов роднина, потърсил убежище в Париж, и пред когото изразих учудването си от тази същинска сръбска инвазия в Хърватия, – половината от пощенските и телеграфните раздавачи са сърби, а другата половина са хървати само по име! Няма и един, който да не работи за полицията… За мен е ясно, че всички писма, които получавам от чужбина, без изключение, ми се предават чак след като са били отворени…“

Кой от авторите на така наречените специални анкети за Югославия в големите френски вестници, зачестили, откакто буреносните облаци над Балканите дотолкова се сгъстиха, че се наложи да си дадат вид, че югославските дела ги интересуват, кой от тях, питам аз, съобщи онова, което всички видяха, както го видях аз и както са могли да го видят всички, посетили Югославия?

Кой от тях се запита защо е тази плътна окупация на половината от югославската територия от югославска войска и полиция, набирана вън от тази територия и говореща зле местния език, тъй като сръбски и хърватски, макар и братски езици, използват различни изрази, нямат еднакви

ударения, нито едни и същи думи за едно и също понятие?

В кой френски вестник, с изключение на крайно левите, чието влияние върху общественото мнение у нас е нулево, бе съобщено например, че във всички хърватски градове и в самия Загреб, където заседава правителството, се наложи всички хърватски кафенета да бъдат забранени за военни поради постоянните и тежки сбивания между хървати и сръбски войници?

Това заслужаваше да бъде отбелязано и решението на поставения проблем може би щеше да предизвика интерес, поне за нашата страна, която би била силно засегната финансово и политически от криза, заплашваща да разруши югославското единство.

Тази констатация не бе направена от никого или поне оповестена, нито решение бе потърсено или поне замислено от някого…

Не! Тръгнали от Париж, за да „разкрият истината“, „специалните“ анкетьори, за които споменах по-горе, се върнаха във Франция след няколко приятно прекарани дни в компанията на местни чиновници, за да поднесат на читателите си няколко литературни бисера – да опишат нощно заведение с леки момичета и сутеньори в Сараево, да споделят възхищението си от старите камъни на далматинския пристан, или да потвърдят сексапила на красивите момичета, които полицията е поставила на пътя им…

Нито дума за причините, проявите и отраженията в Югославия и вън от Югославия на кризата, която бяха отишли да „проучат“… Нито един точен факт, нито един документ, отразяващ намеренията на властта или чувствата на народните маси, нищо, което да позволи на читателя да си изгради свое лично мнение…

Нищо най-вече, което би могло да разтревожи онези, от които системно се крие истината за голямата драма, разиграваща се на Балканите, която ни води право към повторение на 1914 г. …

Не преувеличавам ли?

Как бих желал!… Как бих желал да съм се заблудил на всички страници, които следват, та да може всеки момент да ме упрекнат в неразбиране или грешка по всички

събрани факти и всички изказани твърдения!

Как бих желал оптимистите да излязат прави и да ме разобличат – те, които не пожелаха да видят онова, което и слепият би разбрал!

Защото опасността, към която върви нашата страна със затворени очи, е смъртна опасност.

Всичко, което засяга или заплашва Югославия, засяга или заплашва Франция, защото военно и политически от 1918 г. насам ние сме свързани с Белград; всичко, което отслабва Югославия, отслабва и нас, като последица; всички грешки, които тя допуска, фатално се отразяват или ще се отразят на Франция…

Това именно не трябва никога да изпускаме от погледа си, когато става дума за Югославия!

А ето, че за по-малко от петнайсет години онези, които последователно я ръководеха, макар да разполагаха с всички козове, успяха дотам да компрометират своето управление и заедно с това съдбата на своята страна, че единственият въпрос, който днес си задават наблюдателите – приятели или врагове, – е кога и как ще я погубят.

Грешката, която сърбите допуснаха в Хърватия, е капитална и непоправима, защото натежава с огромна сила на везната и позволява да се проявят всички останали грешки.

С всички средства и като че ли за собствено удоволствие, от 1918 г. насам те се постараха да я превърнат във втора Македония.

За съжаление те напълно успяха.

На Ориент-експреса му трябват двайсет часа, за да пропътува растоянието от Милано до Загреб – в сърцето на Хърватия.

От Загреб до Белград се пътува седем часа…

Различията – духовни и материални – са по-големи между Загреб и Белград, отколкото между Милано и Загреб, както впрочем съществува по-голяма разлика между хърватските и сръбските, отколкото между хърватските и ломбардските села.

Загреб, втори по големина и население югославски град, по-красив, несравнимо по-богат, с много повече вид на столица, отколкото Белград, не е югославски. Той никога не е бил и няма да бъде такъв…

Със своята атмосфера, облика на улиците, къщите, магазините, църквите, кафенетата и хотелите си той е западен град, фундаментално и окончателно западен. Той пази незаличимо, до дълбината на основите си, до най-малкия детайл отпечатъка на унгарската култура и на унгарската душа, които са били негови в течение на почти хиляда години.

Белград, въпреки всички промени, извършени след войната, въпреки модерните сгради и улици, въпреки внушителното нарастване на населението, си остава ориентален град.

Построен на скалиста издатина над двете реки, с лице към равнините на Централна Европа, той има изключително красиво разположение, но векове варварско господство, векове вегетиране, без интелектуален живот, без всякакви артистични или духовни дейности, без други хоризонти, освен дребнавите ежедневни грижи, са го превърнали в тяло без душа, без физиономия и вътрешен плам. До дъното на своите основи той е проникнат от онези неопределими полуазиатски, полуславянски черти, характерни за всички градове между Дунав и Гърция, Албания и Черно море, които бихме нарекли балкански…

А сърбите, между всички народи от полуострова, са най-типичните балканци…

Те са далеч по-балканци от българите и македонците, префинени и пречистени от продължителния си контакт с елинизма и инстинктивното си влечение към духовната култура, както и от далматинците, проникнати от италианската цивилизация…

Сърбите са балканци до мозъка на костите си. Те ще бъдат такива и след още хиляда години, независимо от техния бит и облекло, от духовното, политическото и икономическото им развитие, от упадъка или славата им – както германецът ще остане винаги германец, латинецът – латинец…

От моя страна това не е нито критика, нито похвала, нито съжаление, а проста констатация на очевиден факт, на неизменна и предопределена съдба.

Своите качества и недостатъци, еднакво големи, сърбите дължат на историята и географията, на своите господари от миналото, на твърде продължителното непознаване на по-развитата цивилизация на Запада, на пейзажите и предметите, сред които са живели, които постепенно са оформили техния национален характер. Те са такива, каквито са…

Загреб, солидно разположен сред плодородна равнина, с предградията, плъзнали по заобленине лъчезарни хълмове, стигащи до хоризонта, с хармоничните му линии и чисти пропорции, като красиво женско тяло, Загреб още от първите ви крачки по широкия площад, обкичен целият с дървета и украсен с кошници мушкато и върбинка, пред зданието на гарата в австрийски стил, веднага прави впечатление на нещо познато, което някъде вече сте виждали в западната страна, откъдето идвате…

Никакво усещане за екзотика, за някакъв нов свят, нищо, което би ви учудило, шокирало или предизвикало вашата усмивка… Град, подобен на десетки други в Централна Европа!… Централните квартали, на излизане от работилниците и канцелариите, и народните предградия през хубавите летни вечери приличат на тези в Будапеща, Мюнхен или Виена, а зная улици в Милано, които са точно

същите като тези в Загреб, до търговската борса, катедралата или централната поща…

Широките булеварди, засенчени от прекрасни дървета, строгите и изискани сгради от дялан камък, позлатени от слънцето, които буквално са като братя близнаци на тези от Будапеща, стилът на паметниците, облеклото, дори обликът на тълпата – нищо не подсказва, че се намираме на Балканите, всичко е европейско… Дори прозрачното небе излъчва нежност, напомняща за изящния италиански простор… Дори познатият звън на католическите камбани, разнасящ се от всички краища на града в определени часове на деня, напомня нашите на запад…

Няма и следа от балканизъм в този град от двеста хиляди жители, освен югославските знамена по фасадите на административните сгради и униформата на войниците и полицаите, които срещаме по тротоарите или които дежурят по кръстовищата… Хиляда години унгарска цивилизация и католически манталитет са белязали навеки тук нещата и хората…

Богатите земеделски култури, покриващи хърватските земи още от самата граница, които изглеждат като продължение на унгарските; селата с просторни и солидни къщи; големите чифлици, заобиколени от овощни градини и ливади, подредени като дворове; широките пътища; електрическите жици, довеждащи навсякъде енергия и светлина; съвършената земеделска и промишлена техника; усещането за ред, хармония и интелигентност, което поразява навсякъде – всичко това също е западно, в дълбочина и по същество противоположно на балканизма… Тези хърватски села, колко често ги виждах мислено по-късно, когато прекосявах Стара Сърбия!…

Хърватските селяни и ниви и сръбските селяни и ниви са два различни свята, вековна разлика само на няколко километра през границата отпреди четиринайсет години!

Отбелязвам тези разлики не само от любопитство, а защото са от съществено значение.

Те позволяват по-добре от всякакви доклади, от всякакви речи на политици и държавници да бъдат разбрани дълбоките причини – фаталните причини – за кризата, коя-

то възправя днес един срещу друг, във все по-остър антагонизъм балкански Белград и европейски Загреб…

Тук се сблъскаха два манталитета, две цивилизации, между които съгласие и сътрудничество с оглед на общо дело можеше да съществува само при взаимна добра воля и търпение и реципрочни отстъпки…

Сръбската сила и енергичност, хърватският ум и култура, взаимно допълвайки се и подпомагайки се, можеха заедно да сътворят велики дела. Те можеха да осъществят заедно, между Адриатика и Дунав, великата нация на южните славяни за прекрасно бъдеще в труд и мир.

На този нов народ, чиято ръка би била Сърбия, а мозъкът – Хърватия, щяха да са позволени всички амбиции и надежди за благоденствие.

Задачата беше трудна.

Неизбежен бе постоянният сблъсък по почти всички въпроси между двата манталитета: сръбския – твърд, груб, недодялан, проникнат едновременно от славянски мистицизъм и бруталност по отомански образец – и хърватския – подхранен с модерни идеи и култура, смекчил славянската си същност от дългия съюз със западния свят, научен от католицизма да цени ума повече от силата.

Тя не беше невъзможна, защото хърватите, откъснати след края на войната от Унгария, която за повече от десет века се беше превърнала във втора тяхна родина, бяха готови да забравят всичко, което ги разделяше от сърбите, и да приемат само това, което ги сближава. Те не искаха друго, освен да участват в създаването на голямата нация, която щеше да произлезе от общата воля, от общите усилия, от плодотворното съгласие между два братски народа…

Те, чиито славянски корени дотолкова се бяха стопили и загубили през вековете, че бяха станали почти неоткриваеми, с ентусиазъм се провъзгласиха за южни славяни – югославяни.

За нещастие сърбите мислеха различно…

Често се казваше, че Пашич, ако бил десет години по-млад, щял да предприеме необходимите отстъпки и да наложи по-голяма гъвкавост и разумна умереност на вътрешната политика, с което да успее да предотврати труд-

ностите и опасностите, които хърватският проблем поставя днес пред бъдещето на страната.

Допуснал бил да се породи и разрасне опасната ситуация, защото вече не бил същият, а налегнат от старост и недъгавост, потиснат от семейни грижи и принуден да предостави управлението на доверени сътрудници, които се оказали група неуки и горделиви политици, опиянени до лудост от прекомерно силното вино на неочакваната победа.

В подкрепа на тази теза се посочва съществуването на карта – разполагам с такава, – на която фигурира една малка независима Хърватия със столица Загреб, очертаваща в сегашна Югославия нещо като коридор, простиращ се между Унгария и Адриатика. Това бил „проектът Пашич".

Този проект никога не е бил сериозен. Пашич е последният, който би го приел, още по-малко – подкрепил. През целия си живот е бил преследван от една-единствена идея, на която е подчинил цялата си политика – величието и триумфа на Сърбия и само на Сърбия, нейните интереси, нейното господство. Мислел е това, което мислят и неговите следовници.

Някои го сравняват с Бисмарк. Бисмарк беше гениален. Пашич притежаваше ловкостта на търгаш. Успехът му се дължи на това, че винаги идеално е знаел не само какво иска и как сам да го постигне, но особено какво искат и могат другите. У него нямаше нито размах, нито дълбочина на мисълта, не беше образован, нито дори просветен, но изключително добре познаваше човешката душевност в най-низките и подлите ѝ съставки. Цялото му дело е изтъкано от селско двуличие и уместно използване на заслеплението и могъществото на другите.

Когато се окажеше слаб, той започваше да лавира. Когато се почувстваше най-силен – в политиката, както и в деловата област, ставаше неумолим… По отношение на хърватите, както и на черногорците или далматинците, уверен, че ги превъзхожда, Пашич не беше готов на никаква отстъпка.

Ако беше жив, той би действал, както действат неговите последователи, които прилагат с повече бруталност и по-малко хитрост идеите и методите на Пашич.

Конфликтът между хървати и сърби всъщност избухна веднага след установяването на мира.

Белградското ръководство, най-вече Пашич, гледаха на териториалните придобивки на Сърбия след победата на съюзниците като на уникален шанс за огромна и незабавна лична изгода, разхищения и грабежи, синекурни и доходни служби за техните роднини, протежета и приятели. За тях хърватите, както и македонците или германо-унгарците от Банат, не бяха приобщени братя, равноправни съдружници, а само поданици, които могат да бъдат притискани и използвани безогледно, нисшестоящи създания, които трябва да бъдат експлоатирани, командвани и „сърбизирани“ доброволно или насила.

Преди всичко и въпреки всичко хората, които командваха в Белград, си оставаха сърби и само сърби. За тях „Кралството на сърби, хървати и словенци“ си беше пак Сърбия, просто една уголемена Сърбия! И нищо друго!

Вече четиринайсет години повтарят една и съща формула с брутален инат и смайващо заслепление… И днес нито един сърбин, когато говори за своята страна, не казва „Югославия“, „югославяни“… Всички казват „Сърбия“, „сърби“…

Отстранени от всякакво участие във властта, подложени на методите на сръбското чиновничество, обременени с данъци, чиито размер и разпределение се определят единствено от сърбите, хърватите се надигнаха незабавно на протест. Възмущението им бе още по-силно поради факта, че преди войната, при унгарския режим, разполагаха с най-широка административна и финансова автономия… Словенците, третирани по същия начин, се обединиха около същата кауза.

Протестиращите както в Хърватия, така и в Словения, бяха сурово наказани от чиновници и магистрати, пристигнали от Сърбия. Тогава хърватите и словенците се организираха на избирателна основа, с надеждата, че присъствието на мощна опозиционна група в Белградския парламент ще доведе до триумф на каузата им. Под ръководството на Хърватския селски блок и Словенските католически профсъюзи бе подета интензивна политическа

агитация със съвършено легални средства, която разтърсва Хърватия и Словения от 1920 г. насам.

В отговор на това Белград реагира със сила. Опозиционните селски организации бяха провъзгласени за нелегални и разпуснати. Техните вдъхновители и ръководители бяха вкарани в затвора или принудени да забягнат в чужбина… Хърватските политически партии в своята съпротива срещу гоненията, подкрепени от всички активни сили на нацията, издигнаха един висш лидер с горещо сърце и мощен глас – Стефан Радич… Арестуван, осъден, Радич от дъното на килията си вдъхновяваше народа до такава степен, че самият крал Александър, за да сложи край на започналите кървави изстъпления, му предложи помирение и го назначи за министър. Това стана през юни 1925 г. Хърватите и словенците най-сетне съзряха възможност за справедливо решение… На 20 юни 1928 г. Радич падна покосен от револверен изстрел в залата на Парламента, убит от великосръбски депутат… Шест месеца по-късно държавният преврат от 6 януари 1929 г., специално насочен срещу хърватите и техните съюзници словенци, сложи край на парламентарния режим в Югославия.

Това се случи преди четири години…

Превърната в „Савска бановина“, подложена на нови данъци и такси, окупирана от войската, усмирена, но клокочеща, Хърватия днес мечтае само за развод, който да я отърве от сърбите… Бунтовнически отряди – студенти, интелектуалци, земеделци, работници – се борят от единия до другия край на страната срещу сръбските войски и наемници, взривяват казарми и обществени сгради, разстрелват стражари. От юли миналата година до края на февруари бяха убити повече от 200 войници и полицаи и повече от 300 бунтовници, а над двайсет полицейски участъци и постове бяха разрушени… Докато безпощадната партизанска война продължава в горите и по планините на Хърватия и Словения, всички политически партии – земеделци, демократи, католици – заявяват чрез своите ръководители, довчера съперници, днес сплотени от общата омраза, волята си за автономия, сепаратистката решимост на хърватското и словенското население.

Четиринайсет години бяха достатъчни, за да „убият мечтата, която беше готова да разцъфне“…

Чувам възраженията:

„Безкрайно жалко е за сърбите, че не успяха да се споразумеят с хърватите и че хърватите не можаха да се спогодят със сърбите, защото в тези семейни разпри никога не се знае точно кой е крив и кой прав – но какво ли ни засяга нас, французите, този конфликт?“

Засяга ни със следното:

Сърбохърватският конфликт застрашава самото съществуване на Югославия. Тя ще изчезне от картата на Европа в деня, когато хърватите и словенците се отделят от сърбите. Лишена от близо пет милиона от сегашното си население и от ресурсите, които те ѝ доставят, Сърбия отново става една малка нация с по-малко от десет милиона жители, между които повече от два милиона – македонците и германо-унгарците от Банат – са нейни смъртни врагове. В резултат на това югославската военна мощ престава да бъде първостепенният политически фактор, на който да разчитаме в краен случай, въпреки все по-застрашителната игра, която се разиграва понастоящем в Европа.

С военната окупация на Хърватия и Словения, с установяването на извънредно положение, с премахването на всички конституционни гаранции, с арестуването, изселването или физическото ликвидиране на всички противници сръбското правителство временно успя да заглуши сепаратистките тенденции и да задържи страната в националните рамки. Но то се намира точно в положението на борец, който е повалил съперника си и го притиска с крак към тепиха. В случай че бъде нападнат от друг, той ще се принуди да отслаби натиска, а победеният ще скочи на крака и ще го нападне в гръб…

С други думи, в случай на революция или война отвън, Белград, постоянно застрашен от македонско въстание, ще бъде частично парализиран в действията си от неизбежното надигане на хърватите.

За да преценим риска от подобно развитие, достатъчно е да напомним, че Жофр през септември 1915 г. трябваше да се откаже от подготвяната голяма офанзива поради

това, че сърбите не можеха да прехвърлят към Дунава дивизиите, които контролираха Македония.

„Грешите! – отговарят говорителите на югославското правителство. – Абсолютна грешка! Единственият народ, с който рано или късно, но неизбежно Югославия ще трябва да влезе в конфликт, е Италия… И ако хървати и словенци по причини, дължащи се до голяма степен на мнителността и амбициите на някои местни лица, не се разбират със сърбите, то те изобщо никога няма да се разберат с италианците. За тях от край време Италия е естествен враг…

Те знаят освен това, че италианска победа над сърбите ще означава за Хърватия, както и за Сърбия, загуба не само на излаза към Адриатика, но и на далматинските провинции… Може да бъдем спокойни – в случай на италианско нападение, непосредственото и абсолютно съгласие между Загреб и Белград ще се възстанови незабавно…“

Тези твърдения бяха широко огласени във френската преса по време на италианско-югославските инциденти, предизвикани от повреждането на венецианските лъвове в Трожир… Такъв е случаят по-специално с един полски писател, специализирал се по страниците на голям парижки ежедневник в излагане на френската гледна точка по всички външнополитически въпроси, интересуващи нашата страна, който „победоносно“ отхвърли „абсурдната хипотеза“, според която хърватите и словенците, въпреки силните си антисръбски настроения, биха могли да не подкрепят Белград срещу Италия.

Както ще видим по-нататък, засегнатите в случая мислят и говорят малко по-различно.

Това, което беше вярно преди десет години, вече не е. Висша мотивация за народите, както и за отделните индивиди, е интересът, а интересът на хърватите поради непоправимата грешка на белградските ръководители не е в укрепване мощта на Югославия, а напротив, в нейното разрушаване…

Нито д-р Трумбич, нито д-р Мачек, нито отец Корошец (Корошец е бил свещеник, а не митрополит, за да го титуловаме така) – тримата лидери на хърватската и словенската опозиция, не бяха поканени да изкажат мнението

си в рамките на анкетата, за която споменах, а от това пострада истината…

Само те всъщност можеха да определят точната „температура“ на своите сънародници при наличието на инцидентите, които се множат по далматинския бряг, особено в Истрия, упорито и безнаказано, което издава вдъхновителите и авторите им…

Както се вижда, сърбохърватският конфликт прекрачва широко рамките на вътрешната политика на Югославия и ни засяга пряко нас, французите, поради отраженията, които би имал в близко бъдеще върху международната политика…

На всяка цена, доколкото ни е възможно – а възможностите са големи, тъй като диктатурата в Белград би рухнала без нашата подкрепа, – трябва да действаме за помиряване на враждуващите братя…

Дали едно такова помиряване е все още възможно? Не е ли вече твърде късно?

Това е въпросът, който си задавах миналия 7 юли, напът за срещата, определена ми от д-р Трумбич.

„Вижте се с Трумбич – ми каза предния ден един от доверените хора на крал Александър – д-р Душан П., – известен адвокат и свръхбогат търговец, с когото обядвах в прекрасната вила, която той притежава на няколко километра от Загреб. – Той е разумен, умерен, действително интелигентен, а влиянието му във враждебните към нас среди е значително. Не бих казал същото за неговия съперник, д-р Мачек, когото смятам за самозванец в политиката, или за д-р Корошец – духовник сектант, продал се на Мусолини… Да знаете, същият този Корошец, при първия удобен случай ще го пипнат и ще му видят сметката.

Вярно е, че д-р Трумбич не ни обича, но той все пак бе един от ярките дейци на съюза между хървати и словенци и един от най-добрите ни министри на външните работи… Той е голяма работа!… Обадете му се по телефона… Сигурно ще приеме да се срещне с вас, когато научи кои френски вестници представлявате… Мисля, че е безпристрастен… Във всеки случай е действително представителен за хората, които се борят срещу нас.“

Няколко часа по-късно, тъкмо когато се канех да телефонирам на д-р Трумбич, директорът на хотел „Еспланад“ ме предупреди, че старият държавник в момента вечеря с приятели на една от съседните маси и аз помолих да му предадат бележка.

След бегъл поглед в моя посока и кратко обсъждане с околните, получих два реда, написани с молив на картичка: „У дома, утре сутринта, десет часа…“

Позволете ми тук да отворя една скоба: от два месеца насам д-р Трумбич, отначало изселен, въпреки напредналата си възраст и крехкото си здраве в едно затънтено село на Шумадия, а след това му била наложена забрана да напуска дома си в Загреб, изкупва престъплението, че е казал истината и защитил страната си срещу потисниците… По-нататък ще видим, че той беше предвидил своята съдба. Това ново насилие на великосръбската диктатура над копнежите за освобождение на хърватите неминуемо ще се обърне срещу сърбите. От шест седмици насам, макар че в Хърватия и Словения се множат арестите и всички политически ръководители са вкарани в затвора, терористичните атентати също се разрастват и се наложи спешно да бъдат извикани нови военни подразделения за поддържане на все по-нестабилния ред.

• •

Д-р Трумбич живее на улица „Мартичева“ номер 29, близо до пощата, в спокоен квартал с широки и тихи улици. Големият му апартамент, прохладен и подреден като свещенически дом, се намира на третия етаж на една стара буржоазна къща.

Убеден съм, че няма за какво да се плаши от крадци. Пред вратата му дежурят двама стражари, а други двама, трийсет метра по-нататък, се преструват, че регулират несъществуващото движение на близкото кръстовище. Същевременно двама от тримата работници, които при пристигането ми разглеждаха витрината на отсрещния магазин за мотоциклети, при излизането ми час по-късно бяха още там и ме придружиха от магазина до хотела ми с подчертано професионално старание…

Незабавно задавам въпроса, който ме вълнува:

„Вярно ли е, господин министре, както твърдят вашите сънародници, забягнали в Париж или Женева, че не съществува вече никаква възможност за споразумение между правителството в Белград и населението на Хърватия и Словения?“

„Никаква!“

„Никаква, господин министре? Днес може би, защото страстите от двете страни са нажежени до крайна степен, но утре, когато бъдат направени необходимите стъпки за помирение?“

„Такива стъпки няма да бъдат направени!…“

С ръце върху коленете и бледожълто лице, обляно от ярката светлина, проникваща от незасенчения прозорец, д-р Трумбич каза тези думи с непоколебим глас, наблягайки на всяка сричка.

„Те не могат да бъдат направени – повтори той, след като за момент примижа, като че обмисляше думите си. Дори и да допуснем, че хората от Белград пожелаят примирие и спогодба, нито един хърватин и словенец не би го приел след онова, което преживяхме… Ако пък го пожелаем ние, сърбите, които от гордост никога няма да признаят, че някой противник е излязъл прав срещу тях, никога не ще се съгласят!

Запомнете добре, господине, и кажете на вашите сънародници: между нас и великосръбската камарила, която днес ръководи Югославия, не е въпрос на сила, защото те са далеч по-силни, а въпрос на време, въпрос на търпение… Обстоятелствата рано или късно ще се стекат така, че да можем да се борим на равна нога. Тогава ще си уредим сметките!…“

„Вие ще убиете югославското единство!“

Д-р Трумбич скочи от стола, буквално преобразен от гняв.

„Югославското единство, господине? То никога не е съществувало, чуйте ме добре! Никога повече няма да има югославско единство! Има една Сърбия, която е завладяла Хърватия, Словения, Банат, Македония, Черна гора, Далмация, кой знае още какво! И която се мъчи от четиринайсет

години да ги превърне чисто и просто в сръбски провинции, в обикновени експлоатирани колонии… В началото, докато Пашич беше способен да налага волята си – а той също не ни обичаше, но поне преценяваше последиците от открит конфликт с нас, – хората в Белград действаха прикрито, с подмолни средства. Мъчеха се да спазват формата… От 1921 г. насам, след подписването на Конституцията за обединение, те вече не се притесняват, убедени, че никой не може да им се противопостави…

Пълно презрение към традициите, обичаите, местните свободи и всичко, което от векове определяше качествата и недостатъците, отличителните черти на нашето национално разнообразие. Крайна сърбизация, под претекст за национално единство. При това – обединение на най-ниското равнище. Неграмотните заповядват на образованите, глупците – на интелигентните… Всички хора в Югославия, били те далматинци, унгарци, хървати или македонци, трябва да мислят, да говорят, да се молят на Бога и да обичат по сръбски… Дали да не изискат и предбрачно удостоверение, доказващо, че бъдещите съпрузи умеят да казват на сръбски „Обожавам те!“ с белградски акцент, без което бракът не може да бъде сключен? Ще стигнат и дотам, ще видите!

Югославия? Но, господине, тя никога не е съществувала, освен върху банкнотите, пощенските марки и официалните бланки… За осем милиона от тъй наречените югославяни, а всъщност македонци, хървати, словенци, унгарци от Банат или далматинци, думата „Югославия“ е само синоним на потисничество, страдание, интелектуален и духовен упадък!…

Вие добре знаете какво бяха Хърватия и Словения преди войната!… На теория те бяха зависими от Унгария, но всъщност се управляваха сами… Тяхната култура, тяхната цивилизация ги правеха равни на която и да било западна страна. Тяхното богатство, тяхното благоденствие бяха легендарни. Почтеността, политическият нюх на техните управници, тяхната преданост към обществените интереси правеха от тях елит от най-висока класа!… Сърбите не се постараха да достигнат нашето равнище, а решиха да ни

смъкнат на тяхното! Корупцията, разхищението, некадърността на тяхната администрация бяха станали за посмешище пред Европа; те ни ги наложиха! Усърдно подкопаха нашата заможност, плод на труда и интелигентността ни, като стигнаха дотам, че наложиха своите назадничави закони на нашите кооперативни банки, на чиято организация и забележителни успехи се възхищаваха специалистите от цяла Европа!

Ето, господине, какво означава за хърватите и словенците, дори само от икономическа гледна точка, техният съюз със Сърбия!…“

Бившият министър на външните работи на Кралството на сърби, хървати и словенци ходи напред-назад по стаята като стар лъв в клетка. Той говори с насечени фрази, като подчертава основните думи, повтаряйки ги шепнешком, като че ли ги предъвква…

„Да се мъчиш да създадеш крайно централизирана държава с единен език, нрави, граждански и данъчни закони, каквито са Англия например, или вашата страна, от една нация, съставена от части и парчета, съединени набързо, каквато е нашата монархия, е истинска лудост!… Глуповата суета на на примитиви!

Трябваше напротив, да се децентрализира, да се признае официално съществуващото положение, като се създадат четири или пет административни центъра – същите, които посочва самата история: Белград за сърбите, Любляна за словенците и далматинците, Загреб за хърватите, Сараево за босненците, Скопие за македонците… Едно централно правителство, съставено от представители на всяка област, на всяка националност, което, естествено, ще заседава в Белград – седалище на кралската власт, щеше да решава общите въпроси. Единството щеше да се постигне от само себе си, неусетно, свикваме да живеем всички заедно в една и съща къща, под един и същи покрив, като отстъпим от навиците и свободата си единствено онова, което е необходимо за общото благо…“

„Нещо като балканска Швейцария, господин министър?“

„Ако щете! Или по-скоро нещо като Франция преди вашата революция, когато централното законодателство и

управлението на краля са допускали съвместното съществуване на провинциални закони и администрация.“

„Може би все още е възможно, господин министър, завръщане към тази концепция, която действително, запазвайки всички придобити права, би избегнала настоящите трудности…“

Д-р Трумбич ме пресече:

„Твърде късно, господине! Твърде късно, при цялата горчивина, при всички разочарования, цялата злоба, натрупана от кликата амбициозни и безскрупулни комбинатори, която тероризира и експлоатира от четиринайсет години всичко, което е различно от тях!… Това, което искаха извършителите на преврата през януари 1929 г., не беше ни най-малко да защитят принципа на национално единство, уж застрашен от нас, хърватите! Това беше само аргумент, предназначен да оправдае пред западните демокрации, особено пред Франция, непростимото нарушаване на клетвата, извършено от крал Александър. Това бе дипломатическа лъжа!… Същинската цел на диктаторите беше да направят възможно разрушаването на всякаква цивилизация, на всякаква култура, различна от техните, които всъщност са на най-ниско равнище в сравнение с останалите наши народи… Това е! В каторгата пазачите правят каквото си поискат, а Югославия вече четири години не е нищо друго, освен каторга!

Идете говорете за съгласие на унгарците от Банат, с които сърбите се отнасят така, както турците никога не са ги третирали, на македонците, подложени на насилнически режим, за който дълго време не вярвах, че може да съществува и който ще ни посрами пред цивилизования свят, когато се разчуе за него… Идете говорете за разбирателство със сърбите на нашето население от Хърватия и Словения, на италианците от Адриатическия бряг, на черногорците, на босненците, жертва на гонения, грабеж и убийства от страна на администрацията и полицията.

Не! Чашата преля… Хората от Белград подлагат нас – безспорния интелектуален, морален и материален елит, които се осмеляваме да разобличаваме разхищенията и безсрамните кражби на един прогнил режим и да поискаме

полагащата ни се роля в управлението на държавата – на тирания, която повече не можем да търпим като свободни хора, каквито бяхме и каквито имаме намерение отново да бъдем…

Корупцията, продажността, мързелът на турските чиновници убиха султанска Турция! А тях далеч надминават сръбските администратори, които ни бяха наложени със сила. От горе до долу всички са продажни, всички злоупотребяват с властта си. Те дори не си правят труда да се крият, като пример им дават самите министри, които до един искат комисионна за цивилните и военните доставки. Това ще ви потвърдят вашите големи предприятия за боеприпаси, авиационна техника и комунално строителство!“

„Много сте строг, господин министър, към белградските ръководители!“

„Строг ли? Знаете ли, господине – ще ви дам само този пример, – че никой днес в Югославия не знае, освен няколкото известни сръбски личности, които са ги получили и прахосали, точния размер на сумите, внесени от Германия като репарации?

Не ми ли вярвате? Потърсете тогава следа от тези плащания в югославския бюджет! Няма да намерите нищо, абсолютно нищо!… Тези пари са смятани от нашите сръбски ръководители не за обща собственост на цялата нация, а за военна плячка, която лично им принадлежи, и те са ги използвали за някои тайни нужди на Сърбия, в частност за покриване разходите на лъжливата си пропаганда в чужбина – без счетоводство, без оправдателни документи, вън от всякакъв парламентарен контрол…

Заемите, сключени при вас, особено последният със седем и половина на сто лихва? Авансовите плащания, които вашата държава отпусна на нашата? Деветдесет на сто от тях бяха използвани само от Сърбия, без контрол, без счетоводни документи, а всички ние – хървати, словенци, далматинци, македонци – ще трябва да ги връщаме… Но отсега ви казвам – и Корошец, и Мачек, и Прибичевич, и Спахо, и Будак, всички ръководители на нашата национална опозиция ще ви го потвърдят – тези пари, когато се отървем от сърбите, никога няма да ги върнем!

Къде отиват данъците, които ни смазват и които, изчислени в злато, са четири или пет пъти по-големи от онези, които плащахме, когато бяхме зависими от Унгария, а също са често близо десет пъти по-големи от онези, които плащат сърбите? Почти изцяло за сръбското земеделие, търговия, железници и чиновници!… Като овце ни стрижат… А! Скъпо плащаме честта да се наричаме югославяни!…“

„Но, господин министър, финансовите удари не са смъртоносни, а сърбите с право твърдят, че тяхната страна – ощетена, ограбена, изпразнена от всички ресурси по време на четиригодишна вражеска окупация – трябва да разполага с по-голяма благосклонност от страна на централното правителство в сравнение с вашата, която не е пострадала материално от войната.“

Д-р Трумбич, който крачеше към прозореца, внезапно се спря:

„А кой твърди обратното, господине? – каза той, като дойде да седне до мен. – Не и аз!… Кой би се оплаквал в Хърватия, където последният от нашите селяни има вродено чувство за справедливост и право, ако тези, които ни вземат парите – тези пари, които с удоволствие бихме дали за възстановяването на страната и организиране на общополезни дела, – ги използваха по начин, различен от описания? Вие сам казахте – финансовите удари не са смъртоносни…

Смъртоносни са обаче ограбването, кражбата, тиранията! А именно това днес възправя Хърватия срещу Сърбия, и то непоправимо, на борба, която ще продължи, докато не извоюваме победа. Силата може временно да смаже правото, но правото винаги в крайна сметка взема превес над силата, особено когато тези, които се опират на правото, притежават по-висша култура, морал и цивилизация, отколкото потисниците им!

Такъв именно е нашият случай… Защото, надявам се, не бихте сравнили един хърватин, един словенец, един далматинец, които след векове артистично, интелектуално и морално общуване с Австрия, Италия, Унгария са се превърнали в същински западняци, с полуцивилизованите

сърби – тези балканци, смесица от славяни и турци. Дори западните маниери на техните водачи не отиват по-далеч от фразеологията им и кройката на техните дрехи! Вие познавахте Пашич… Той беше типичен сърбин! Познавате ли Маринкович, Живкович, Лазич, Фотич? Притежават ли същия манталитет, същия морал като френски или германски държавници или генерали? Франция или Италия биха ли търпели за диктатор убиеца на една жена – при това какъв убиец! – както Сърбия прие Живкович – убиеца на кралица Драга? А това са хора, които имат намерение да ни смажат!

Днес в Хърватия, Словения, Далмация няма нито индивидуална, нито обществена свобода. Подложени сме горе-долу на същия режим като македонците. Още малко – и ще ги настигнем…

Свобода на печата? Сърбите ще ви кажат, че е гарантирана от закона. Така е! Ето и член първи на този закон: „Печатът е свободен“… А ето и член втори: „Тази свобода е обусловена от закона…“

Нашите вестници могат да пишат всичко, съгласен съм! Но при условие, че представят на полицията коректурите на всеки брой и отпечатват единствено разрешеното от нея. Ако не спазят това условие – незабавен арест, забрана на вестника и от два месеца до три години затвор за виновния директор и редактор!… Ето ви и пример за свободата, с която разполага пресата у нас. Преди три месеца, по случай имения ми ден, бях получил няколкостотин поздравителни телеграми от моите приятели в Хърватия, Словения и Далмация. Предвид невъзможността да благодаря лично на всички, изпратих до вестниците колективно благодарствено писмо. Публикуването му бе забранено от цензурата под претекст, че зад него се крие таен призив до моите приятели…

Излишно е да ви казвам, че правото на събиране, на сдружаване, свободата на изразяване на мнение, с които разполагахме напълно под унгарска власт, са днес само спомени… Искате ли примери? За това, че е посъветвал бирника поради тежкото положение на нашите селяни да приеме някои улеснения при плащането на данъци, свеще-

никът Рудолф Йесина бе осъден на три месеца принудителен труд… За това, че е казал, че според него Белград е по-зле поддържан от Загреб, селянинът Антоан Екарта бе глобен 500 динара. За това, че си е позволил да критикува режима, на който сме подложени, селянинът Етипе Тарлич от село Дренска Слатиника бе осъден на два месеца затвор от съда в Осиек…

Индивидуалните свободи? Минимумът гаранции, на които има право в целия свят всеки цивилизован човек? Също само спомен, който сърбите удавиха в сълзи и кръв!… Политическите процеси тук се редуват без прекъсване. Всички те са отвратителна пародия на правосъдие, по време на която услужливи магистрати прилагат безжалостно закони, които са подигравка с правосъдието и правото! Обвинените са дотолкова изтезавани и осакатени по време на „разпитите“, че се налага почти всички да бъдат довеждани в съда на носилка. Всички получават максимална присъда затвор или принудителен труд. Веднъж осъдени, те практически са зачертани от списъка на хората, тъй като нито един няма да излезе жив или душевно здрав от затвора, където го очакват най-ужасяващи изпитания – лишаване от вода или от храна през ден, дивашки побой, трудови норми, превишаващи човешките възможности, наблъскани по осем, десет или дванайсет души в тъмни и влажни помещения, гъмжащи от паразити, където стоят притиснати един до друг и се задушават. Там живеят в мръсотия и постоянен тормоз. Повечето влачат петнайсет- до двайсеткилограмови вериги… Колкото до жените, по-добре смърт, отколкото онова, което ги очаква от страна на сръбските полицаи и тъмничари…

Елитът на нашата младеж, господине, се принуди да търси спасение в чужбина. Останалите са подложени на непрекъснато наблюдение. Под най-малък претекст сръбските жандарми нахлуват в университетите и се отдават на безпощадни побоища… Помагачите на диктаторската полиция, членове на гнусното сдружение „Нови покрет“ – филиал на „Бяла ръка“ и „Народна отбрана“, чийто шеф е полковникът комендант на гарнизона в Загреб, убиват безнаказано насред града всички, които не се харесват на властта или я безпокоят.

Наскоро това се случи с моя стар приятел, професор Суфлай – прославен учен, чиято смърт бе забранено да се съобщава във вестниците до деня, в който, под заплаха от незабавно закриване, им бе наредено да публикуват съобщение, написано от д-р Бедекович – началник на полицията в Загреб, в което се твърдеше, че Суфлай бил убит по време на спречкване със сутеньори на входа на публичен дом… Няма и месец, откакто един от ръководителите на Земеделската демократическа партия, д-р Будак, бе убит с тояги в центъра на Загреб от разбойниците на „Нови покрет“.

Трябва ли да ви казвам, че агресорите, които бяха заловени от минувачи, притекли се на помощ на д-р Будак, бяха пуснати на свобода от сръбската полиция… Трима от тях – Сахинович, Сарени Адем и Каракатенович – са полицаи, фигуриращи в регистъра на Централното управление в Загреб.

Знаем освен това, че план, изготвен от шовинистичните великосръбски асоциации с пълното одобрение на властите, чиито водачи ръководят тези обединения на убийци, предвижда ликвидирането на всички шефове на хърватската опозиция.

Видяхте вчера приятелите, които седяха около мен на терасата на хотел „Еспланад“? Те са членове на моя комитет. Понеже знаят, че животът ми е в опасност, те ме придружават навсякъде. Но няма да предотвратят това, което трябва да се случи: ще завърша като приятеля си Суфлай. Ще ме гръмнат насред улицата или пред вратата на дома ми, или пък ще ме изселят в някое незнайно село на Стара Сърбия, където ще бъда оставен на произвола на зверовете, натоварени със задачата да се отърват от мен… Ако хората в Белград не бяха сигурни, че убийството на д-р Корошец ще предизвика общо въстание на словенските католици, отдавна достойният духовник да го беше стигнала участта на Стефан Радич, но белградските великосърби рано или късно ще намерят начин да го отстранят. Убийството винаги е било тяхното предпочитано политическо оръжие – случаите с кралица Драга и ерцхерцога Франц Фердинанд са достатъчно красноречиви!… “

„Но господин министър, какво ще правят Хърватия и Словения, в случай че успеят да се отделят от Сърбия?

Те не могат да претендират да създадат отделна държава. И по какъв начин вярвате, че би се осъществило подобно отделяне?“

„Освобождението – отговаря д-р Трумбич – ще получим или чрез революция, или чрез война. Ако сегашната великосръбска диктатура бъде свалена с въстание, последвано от създаването на република, което е възможно, но според мен малко вероятно в близко бъдеще, освен при военно поражение, ние ще се възползваме, за да обявим нашата независимост… Ако диктатурата, застрашена от революция, се помъчи да я избегне, като се впусне във война, за каквато тя видимо се готви – достатъчно доказателство са провокациите и атентатите на нейните агенти срещу италианците в Истрия и Далмация, – хърватите, далматинците и словенците ще последват примера на чехите, австрийски поданици, през 1916 г.: техните изгнаници, говорещи и действащи от името на сънародниците си под сръбско иго, ще провъзгласят преди неизбежното сръбско поражение волята на техните народи да излязат свободни от новата световна война.

Вие смятате, че сме прекалено малък народ, за да претендираме да образуваме самостоятелна държава? Ами какво правите с Латвия и Литва… Нашето намерение никога не е било, след като си възвърнем свободата, да участваме в това множество мъртвородени държави, произлезли от мечтанията и невежеството на политиците, които тъй плачевно провалиха през 1919 и 1920 г. победата на вашите войници…

Друго е бъдещето, което предвиждаме. То е в една голяма католическа държава, простираща се от Адриатика до Полша, в една голяма федерална република, която ще обхваща Унгария, Хърватия, Далмация, Словения, Тирол и която ще се опира на Полша. Политически погледнато, подобна държава ще препречи пътя към изток за германските стремежи. Тя ще се изправи като непреодолима бариера пред всеславянството, което вие, французите, не си давате сметка, че е смъртна опасност за западната цивилизация. Икономически погледнато, тя ще възстанови в Централна Европа онази хармония между производство и потребле-

ние, между земеделие и промишленост, която лекомислено унищожиха преди четиринайсет години хората, които смятаха да наложат мир, като произволно раздробиха икономически и политически общности, създадени с усилията и опита на вековете…“

И тогава отчетливо и почти рязко задавам последния въпрос:

„Говорите за война, господин министър… В момента, както сам признавате, Югославия би могла да води единствена война – срещу Италия. За всички, които умеят да тълкуват знаците, „които са на земята и на небето“, както казва Шекспир, тази война е неизбежна. Тя идва с неумолима сила и бързина… Ако избухне утре, каква ще бъде позицията на хърватите? Дали националното югославско единство ще се възстанови пред лицето на латинския неприятел, както твърдят Белград и хората, поставили своето перо и своето влияние в негова услуга?“

„Италианско-сръбската война действително е неизбежна – отговаря натъртвайки думите си д-р Трумбич. – Изглежда, че нищо не може да я предотврати. Обстоятелствата се развиват в тази посока, а хората на диктатурата я желаят, защото виждат в нея единственото спасение и мислят, че всички шансове са на тяхна страна със създаването на Малката Антанта. От месеци те организират в Далмация инциденти, с които се надяват да предизвикат Италия да реагира по начин, който би я представил пред света като агресор. За хората в Белград е важно, в случай на конфликт, нещата да се представят така, че да се задействат споразуменията за военна помощ, сключени с Франция… Да, съществува голяма опасност…

Питате ме каква ще бъде нашата позиция? Бих предпочел да зададете същия въпрос на д-р Корошец или д-р Мачек… Аз бих ви отговорил просто следното: при никакви обстоятелства, дори в случай на война с чужда държава, хърватската опозиция няма да се съгласи да даде своята политическа и морална подкрепа на сегашното правителство на Югославия, да му даде картбланш; при никакви обстоятелства, дори в случай на война срещу Италия, хърватската опозиция няма да се откаже от националните си искания, от преследваната цел за отцепване…

Нашите деца ще се бият редом със сърбите, както ще се бият българите от Македония или унгарците от Банат, защото няма да имат друг изход, защото ще бъдат смесени помежду си в едни и същи полкове. Те ще правят това, което правеха през 1914 г. жителите на Елзас и Лотарингия, включени в германската армия… Те ще го правят докрай, при всяко положение… Мислете каквото щете…“

„Следователно противно на това, което твърди Белград, войната няма да възстанови югославското национално единство, господин министър?“

„Войната би възстановила националното единство, само ако е обявена от правителство, реално представляващо страната, всички националности и всички стремежи на страната, а сегашното правителство на Югославия представлява само себе си… Не е възможно национално единство и свещен съюз пред врага в страна, където няколко хиляди души експлоатират и потискат милиони…“

„Но ще се сражават ли хърватските войски от сърце? Война срещу Италия би ли била популярна в Хърватия?“

„Още веднъж, господине, ще ви отговоря, като ви припомня за Елзас и Лотарингия…“

• •

Съветвайки ме да се допитам до д-р Трумбич за упреците и намеренията на хърватската опозиция, д-р П. – близък приятел на Живкович, Маринкович, Жика Лазич, на всички големи фигури на диктатурата, го беше определил като „разумен, умерен, съвсем представителен за мнението на опозиционните среди…“.

Думите на д-р Трумбич записах буквално, почти под диктовката на бившия министър на външните работи.

Обвиненията му са ужасяващи…

Щом умерените мислят и говорят така, какво да кажем, о, богове, за неразумните и войнствените? И към какви катастрофи се устремява Югославия поради невъобразимата лудост на онези, които поеха кормилото на властта?

Защото организациите, които водят битка срещу Белград в Хърватия и Словения, не крият намеренията си.

Това, което искат, това, което подготвят, е независимостта… Днес дори не става дума за административната автономия, с която биха се задоволили преди пет години Стефан Радич и неговите селски отряди.

„Сдобряване с Белград? Макар и изправени пред външния враг? Никога! Да приемем ние, хърватите, да бъдем „сърбизирани“ като македонците – с удари от приклад през кръста, с камшик по задника на жените ни? Никога! Да се откажем от все по-близката възможност да създадем от Адриатика до Полша голяма държава с католическа вяра и западна цивилизация, в която най-сетне ще имаме възможност да бъдем свободни? Никога!… Нека сърбите не обвиняват никого за това, което ще се случи! Те сами са в основата на всичко!… Казаното от мен повторете във Франция… Може би рискувам живота си, във всеки случай свободата си! Зная… но какво от това, след като благодарение на вас вашите сънародници ще научат истината и ще разберат, че е дошло време да се съвземат!“

Още чувам последните думи на д-р Трумбич; още виждам искрящите му очи…

Всички хървати, всички словенци, които попитах по време на двумесечната анкета в Загреб, Любляна, Белград, Скопие, Земун – свещеници, учители, лекари, търговци, обикновени селяни, а също и офицери, – всички говореха като д-р Трумбич, всички мислят като него…

А мнозина от тях, за да не кажа всички, добавяха:

„Защо републиканска Франция, земя на справедливост и свобода, подкрепя великосръбската диктатура срещу нас? Не знае ли тя действителното положение? Не е ли известена за нашите страдания? Защо тя, която може да диктува своята воля на Белград, не принуди сърбите да удовлетворят нашите справедливи искания? Ще дойде ден, когато ще се освободим от тиранията… Този ден Хърватия ще си спомни…“

Този спомен може да ни струва скъпо, толкова скъпо, колкото през 1915 г. ни струва споменът, който България беше запазила за нашата несправедливост към нея през юли 1913 г.

„Упреци на стар държавник, озлобен от отстраняването си, което той смята за несправедливо, словесни грубости на самотник, когото никой не взема на сериозно… – ми заявиха официалните лица в Белград. – Не се стъписвайте, скъпи господине! Д-р Трумбич, макар и бивш министър на външните работи, не е цяла Хърватия…“

Аз мисля другояче…

Тъкмо обратното, още отсега съм сигурен, че това, което ми каза д-р Трумбич, е точно отражение на истината, която хората на великосръбската диктатура вече не успяват да скрият.

И наистина, твърде често по време на разговорите, които проведох миналото лято в Белград с представители на правителството, се убедих, че умишлено говорят неистини. Не твърдяха ли те например с отлично подправено възмущение, че не е вярно, ама съвсем не е вярно, че железопътните линии в Хърватия и Словения, както и в Босна се охраняват от войската, докато аз лично видях, а и всеки може да види, че войници дежурят до всеки мост, до всеки тунел, до всяка железопътна стрелка; че стражари проверяват непрекъснато във влаковете документите на всички пътници и претърсват багажите им; и най-малките гари са окупирани от войска, като по време на война.

Не забравям също злобата, примесена със страх, с която д-р Марианович в Министерския съвет ми говори за хърватските, словенските и далматинските водачи. Безразличието, увереността в собствените сили се изразяват по друг начин. Правителство, което чувства подкрепата на нацията, не се задоволява да твърди, както официалните лица от Министерството на вътрешните работи и правителството, че „чака удобен случай“ да залови предател. То направо го залавя.

В момента, когато прекрачвам прага на Министерския съвет, попадам на Меслич – зачервен и подпухнал от жегата, но по-сърдечен, по-весел и по-„естествен“ от всякога.

„Хванах ли ви да излизате от кучкарника на диктатурата!“

Каза ми това шепнешком, много бързо, с уста долепена до ухото ми, след като гръмко ме поздрави: „Добър вечер, скъпи приятелю! Каква изненада да ви видя отново тук!“

Меслич е хърватин, преселил се преди двайсет и пет години в Белград, където се оженил за сръбкиня и ръководи голямо търговско дружество. Известен с твърдите си демократични принципи, преди диктатурата той беше един от най-влиятелните членове на Радикалния клуб, който тогава се събираше на площад „Теразия“ в кафене „Балкан“. Той е богат и разполага с много силни връзки. Включил се като доброволец, пет пъти раняван, един от героите на голямото отстъпление през 1915 г., той се е сражавал пламенно по време на войната. Подобно на Стефанич, негов близък приятел, който ни запозна преди десет години, Меслич говори френски – както сам твърди „подобно на парижанин, който малко го е позабравил…“

Отговарям на висок глас, толкова високо, че един щабен капитан, минаващ наблизо, внезапно се обръща:

„Кучкарник на диктатурата? Така ли наричате сградата на правителството? Поздравявам ви!… Не изглежда много да ви притеснява вашата диктатура!“

Меслич ме хваща за ръката…

„По-внимателно! – прошепва той. – На вас ви е все едно! Вие сте французин и журналист… Нищо не рискувате… А аз!“

При това симпатичното му червендалесто лице е силно пребледняло…

„Значи не виждате с какво ни притеснява диктатурата – подема той след миг, когато сме се включили в потока от жени в светли дрехи и мъже с шапки в ръка и сака, преметнати през ръцете, който се спуска бавно по сенчестата страна на широкия тротоар на „Михайловска“ към „Калемегдан“ и централните кафенета. – Имате късмет, че не виждате нищо от това, което се случва тук!“

Избухвам в смях… Спомням си за случката на гарата в деня на пристигането ми и за задигнатите три хиляди франка… Спомням си и за човека, който викаше пред кафене „Москва“: „Да живее свободата!“ и когото полицаите накараха да замълчи, като му разбиха зъбите с ритници…

„Няма нищо смешно – казва Меслич. – Диктатурата, скъпи, превърна тази страна, в която се срещаше все пак толкова почтеност и справедливост, колкото и другаде, във фабрика за мерзости и подлости! Тя развращава всичко, отравя въздуха, който дишаме… За три години тя провали половинвековно дело! Ако старият Пашич можеше да възкръсне и да види това, щеше отново да хвърли топа от ярост… !“

Минаваме пред кралския дворец, където полковник от гвардията със сърдечна усмивка, повдигаща сивите му мустаци, козирува за поздрав на моя спътник…

„Познавате Белград от по-рано – продължава Меслич, – отпреди петнайсет или десет години… Град, в който всички живееха спокойно. Парите се печелеха лесно, имаше прилични малки ресторанти и симпатични женички. Полицията виждахме, само когато се налагаше да си продължим паспортите… Свърши това време, скъпи, свърши!

Днес е невъзможно да общуваш с когото искаш, да пишеш свободно, да кажеш каквото мислиш в приятелска среда, да четеш вестника или книгата, които ти харесват, та дори да се възползваш от пролетното настроение, когато ти се прииска. Зад всеки човек има по един доносник! Дори зад любовницата ви, която търчи в участъка да спечели няколко динара, като разказва какво сте ѝ прошепнали в момент, когато не сте били съвсем на себе си… Така е, скъпи, точно както ви го описах!

Ето например. Хващам се на бас, че в хотела се храните винаги на една и съща маса, препоръчана ви от управителя? И че келнер, все един и същ, постоянно стои до вас, услужливо готов да отгатне и най-малкото ви желание, въпреки че са ви предупредили, че не знае и дума френски. Нали така? А всъщност вашият келнер говори френски по-добре от мен и не изпуска и думичка от това, което казвате…“

Тълпа улични вестникопродавци се задават през площад „Теразия“, предлагат току-що отпечатаната вечерна

преса и крещят с пълно гърло: „Политика! Време! Политика!…“ Босоноги, дрипави, плувнали в пот, те се блъскат и стряскат минувачите със силните си викове: „Време! Политика! Време!“…

„Нали ще позволите? – Меслич набързо преглежда „Време“. – Надявам се, скъпи приятелю, казва той, като свива официоза и го поставя внимателно във вътрешния джоб на сакото си, – че парижките вестници ще цитират дословно наистина забележителните изказвания по македонския въпрос, които току-що направи пред агенция „Авала“ нашият нов министър на вътрешните работи г-н Лазич… Дано кореспондентът на агенция „Хавас“ е схванал цялата им важност и ги е телеграфирал у вас. Рядко нашата страна е казвала чрез един от своите министри онова, което е важно да се знае в чужбина…!“

Това мнение Меслич изказа на толкова висок глас, че и глух щеше да го чуе на петдесет метра разстояние, докато се промъквахме между столовете, които задръстваха тротоара пред „Москва“.

„Не подозирахте, че ме вълнуват подобни чувства, нали? – Продължава той, след като стисна половин дузина ръце на терасата на кафене „Балкан“. – Какво да се прави? За да не бъда разкъсан, се научих да вия заедно с вълците!

Ето! – продължава той, посочвайки с пръст група висши офицери, които току-що е поздравил най-почтително. – Това е диктатурата! Без тези, които насъсква срещу народа, с техните танкове, техните самолети, техните картечници, техните задушливи газове, диктатурата би се сринала, докато изпушите една цигара!…“

Слагам ръка на рамото му.

„Скъпи Меслич, преди три дни в работния си кабинет в Загреб д-р Трумбич ми говореше точно както вие сега… С почти същите думи! Още го чувам: „Ако не беше армията, която я окупира, Хърватия щеше да се освободи за четирийсет и осем часа!…“

„Трумбич ви каза това? Това, което ви е казал, всички хървати го мислят! Значи сте се срещнали с Трумбич? Ка-

къв прекрасен човек! А Мачек, видяхте ли го? А Корошец? А Спахо?“

Спирам за миг:

„Ама и вие ли, скъпи, въпреки че живеете от двайсет и пет години в Белград, въпреки сръбското си семейство, въпреки деловите си връзки в официалните среди, и вие ли сте против сърбите? Одобрявате плановете на хърватските автономисти, техните намерения да нарушат югославското единство? Приемате за основателни обвиненията им, някои от които са направо ужасни, срещу тези, които управляват Хърватия и срещу министрите, изпратени там?“

„Дали ги приемам? По дяволите!…

Ругатнята проехтя като вик.

Не се правете на дете, драги! На вас ли да обяснявам, който познавате от двайсет години нашата страна до най-малките ѝ кътчета? Не знам какво ви е казал Трумбич, но зная предварително, че ви е казал истината!… А истината е много проста! Ние сме четиринайсет милиона югославяни – седем милиона сърби, четири милиона хървати и словенци, три милиона анексирани македонци, черногорци, далматинци, германци или унгарци. След победата всички вървяхме заедно, ръка за ръка, освен македонците и унгарците, разбира се… Не знаехме накъде вървим, но вървяхме изпълнени с доверие. Вие бяхте тук и го видяхте сам… От единия до другия край на страната, един и същи устрем, едно и също желание да работим всички съвместно за страната, да слеем всички наши малки родини в една-единствена голяма родина!… Когато дойде крал Александър, навремето само като регент, той посети Загреб и бе приветстван, както никога не е бил приветстван в Белград…

Прекалено хубаво беше, за да продължи дълго!…

И действително не продължи… По-малко от година след подписването на мирния договор навсякъде започнаха дрязги… Нима греша! Тукашните започнаха дрязги с другите… Нахвърлиха се върху нашата страна, нашия труд, нашите богатства, като въшки! Ах, какви мръсници!… Какви мръсници!…

С пламнало лице, Меслич е тъй разярен, че забравя всякаква предпазливост и надига глас:

Защото бяха по-силни с армията си от ветерани и с подкрепата, която им оказваше Франция, те сметнаха, че могат да владеят всичко – всички места, всички пари, цялата власт. За останалите – нищо, особено за нас, хърватите, които мразят, защото сме по-богати, по-образовани, по-европейци от тях, а също и защото сме католици, а те са православни.

Кръвни братя? Да, това звучи добре в кралските прокламации, пропагандните статии, комюникетата, които пресслужбата на правителството диктува на френските журналисти, минаващи през Белград… Излъчва достойнство, както бихте казали в Париж!… Кръвни братя? Нека видим какви кръвни братя сме!

Смазаха ни от данъци, които отиват изцяло за заплати на сръбските чиновници, сръбската полиция, сръбските полкове, с които натъпкаха масово Хърватия… Нищо чудно, че не пожелаха да запазят хърватските офицери, които се биха срещу тях по време на войната, и хърватските чиновници с изявени проунгарски симпатии… Нашите шефове всъщност първи ги посъветваха да предприемат тази необходима чистка. Но какво стана след това? Защо системно отстраняват или не приемат на държавна служба, освен на най-ниско равнище, младежите, които не са родени сърби или не са православни? Защо хърватите и словенците, които унгарците оставяха да се самоуправляват и никога не се оплакаха от това, разполагат днес изключително със сръбски администратори? Защо в самата Сърбия няма нито един хърватин или словенец на държавна служба?

Колко хърватски генерали и полковници има в югославската армия, в която повече от една трета от войниците са хървати? Генерали? Само един! Полковници? Могат да се преброят на пръстите на едната ръка! Щом ги отстраняват, значи не им се доверяват и не ги смятат за добри и лоялни югославяни, нали? Задавам въпроса на вас, който можете да прецените безпристрастно…“

Същия въпрос бях задал малко преди това на д-р Радованович – говорител на председателя на Министерския съвет. Отговорът му бе категоричен:

„Ние се доверяваме на масата на хърватския народ! Той ни прие през 1918 г. от все сърце и с най-добра воля, радостен, че най-сетне се осъществява мечтата му за съюз на всички южни славяни… Югославия няма по-добри и по-верни граждани от хърватските и словенските маси… Но ръководните класи, големите собственици, тъй наречените интелектуалци са заразени със симпатии към унгарците, а италианската пропаганда, нахлузила маската на сепаратизма и автономията, намира сред тях усърдни слуги, още повече, че разполага с милиони… Тя всъщност ги разхищава съвсем напразно! Те не ни прощават, че сме донесли равенство и свобода на всички, че сме отдали предпочитание на онези, които наистина и винаги са били с нас! Що се отнася до армията, невъзможно ни беше да действаме по различен начин от това, което направихме. Не можехме да поемем риска да споделяме военните си тайни, да поверим важни командни функции на офицери с унгарски манталитет, с унгарски семейни връзки, които довчера се сражаваха срещу вас…

„Италианските пари“… според сръбските официални източници именно там и само там, а не другаде, трябва да се търси обяснението за враждебното отношение на част от хърватската общественост… Няма оправдано недоволство сред хърватската и словенската опозиция, има явно предателство в полза на врага…

Ние знаем – ми каза д-р Радованович, – че когато Корошец посети Рим преди няколко седмици под претекст да се срещне с папата, той всъщност отиде при Мусолини, за да обсъди размера на „субсидиите“…

„Степента, до която сърбите ни смятат за братя, най-добре личи в големите държавни учреждения – продължава Меслич. – Искате ли числа?

В Министерството на вътрешните работи от 127 служители 113 са сърби; във Външно министерство – 180 от 219; в Министерския съвет – 13 от 13; в правосъдието – 113 от 137; в Ипотечната банка – 196 от 200; в народната просвета – 15 от 26; в съда – 30 от 31…

За да бъде пълна картината, прибавете към това, че всички сръбски чиновници са православни, а само поло-

вината от несърбите са католици. А според преброяването процентите на двете религии в Югославия са 42 за православните и 39 за католиците, като останалите са мюсюлмани или евреи.

Понеже посмял да спомене за това в едно неофициално изказване пред свещениците на епархията, помощникът на нашия белградски епископ бе осъден от магистратите на диктатурата на петнайсет дена затвор за посегателство върху сигурността на държавата. В момента е в затвора… Кръвни братя сме, нали!…“

Внезапно на посърналото лице на Меслич грейва усмивка. С широк жест той отвръща на поздрава, отправен му от от един господин с червена розета на ревера, който удобно се е настанил в луксозна лимузина.

„Господарят на Белград, след Господ и Лазич – ми прошепва той след като колата отминава. – Негово превъзходителство господин полицейският управител…“

Предлага ми цигара. Правим няколко крачки безмълвно сред тълпата, която се скупчва пред фасадите и преминава в забързани редици чак до средата на улицата.

Нощта вече пада, а от близката река Сава под хълма, по чието било минава улица „Михайловска“, се чува продължителен вой на сирени…

„Така е – подема внезапно Меслич, – отидохме към сърбите с протегнати ръце, с открити сърца. А те се отнесоха с нас, както не се постъпва и с победен неприятел. Ние се възпротивихме. И хората от Белград поставиха нашите водачи и организации вън от закона. За да ни обуздаят, те заляха Хърватия и Словения със сръбски полкове. Хърватските патриоти, чието единствено престъпление беше, че разобличават произвола и несправедливостите, от които страдахме, бяха подложени на изгнание, военен съд, принудителен труд, бесилка, убийства… Зная, че сте видели това със собствените си очи! Видяхте през 1923 г., след стачката на железничарите, на гарата в Загреб, как мъртвите, оставени четири дни там, където са паднали, се разлагаха под слънцето за назидание по перонните, обагрени с локви кръв… Когато стана невъзможно да държат повече в затвора Стефан Радич и неговите приятели, все депутати,

избрани от хърватския народ, те организираха убийството им!…

Днес, след четиринайсет години съвместен живот, югославското правителство, нашето правителство, за да избегне избухването на въоръжено въстание от единия до другия край на Хърватия и Словения, е принудено да поддържа повече от шейсет хиляди сръбски стражари и войници… Защото нито един от нашите младежи не кара военната си служба в Хърватия, нито един от войниците, които сте видели в Любляна, Загреб или Брод, нито един от тези, които пазят мостовете или окупират гарите, не са от нашите. Нашата младеж е в гарнизоните в Македония, командвана от сръбски подофицери, от сръбски офицери. У нас изпращат селяни от Шумадия, неграмотни грубияни от Ниш или Крагуевац, които надзират нашето население и оказват съдействие на полицията…

Македонците се оплакват? А какво да кажем ние? Вие нямате и най-бледа представа за съдбата, която се отрежда в Хърватия, познала от хиляда години свободата, на онези, които не ближат краката на сърбите! В затворите заподозрените са изтезавани по-страшно, отколкото по време на Инквизицията! Присъствах тук, в Белград, през миналия декември, когато бяха съдени за държавна измяна бившият директор на митницата, д-р Тот, и приятелите му, на влизането на обвинените в съдебната зала… Беше ужасно! Повечето от тях, на които следователят беше наредил да смачкат тестикулите, за да ги принуди да признаят това, което не са правили, не можеха да ходят. Половината зъби на д-р Тот бяха избити, а той изглеждаше двайсет години по-стар… Ах, какви мръсници, какви мръсници!

Знаете ли как умря професор Суфлай? Убит, по заповед на министъра на вътрешните работи, от агенти, изпратени от главния полицейски комисар на Загреб!… Знаете ли от кого беше нападнат и пребит в самия център на Загреб д-р Миле Будак, един от ръководителите на хърватската опозиция? От членове на терористичната великосръбска организация „Млада Югославия“ начело с полицейския управител на Загреб Бедекович, чийто почетен председател е

генералът, командир на гарнизона… Като ви казвам, че сме кръвни братя…“

Докато Меслич говори, ми идват наум обвиненията на д-р Никич, депутат в Скупщината, прочетени ми от д-р Трумбич, в които той задава актуален въпрос на министъра на вътрешните работи по повод нападението срещу д-р Будак:

„Гражданите на Загреб се питат с безпокойство защо повиканите полицаи не са се притекли на помощ на жертвата, защо убиецът, задържан от населението, е бил освободен, защо, напротив, са били арестувани гражданите, които го довели в полицията, и защо властите са забранили на вестниците да публикуват съобщения, призоваващи свидетелите на атентата да се обадят?… С ужас се предава от ръка на ръка списъкът на 27 загребски политици, изготвен от асоциацията „Нови покрет“ с директор началникът на Сигурността в Загреб, с точни указания за физическото им ликвидиране още през същата тази нощ… Вярно ли е, най-сетне, че нападателите на д-р Будак, на име Сахинович Шабан, Сарани Адем и Воя Каракатенович, са и тримата агенти на тайната държавна полиция, че фигурират в списъка на официалните шпиони и получават заплатата си от тайни фондове…“

Прочитането на тези въпроси предизвикало неописуемо брожение в Скупщината, където депутатите от мнозинството заглушавали изказването на колегата си Никич с ругатни и дюдюкане, а министър Лазич дори не благоволил да му отговори…

„Всяка дума от описаното е абсолютно вярна – потвърди високопоставеният френски представител, на когото още при пристигането си в Белград бях предал за сведение броя на „Обзор“, в който бяха поместени тези текстове. – Да, стигнали са дотам!… Тези хора, с които нашите държавници се отнасят като с равни, стигнаха дотам, че се задържат на власт единствено чрез убийства!…“

„Додявам ви – каза Меслич. – Давам си сметка, че нашите семейни разправии не ви интересуват, но какво да се прави, много ми е натежало на сърцето! Във Франция вие нищо не знаете за това, което се случва тук; информациите,

публикувани във вашите вестници, анкетите, поръчани на специалните им пратеници, ме карат да вия от яд, когато ги чета! Оставили сте се да ви прекарат и това може да ви струва скъпо някой ден…

Тукашните хора имат намерение да ни наложат и своята култура, да ни „асимилират интелектуално“, както те казват. Преди месец този глупак Радованович ми заяви, че щели да ни задължат, за да ускорят „обединението“, да заменим латинската азбука с тяхната варварска кирилица… Ясно ли ви е какво значи това? Културата на Сърбия, където от петдесет селяни нито един не знае да чете и пише и където официалният елит не е по-читав, ще бъде наложена на Хърватия и Словения, където на практика няма нито един неграмотен! Как ще стане това? Под претекст, че само тяхната православна религия е национална, те накрая ще ни забранят да присъстваме на католическите служби!“

Докато Меслич се вайка, спомням си за думите, казани същата сутрин в Министерството на вътрешните работи от един високопоставен служител, когото посетих от името на д-р П.

„Най-върлият противник на югославската идея в Хърватия и Словения е католическият свещеник. У нас, както и у вас, във Франция, опасността идва от клерикализма! Асимилаторската дейност, сърбизацията на децата, които нашите учители провеждат в училищата, католическият свещеник се опитва да я разруши в църквата и за съжаление твърде често успява. В Македония положението беше абсолютно същото, но там лесно се намери лек. Достатъчно бе да изгоним българските попове, които ни мразеха и които бяха най-добрите агенти на ВМРО, и да ги заменим със сръбски попове. Точно това и направихме… Резултатите бяха отлични. Но в Хърватия и Словения, страни изостанали и дълбоко клерикални, подобно решение за съжаление е невъзможно. Не разполагаме със сръбски католически свещеници! Има само едно възможно решение и ние ще го приложим най-широко – да засилим светското образование в основния курс, гимназиите и университетите, като му придадем ярка антикатолическа насока. Схващате ли какво искам да кажа? Тази система пожъна страхотен успех

при нашите чешки приятели в Словакия. Тамошното духовенство, което беше почти изцяло в услуга на Унгария, каквито всъщност тайно са и хърватските, и словенските кюрета, само за няколко години отбеляза, че младите почти напълно зарязаха църквите…

Една от първите мерки в рамките на светското образование, добави моят събеседник – е да въведем задължителното изучаване на кирилицата в основното училище. След това, за да ударим католическия клерикализъм право в сърцето, ще ни бъде достатъчно да забраним отпечатването на религиозни книги на кирилица. Хвани бика за рогата, както казвате и вие…“

И отново се заслушвам в думите на Меслич:

„И още се чудят защо се съпротивляваме, защо цялата ни младеж се възправя срещу тях, защо хора като Трумбич, Корошец, Мачек, Павелич насърчават и ръководят тази съпротива. Възмущават се и говорят за държавна измяна, защото от единия до другия край на Хърватия и Словения всички хора – млади и стари, богати и бедни, имат само една мечта – да избягат от една Югославия, която тези глупаци не разбраха, че убиват, като се стремят да я превърнат в една уголемена Сърбия единствено в тяхна изгода.

Познавате ме, драги. Аз съм уравновесен и спокоен човек, дълбоко обичам Сърбия. Достатъчно го доказах. Сражавах се за нея, рискувах за нея бъдещето си и семейството си, когато имаше смисъл да го правя… Това, което сега ви казвам, имам право да го изрека, без да бъда заподозрян в предателство! Ден след ден, вече четиринайсет години наблюдавах как злото расте и страдах – страдах, както не можете да си представите! Не съм преставал да обичам Сърбия, да обичам сърбите, но аз мразя хората, които ги водят, хората, които се отнасят по такъв начин с моята страна!

Заради тях се оказаха прави унгарците, които ни казваха преди четиринайсет години, оттегляйки се, докато ние в Хърватия се радвахме на съюза със Сърбия: „Ще видите! До две години сърбите ще се отнасят с вас като с добитък… Ще съжалявате за Унгария!“

Оказа се вярно! Съжаляваме!…“

Репликата ме кара да се засмея:

„Признайте, драги, че е малко късно! А и не виждам как днес ще се отървете от Сърбия. Независима Хърватия, знаете много добре, не е жизнеспособна…“

Меслич ме прекъсва припряно:

„Не е жизнеспособна, ли? Какво ви дава право да го твърдите? Свободна Хърватия би живяла чудесно и дори би възстановила благоденствието, което ѝ отне сръбската администрация, защото тя няма да е сама. А Словения? А Далмация? А Босна? Къде ги слагате? Точно това искаме, драги, и така ще бъде: една католическа държава със западна култура и цивилизация от Адриатика до Дунава, в която ще влизат всички европейци, имали глупостта през 1918 г. да се оставят в ръцете и под властта на балканците…

Що се отнася до забележката ви, че е прекалено късно и че сме осъдени вечно да влачим югославското гюле, тук пак не съм съгласен! Не зная как ще се извърши отделянето, но съм спокоен – то ще стане!…“

Бяхме стигнали пред входа на Калемегдан. Под дифузната светлина на сумрака прекрасната градина, препълнена с жужащата тълпа, прилича на оазис от сянка и прохлада.

„Прекалено много хора има – отбелязва Меслич. – Да се разходим с гемията до Земун, искате ли? Ще вечеряме в малък ресторант, който познавам. Предлагат пържена риба, която ще ви хареса. Да се освободим малко и от грижите.“

Внезапно, докато слизаме към Сава, покрай строящата се фасада на новата френска легация, цялата в бял мрамор и червени тухли, Меслич спира.

С протегната ръка ми посочва трите алегорични статуи, издигнати на покрива, чиито златни драперии блестят с отражението на лампионите в парка.

„Свобода, Равенство, Братство… Франция.“

Меслич чете на висок глас издяланите в камъка надписи под трите гордо изправени мраморни фигури, като че ги открива за пръв път…

„Случайността, драги, си знае работата! Вижте сам: те са обърнати с гръб към Белград…“

Неща и хора от Сърбия

Београд…

От някогашния Белград – полуславянски, полутурски, опънал се под слънцето по високия каменист нос, откъдето тесните прозорци на къщите му гледат как Сава се влива в Дунав, недодялан и простодушен като мисловността и нравите на жителите му, останали полуселяни, днес не е останало практически нищо.

Всичко, което допринасяше за оригиналността и очарованието му, вече не съществува. Дори старата турска крепост на самия нос на Калемегдан, която се извисяваше над двете реки с невероятния градеж на отвесните си стени, бе „разкрасена“ със стълбища от железобетон, „окичени“ на всеки етаж с чугунени саксии.

Изчезнали са прелестните малки стари къщи в турски стил с техните вътрешни дворове, обкичени с асми и засенчени от стогодишни плодни дървета, където през летните дни около постоянно струящите чешми цареше тишина и прохлада…

Само някои от тях все още са запазени тук и там, но вероятно в момента, когато пиша, тяхната зеленина е вече изкоренена, а стените им – изтърбушени. Една от най-привлекателните – на „Крнска улица“ номер 11, близо до кралския дворец – дълга, ниска постройка, цялата обкичена с жасмин и дебели клони, се продаваше миналото лято, когато отидох да я видя и да ѝ кажа сбогом…

Всички те отстъпиха място на гигантски „билдинги“. Дузини подобни чудовища красят с претенциозните си орнаменти новите квартали на столицата на мястото, където преди пет или шест години се простираха празни терени, населени с цигани и крастави кучета. Други, многобройни,

стърчат на всеки ъгъл. От единия до другия край на Белград спекуланти, разрушители и архитекти са се захванали за работа…

Напразно търсех едновремешните улици, вечно непочистени, където хиляди мухи жужаха около отпадъците, изхвърлени на купища пред всяка врата, по чиито калдъръми от турско време се спъваха минувачите, но които бяха като късче от Ориента, преди самия Ориент… Миналата година някои от тях все още стояха непокътнати…

Заместени са от несъразмерни булеварди, по-широки от парижките, навяващи скука, по които електрически трамваи, сред пустошта на огромни тротоари без минувачи, звънят безутешно.

Всичко онова, което беше Белград, си отива или си е отишло.

Дори кривите улички, изпълнени с кокошки и кресливи деца, които се спускаха към Сава през загадъчни градини, оградени с порутени стени, където стари водоносци, невъобразимо мръсни, със захлупени до очите калпаци и дълга кобилица на рамо пристъпваха със ситни крачки, предлагайки стоката си с дрезгав глас…

Дори кралският дворец, чиито стари здания в края на тревната площ, където военната сган се изгаври над голия труп на кралица Драга, убита от лейтенант Живкович, бе разширен с две монументални крила, придаващи му вид на луксозен хотел на бански курорт.

Дори прашясалите склонове на ъгъла на „Михайловска“, срещу улица „Александър I“, където старите белградчани, когато победата изглеждаше все още красива, идваха да пият сливовица, замезвайки си с кисели краставички пред кръчми, пълни с мухи и снажни келнерки.

Някогашните капанчета отстъпиха пред министерствата…

Те всички са тук – Военното, Външните работи, Министерският съвет, Финансите, Земеделието, Вътрешните работи, Пътищата и съобщенията, заедно с Музея на техниката и новата скупщина – истински вавилонски стълпотворения, чиито фасади, та дори и покриви са населени със статуи, дело на скулптор, който по-добре да не се беше

раждал и чиито помещения, тапицирани по ориенталски, мебелирани по германски, разкроени с гипсови плоскости, дават подслон на армии от чиновници и машинописки.

Зад огромната маса на Министерството на финансите, бившата сграда на Скупщината се разпада в дъното на изоставената си градина – малка и мизерна между великаните от камък и агломерат, които я смазват с прекомерната си надменност… В заседателната зала, празна от близо четири години, срещу билет от десет динара чуждестранните туристи могат да отидат до мястото, където на 20 юни 1928 г. бе убит хърватският лидер Стефан Радич. В просмуканата от мухъл атмосфера крачките отекват като в крипта…

Още съвсем малко и от балканското градче, където се живееше с наслада в ленивия поток на времето, не ще остане и следа.

Нов град – безличен, хладен, без релеф и оригиналност, съвременна карикатура на другите европейски столици, с несъразмерни сгради, прекалено широки улици и предградия, застроени без друга грижа, освен интереса на строителите спекуланти – измества постепенно неуредения, овехтяло, безформено, но тъй характерно и чаровно село, каквото някога беше Белград…

Никой не отрича, че бе необходимо да се модернизира малкото селище, превърнало се в метрополия на мощна държава, да се осигурят за неимоверно нарасналото население всякакви удобства за живот, транспорт и развлечения, които му липсваха и каквито изисква съвременният обществен и икономически живот.

С охота признавам, че резултатите, постигнати в това отношение, са направо забележителни. Трамваи, автобуси и таксита се намират в изобилие; хотелите и ресторантите са много на брой и нерядко отлични; на всеки ъгъл има кина, барове, кафенета и магазини за всеки вкус и кесия, както и обяви за стотици апартаменти под наем… Белградското пристанище, след като приключи сегашното мащабно преустройство, ще бъде едно от най-уредените по Дунав, а паркът на военното казино в Топчидер, създаден от генерал Живкович, би бил прекрасен, ако не гъмжеше от комари…

Но тези, които измислиха и създадоха днешен Белград, не са разбрали, че една столица, за да бъде действително представителна за страната и народа, когото олицетворява, трябва да бъде нещо различно от едно струпване на камъни, тухли, релси, грамофони и красиви витрини. Не са почувствали, че разрушавайки миналото му, те убиват душата на Белград – душа, наситена с цялата история на тяхната нация.

Няма нищо унизително в това да си бил много беден и много малък, когато си станал богат и могъщ, та нали най-хубавите квартали на Париж, онези, които показват на чужденците същинския облик на Франция, нейното великолепно единство през вековете до сегашния ѝ разцвет, са именно най-старите, с техните улички и отдавна строени, почернели от времето скромни къщи…

Тези, които ръководят Югославия, не са разбрали именно това.

Две неща в този нов Белград, предназначени да създадат илюзията, че е станал голяма столица, сравнима със западните метрополии, правят впечатление още от пръв поглед – броят на хората, които в някои квартали и в някои часове на деня изглежда нямат никаква друга работа, освен да се шляят по улиците, да посещават магазините или да висят по кафенетата, както и вездесъщото присъствие на военната сила…

От десет часа до обяд и от пет до полунощ, стига времето да е благоприятно, широките и красиви улици в централната част, между Министерския съвет, Операта и парка „Калемегдан“ – там, където се намират Централната поща, министерствата, кралският дворец, големите банки и Вагон ли Кук, модните фризьори, шивачи и шапкари, кината, луксозните сладкарници и кафенета, се изпълват от тълпи, които непрекъснато сновят напред-назад.

По улица „Михайловска“, площад „Теразия“, пред кафенетата „Москва“ и „Балкан“, място за срещи на офицерите и търговците, по-рано и на политиците (преди диктатурата Радикалният клуб се събираше в кафене „Балкан“), пред съседните сладкарници и продавачи на сладолед; пред хотел „Париж“ и ресторант „Руски цар“, десет реда маси,

отрупани с чаши и чинии със сандвичи и сладкиши, щурмувани от безкрайно обновяваща се върволица от елегантни жени, млади чиновници и офицери в парадна униформа, оставят за минувачите само тясна ивица по средата на тротоара.

А този тротоар е на места толкова широк, колкото на парижкия булевард „Де-з-Италиен“…

В тези часове изглежда наистина, че половината население на Белград – цялата му буржоазия, целият обществен елит и всички, които се стремят да са част от него, мислят само как да кокетират, да слушат последните глупости от виенските концерти, мощно излъчвани от гигантски грамофони, с които се гордее и най-малкото барче; да пият светло пиво или кафе с лед, като се тъпчат с разбита сметана и захарни изделия… Разхождащите се мъже и жени се разминават и се блъскат безспир. От хотел „Лондон“ до „Калемегдан“ разстоянието от хиляда и петстотин метра е място за клюки, флиртове, усмивки и поздрави. На групи, цели семейства, по двойки, всички, които имат приемлива дреха – рокля или костюм, – достойна за показване, са събрани там…

Разкошни автомобили се плъзгат между многоцветните таксита, претоварените автобуси и трамваите с два вагона, в които цял ден е толкова трудно да намериш място, колкото в Париж в пиковите часове.

Впрочем нито една от тези коли не е френска – девет десети са германски, чешки, американски или италиански. Разбира се, става дума за частните. В административните служби, особено в армията, нещата са различни, тъй като… там плащаме ние!

През летните следобеди всеки уважаващ себе си белградчанин отива да се топне в Сава, близо до пристанището. Трябва да си много ниско поставен, нещо като министерски портиер или разсилен, за да се въздържиш от това обществено задължение.

Хиляди индивиди от единия и другия пол прекарват така часове, наблъскани като сардели на брега на плажа, където няма и милиметър сянка, като се плацикат в хладката вода, сред обелките и огризките, изхвърлени там от чистачките на пристанището. Повечето от тях просто стоят

потопени до гушата или полуизлегнати в жълтеникавата вода. Млади спортистки, обилно окосмени под мишниците, прикрили срамните си части с микроскопични гащички, излагат на показ, между две гмуркания, телосложения с агресивна пищност…

„Не се ли изкушавате? – пита ме Стефанич, на когото дължа гледката на тези разголени задници. – Твърдят, че било много приятно.“

„Не! Изобщо не ми се иска… Прекалено много блести слънцето, а има и изобилие от динени кори.“

Стефанич избухва в смях. Той се смее на всичко. Обичам компанията му. Никой не познава по-добре от него нещата и хората на Белград. Той е роден тук след победата при Плевна[1], в малка и спокойна улица зад кралския дворец. Израснал е в ежедневен контакт с политиците и войниците, осъществили след три победоносни войни хилядолетната мечта на сърбите. Още на млади години е сътрудничил с тях. След триумфа през 1918 г. е наблюдавал как от всички краища на страната се стичат към Белград – голи, но твърдо решени да не останат дълго в това състояние – всички адвокати без клиентела, всички млади офицери, всички амбициозни люде, всички интриганти, всички акули, които за четиринайсет години завладяха всички апетитни местенца, всички длъжности, всички постове, всички командни лостове на държавата…

Министри, директори на банки, висши чиновници, дипломати, генерали, забогатели спекуланти – за всеки един от тях, включително най-малките, той знае пикантни истории. Работил е с Пашич по времето, когато Сърбия е била съвсем малка. Продължил е, когато тя станала много голяма. Познава цяла Европа. Въпреки че е живял дълго време в Париж, той си е останал същински сърбин от Стара Сърбия. Победата не го е опиянила. Той е прозорлив, трезвомислещ, снизходителен, страстен патриот. Познаваме се от двайсет години…

Докато се движим из града, Стефанич ми показва с гордост новите магазини, красивите и модерни щандове, които навсякъде са заместили старите, мрачни дюкяни,

[1] Град в Северна България, днес Плевен. – Б. р.

където вонеше на руски гьон, пушена риба и розова вода, където заедно купувахме само допреди няколко години чудесни пиротски килими, турски оръжия и везани пантофи.

В тях са струпани рокли, кожи, бельо, обувки, шапки и всякакви финтифлюшки, внесени от Виена, Прага или Германия с етикет „Париж“. Последна мода манекени, осветени от електрически гирлянди и луминесцентни тръби, ги представят на минувачите. Продавачи и продавачки се суетят около тях. Цените, доколкото можах да направя сравнение по валутния курс, са много по-високи спрямо тези в Германия или Париж, за Виена да не говорим.

Въпреки това тези магазини постоянно са пълни.

Тук има някаква тайна, която не успявам да разгадая…

Намираме се в страна, която от три години насам преживява икономическа криза, пред която нашата е просто смехотворна и която се задълбочава от все по-обезпокоителни политически трудности. Сръбската валута – динарът – струва по-малко от трийсет и три сантима от нашия франк, тоест малко повече от нашите стари бронзови су, като при това рядко ще се намери сарафин в Европа, който би приел да го купи за повече от двайсет сантима… Югославският търговски баланс е катастрофален; реколтите се натрупват, непродадени и непродаваеми в силози и складове, където е невъзможно да бъдат заложени с гаранция; данъците, несъразмерни спрямо възможностите на данъкоплатците, все по-трудно биват събирани, а често и изобщо не постъпват; търговията отдавна е изчерпала кредитите си в банките; фалитите са безчет; обезценяването на динара, спасен в последния момент от срив благодарение на двукратен френски аванс от милиард и петдесет милиона през юли 1931 г. и четиристотин милиона три месеца по-късно, намали рентите, пенсиите, ипотечните приходи и покупателната способност на всички заплати с повече от петдесет процента. Безработицата е огромна, а издръжката на живота непрекъснато расте, като забраната за износ на капитали и притежание на валута парализира износа и вноса.

Югославия – както държавата, така и отделните граждани – можа досега да избегне финансовата катастро-

фа, която я дебне, само благодарение на подкрепата на Франция и нейната постоянна и масивна помощ. Но тази помощ, откакто у нас дойдоха на власт левите партии, които с основание смятат диктатурата за твърде подозрителна, практически бе прекъсната.

Единствено офицерите и полицейските чиновници получават редовно заплатите си. От две години насам държавните служители получават само частични аванси, със закъснения от няколко седмици до няколко месеца. През юли 1932 г. професорите от Белградския университет бяха получили само аванс от десет процента върху заплатите си от юни, а съм виждал и учители, служители в областната управа и кантонери в Шумадия и Южна Сърбия, които не са получавали и един динар от месец май…

При това положение жените, които се тълпят при шапкарката, при фризьорите, при шивача, при сладкаря; министерските чиновници, офицерите, младите буржоа, които консумират в красивите, модни кафенета и барове в центъра на Белград; семействата, които остават на масата часове наред – те разполагат с приходи, които едва им стигат, за да си осигурят препитанието… Командир от пехотата печели 2700 динара на месец – по-малко от 900 френски франка, – а той има и представителни разходи, които провалят бюджета му. Какво остава за подпоручика? Началник служба в министерството получава 3000 динара – едва 1000 франка; чиновник в банка или в голям магазин – 1200 до 1500 динара… Всички доходи, всички заплати са от подобен порядък. Младата машинописка, пристегната в розова рокля от китайски креп, обула чорапи от изкуствена коприна, която ме изгледа преди малко, докато се изкачвах по централното стълбище на Министерството на външните работи, не печели и 1000 динара – по-малко от половината от цената само на роклята ѝ!

При това положение?

Какво правят всички тези хора? Къде намират онова, което им липсва? С какви парични запаси осигуряват съществуването си? Каква лудост ги е подгонила и на какво разчитат?

„Всички те мизерстват вкъщи – ми обяснява Стефанич. – Всички тези красиви дами, всички тези гиздави

жребци са потънали в дългове. У нас няма къща, няма парче земя, няма дори надежда за наследство, които да не са изцяло ипотекирани, а при всеки лихвар има повече кандидати за заем с двайсет и пет или трийсет процента лихва, отколкото той може да задоволи с парите, с които разполага… Всичко у тези хора, които ви учудват, е едната показност, привидност, прах в очите. Не им казвайте, че са луди! Ще ви отговарят, че лудият сте вие; че знаят какво правят и че всичко ще се уреди. Разчитат на чудо. Залагат на вятъра!

За щастие, драги, у нас са останали въпреки всичко мъже и жени, които не са загубили здравите традиции на нашата раса! Дребни търговци, които се съсипват от работа, за да вържат двата края; дребни буржоа, които три пъти броят, преди да похарчат една стотинка; дребни чиновници, обладани от ужас пред утрешния ден… Тези хора няма да срещнете в хубавите магазини, по терасите на големите кафенета, около масите на скъпите ресторанти. Те носят стари дрехи и кърпени обувки; жените им тичат от сергия на сергия сутрин на пазара, за да се опитат да спестят някой сантим от покупките. Единственият им лукс е да наемат стол на Калемегдан в неделя вечер или да изпият чаша бира семейно, в някоя кръчмица. Те нищо не са спечелили от диктатурата и нищо не очакват от нея. Те я мразят. Те работят, страдат, мълчат…“

Пресякохме позлатената ограда на Калемегдан. Следваме терасата, от която се открива прекрасната панорама на предградията и двете реки и навлизаме в масивите от декоративни храсти и цветя, непрестанно поливани от неуморните градинари.

На пресечката с главната алея, две красиви моми с опънати бедра и гърди ни изпреварват; те са облечени, обути и изрисувани като картинки от модни списания.

„Вижте тези, – казва ми Стефанич, като ги сочи с пръст. – За да си позволят това, което носят на гърба си, тези две девойчета, които, ако съдим по просташката им интонация, са машинописки в някое министерство или банка, може би са се лишавали от храна цели шест месеца! Те печелят двеста динара на седмица. Може да не са и толкова. А носят рокли и шапки за повече от 3 000 динара, без

да смятаме останалото… Дали ги издържа някай богат любовник? Не! подпоручикът или студентът, който спи с тях, е също толкова беден. И не би допуснал да я дели с някого. Тогава?… Тогава се оправят както могат, вземат парите там, където са, както сполучливо се изразява вашият Ренодел[1]. Харчат три до четири динара дневно за храна: хляб, плодове, парче сирене или солена риба…

Можете да сте сигурен: тези две госпожици, които впрочем поздравявам за това, че са тръгнали само по рокли, притежават единствено тоалетите, които показват тук. Те живеят в някой бордей близо до старото пристанище или по пътя за Топчидер. Там ще ги намерите боси, в подпетени обувки, облечени с дрипава риза или просто голи. В стаята им има само едно легло със скъсано одеяло, един леген върху пейка, няколко гвоздея на стената за окачване на дрехите. Но пък има парфюми например и кутии с пудра и червила…

Такива момичета, когато бях млад и Сърбия не беше още станала безумна страна, майките им щяха да ги напляскат едно хубаво още на прага на къщата! Днес, какво да ви кажа? Оставят се да ги носи течението, правят каквото виждат от другите около себе си!“

Всички други ли? Сигурен ли е в това, което говори? В Белград има и други неща за виждане, когато знаеш да гледаш…

• •

Пред мизерните съборетини на работническите предгрудия – по пътя за Авала или за Топчидер, около пристанището на Сава, в малките тъмни улички зад централния пазар крещят и се гонят в прахоляка тълпи полуголи деца, чието място би било в училището, но никой дори и не мисли да ги заведе там, а нямат нито обувки, нито дрехи, за да отидат; дрипави мъже и жени с изпити лица и отпуснати рамене се щурат наоколо. Старци в тъмните ъгли гризат корички хляб и изгнили плодове…

[1] Френски политик, депутат и журналист (1871–1935), един от основателите на Социалистическата партия. – Б. пр.

На сто метра от Министерския съвет, на улица „Крал Александър“, работници обядват откъм сенчестата страна на разкошния палат, който строят. Мършави мустакати мъже с разрошени коси. Часът е дванайсет. Те работят от изгрев слънце до падането на нощта… за заплата от десет до дванайсет динара, по-малко от четири франка. Техният обяд се състои от половин диня, за която са платили един динар, и парче черен хляб, полети с мътна бира, подобна на конска пикоч. Те са се строполили направо върху строителните отпадъци, изтощени от умора и топлина… Подсмиват се и мърморят при преминаването на капитан от гвардията, пристегнат в бял мундир с позлатени орнаменти, който се движи пред тях по тротоара, опънат като на парад…

Покрай редиците столове пред кафене „Москва“, където елегантни младежи в светли сака и брилянтинени коси ближат сорбета и флиртуват с красиви момичета, дрипави безработни с нахлупени до очите шапки и пробити обувки, от които стърчат палците на краката им, преминават по самия бордюр на тротоара. Лицата им изтерзани, едновременно боязливи, но и враждебни като на улично псе… С бързи движения те събират изпопадалите между масите угарки и остатъци от кифли и сандвичи. Виждал съм как някои от тях се хвърлят по корем върху мръсния паваж, за да се докопат до някое по-голямо парче, паднало под някоя пейка, между краката на безразличните консуматори. Някои от тях, ако се съди по възрастта им, трябва да са „герои от Световната война“. Повечето са много млади. Те са многобройни. Твърде многобройни…

Какво ли ще бъде следващата зима, тази ужасна балканска зима, която покрива земята с огромна пелена от сняг и лед при петнайсет или двайсет градуса под нулата и ще направи още по-жестоки лишенията и страданията на дребните хорица от селата и градовете, на многобройните безработни, на които никой не помага… Гладът е лош съветник!

„Може би – отговаря Стефанич, – може би… Отдолу ясно се чува ръмжене, което вероятно ще прерасне в крясъци след няколко седмици, когато Дунав замръзне, но докато нещата са такива, нищо не може да се направи!“

Двама стражари с карабини през рамо и револвери на пояса, масивни и мощни, току-що ни пресякоха пътя. На сто метра пред нас, на ъгъла на улица „Позорищна“, близо до Операта, двама други се отдалечават. Батальон пехотинци на връщане от учение марширува покрай „Калемегдан“ с широка и бърза крачка, предшестван от взвод картечници и бронирани автомобили. Четири самолета изтребители високо в небето бучат с моторите си… Няма и час, откакто се разхождаме, а срещнахме вече повече от петдесет офицери и войници, повече от двайсет униформени полицаи.

Стефанич е прав. Въоръжената сила под всичките си форми е навсякъде тук – сила, която изглежда добре овладяна и решена да не допуска никакви действия против установения ред, сигурна в себе си, всемогъща, неудържима…

А армията?

По-нататък ще видим какво представлява – от генералите до най-скромния редник – и какво трябва да се мисли за нея…

Що се отнася до полицията – униформената, която следи за реда по улиците и регулира движението по кръстовищата, и другата, която се отърква о вас в кафенетата, в трамвая, във всички обществени места и която е неизбройма, – диктатурата я е превърнала в основен елемент на държавата, в лост и опора на цялата ѝ вътрешна политика. Тя е навсякъде, прониква навсякъде, проверява и шпионира всичко, в течение е на всичко. Подпомагана от жандармерията – най-многочислената в Европа – в Югославия има един стражар на петстотин жители, тя не предотвратява безредието, не го спира, направо го премахва.

Когато студентите от Белградския университет например през декември 1931 г. манифестираха срещу правителството на генерал Живкович, репресията, по заповед отгоре и чрез много ловка тактика – в този момент в Белград се намираха многобройни чуждестранни журналисти – бе „кротка“. Две хиляди манифестанти окупираха сградите на Университета – превъзбудени, организирани и добре ръководени. За по-малко от час всичко бе разчистено, а болниците и клиниките на столицата бяха препълнени…

Но твърде малко от ранените проявиха неучтивостта да умрат на обществено място…

Аз видях следното:

Пет часа вечерта. Кафене „Москва“ е препълнено. По алеята на площад „Теразия“, от която ме делят само ширината на тротоара и платното на улицата, се разминават два потока пешеходци. Петдесет метра по-нататък, на кръстовището на трамваите, стоят двама униформени полицаи. Точно под преградата, на която съм се облегнал, един дебелак седи с жена си на терасата на кафенето. Двамата разговарят и се смеят. Внезапно той се изправя, дава сигнал със свирка на двамата полицаи, които се обръщат към него, и им посочва с ръка един от минувачите по алеята. Самият той се втурва към човека. Висок и слаб, той върви със ситни крачки и приведена глава… Запечатал се е в съзнанието ми.

Двайсет секунди по-късно тримата се нахвърлят върху него. Завързва се борба. Всички клиенти на кафенето бяха станали, всички минувачи се бяха скупчили около сбилите се. Мъжът яростно се съпротивляваше. На два пъти успя да се отскубне, но пак го хванаха.

„Живила свобода“ (Да живее свободата!) – викаше той, но тълпата около него, поне двеста или триста души, наблюдаваше няма и безучастна. Удар по главата с палка, който би убил бик… Човекът падна. За миг около ръцете му щракнаха белезници отзад на кръста, а краката му вързаха за ръцете. Той стенеше… Удар с пета по челюстта го накара да замлъкне. Заклещен като пиле за печене, храчейки кръв, той бе захвърлен като чувал в едно такси.

Цялата сцена не продължи и пет минути. Дебелият господин, бършейки челото си от потта, се върна при жена си, която го целуна.

„Някакъв революционер, господине – ми обясни моят съсед по маса, дребен старец, окичен с орден „Свети Сава“, който ядеше кейк със стафиди. – Не бива да им прощаваме!“

„Разбира се! – отговори Стефанич, на когото разказвах случката, докато препълнен трамвай с наскачали по стъпалата пътници ни отвеждаше в Топчидер, за бала на военното казино. – Естествено, гледката не е красива. Но

какво да се прави? Трябва до приемем диктатурата такава, каквато е!“

Когато пристигнахме в казиното – пет динара вход, ресто не се връща, – вече се е насъбрала тълпа: стотици майки с госпожиците им за женене; стотици женени жени, кръстосали крак върху крак, като че нямат съпруг; стотици млади мъже, които видимо се колебаят между предлагащите им се девственици и съпругите, които изпъват гърди, когато ги погледнеш… Флиртът върви с пълна сила около малките масички, подредени под добре подрязани дървета; някои се отдават на ласки зад гъстите храсти; пие се бира и кафе с лед; двойки танцуват под звуците на военната музика. Всичко, което заслужава внимание в Белград, е тук…

Приятно е впрочем да ги наблюдаваш тези белградчанки, щом са под двайсет и пет годишна възраст… След това? Господи! Просто е различно… Красиви? Не точно! Повече от красиви! „Изпълнени с жизненост и любов…“, както казва Стефанич, който много е общувал с тях, но не внимава достатъчно какво говори.

По-скоро едри и закръглени, с изпъчен бюст върху солидни, мускулести бедра, блестящи зъби и островърхи гърди, те излъчват сила и здраве, опияняваща женственост и горещ сексапил, което обяснява в известна степен високата раждаемост в Югославия…

Впрочем в Югославия предложения за платена любов не се правят нито по кафенетата, нито на улицата. Нищо в този двеста и петдесет хиляден град не прилича отблизо или отдалеч на това, което наблюдаваме в най-малките германски, австрийски или румънски градчета. Самотните мъже, минаващи оттук, трябва да се примирят. В Белград няма да намерят плътска утеха, освен ако някой състрадателен, но не и безкористен портиер на хотел не насочи неутолените им страсти към долнопробните нощни заведения, където немското шампанско струва четиристотин динара бутилката, едно уиски със сода – сто и петдесет, и чийто персонал би отвратил дори съдържателя на бардак за чернокожи моряци.

Никаква явна проституция. Един и същи полицай на улицата ви пази от колите и от сифилис. Всъщност мно-

го малко сръбски проститутки се срещат. Тази социална функция е почти монополизирана от хърватски, унгарски и румънски специалистки. Трябваше да кажа „беше“, защото от две или три години тези скромни труженички са силно засегнати от германския дъмпинг. В момента повече от половината професионални любовници в Белград са гласоподавателки на Райха или на Остеррайха…

От това, което казах, не бива да правите заключение, че Белград е непорочен и благочестив град от гледна точка на любовта… Половин час разходка в по-отдалечените алеи на „Калемегдан“ след падането на нощта, там, където дърветата са толкова гъсти, че стават непроницаеми за най-мощните прожектори, незабавно ще ви успокои в това отношение. По пейките няма и педя свободно място, а в меката сянка на лятната вечер се белеят тъй много разголени крака и гърди и се носят нежни въздишки и сподавени стонове…

Не! Искам само да кажа, че можете да бродите цял ден или цяла нощ из Белград, без нито веднъж да ви спре някоя дама, търсеща нежност, без никога сам да се сблъскате с труженичка на платения секс… Няма тротоарни Венери! Няма и заведения, където открито да се продава любов на фиксирани цени или по договаряне, с изключение на онези, които военните са създали и поддържат за тяхна лична употреба… Намират се, но са тъй добре скрити, че се съмнявам дали ще ги откриете!

Ето това исках да ви кажа. Нищо друго. Освен това нещата са такива, каквито са. Жените тук държат да си служат с онова, което природата щедро им е дала за тяхно собствено удоволствие и за задоволяване на сладострастието на мъжа. И си служат… Кой би ги упрекнал?

Не и аз – след като съм присъствал на заварките в Топчидер и смесеното къпане в Сава…

Германските проститутки, които полицията, погълната с преследване на враговете на режима, може би не наблюдава достатъчно – такова е поне мнението на някои дипломати, които обикновено знаят какво говорят, – не са дошли сами в Белград. Те са придружени от обичайния кортеж от търговски пътници, инженери и съмнителни фи-

нансисти. Едните привличат другите и всички работят и печелят добре.

Очевиден факт, който отричат само онези, които имат интерес да не се знае, че германското влияние отново става значително в Югославия. Става дума за икономическото и финансовото влияние, в очакване на другото, което ще се прояви, когато му дойде времето.

Възползвайки се от доставките в натура, организирани от мирния договор, които облагодетелстваха настаняването в Югославия на множество търговски посредници, техници и работници специалисти, големите германски фирми от електроенергията, металургията, строителството, дори авиацията постепенно успяха да проникнат в търговете, официалните доставки, концесиите и всякакви поръчки. Прекалено предпазливи, за да го правят директно, те действаха чрез посредници, в съдружие с чуждестранни компании. Учудващи резултати бяха постигнати по отношение на официалните югославски среди чрез известната политика на бакшиша, в която отвъдрейнските делови среди винаги са се показвали особено ловки в отношенията си с балканците.

Само един пример. Малко повече от половината от един от последните заеми, отпуснати през 1931 г. от Френския трезор на Югославия – 250 милиона франка, – беше изразходвана за закупуване от Германия в заводите „Юнкер“ на самолети – разузнавателни и изтребители. Остатъкът бе изразходван за закупуване на бомбардировачи от заводите „Дорние“, които са италиански. Двете сделки бяха уговорени между един адвокат от Загреб – доверен човек на генерал Живкович, който тогава беше диктаторът на власт, и един специален пратеник на фирмата „Юнкер“, отседнал в хотел „Сръбски крал“, където – уточнявам – заемаше стая 22. Комисионна от 10 процента беше поискана и дадена. Френската промишленост не получи и сантим…

Най-подробни детайли по този „инцидент“ бяха изложени през ноември 1931 г. пред Комисията по външните работи на Националното събрание от различни депутати – в частност от г-н Йожен Лотие, – а публичен дебат можа да бъде избегнат с големи усилия… Нотата, изпратена по

този повод от френското правителство до Белград, изразяваше толкова силно учудване и недоволство, че наложи през декември 1931 г. специално пътуване до Париж на крал Александър. Ловкостта на суверена успя донякъде да намали катастрофалното впечатление, предизвикано от „гафа“ на най-близките му сътрудници, но френското правителство взе решение – което стриктно спазва оттогава насам – да поема директно военните доставки за Югославия, извършвани с френски кредити, и да проверява цените им чрез своите контрольори по същия начин, както то прави при собствените си поръчки… Цените, определяни за Югославия, вече не могат да бъдат по-високи от цените за Франция, за голямо съжаление на министрите, висшите чиновници и влиятелните личности, за които комисионни от десет, осем или седем процента върху доставките на самолети, муниции, релси или автомобили досега бяха най-обикновена практика… А това се е случвало и по време на войната – тогава, когато Сърбия агонизираше, ако се съди по телеграмата, която се намира пред очите ми в момента, когато пиша тези редове, и в която един сръбски министър на посещение в Париж настоява през 1917 г. за своята комисионна върху доставка, предназначена за неговото правителство, което тогава беше намерило убежище на остров Корфу…

В Белград днес германците са навсякъде. *Никога* няма да чуете да се говори френски на улицата; *постоянно* ще чувате да се говори на немски… Нито един търговец, нито един от десет келнери в хотела или кафенето (при това съм скромен!) не разбира и още по-малко говори нашия език. Девет десети обаче разбират и говорят немски. Френски разбират и говорят, извън официалните и университетските кръгове, където съотношението е по-малко от половината, само сърбите, воювали заедно с нас, или онези, които са били хоспитализирани във Франция от 1915 до 1919 г. В Министерския съвет например, или в Министерството на външните работи нито разсилните, нито портиерите, нито членовете на нисшия персонал не разбират нито дума на френски. Това с още по-голяма сила важи за другите ми-

нистерства, където самите висши чиновници го сричат по отчайващ начин. В замяна на това всички говорят немски. Германските или австрийски вестници, литературни и технически списания, илюстровани публикации за театър, туризъм, нудизъм се продават във всички будки и книжарници на столицата; тези на френски език почти никъде, с изключение на големите хотели.

В Ниш, Загреб, Сараево, Любляна, Земун, Скопие – цитирам само главните градове – ситуацията е същата… Опитайте да поискате информация на френски език в някой хотел, гара или магазин… Еднодневно лично проучване ще ви увери, че твърдението „Франция е втората интелектуална и морална родина на югославяните“ е блъф… Официалните среди, изцяло съставени от великосръбски елементи, чието невежество, липса на култура и образование (освен висшите кадри, получили повърхностна западна шлифовка благодарение на чести пътувания в чужбина) надминават всякакво въображение, са привързани към нас само от интерес – какъвто беше случаят с официалните среди в Русия преди 1914 г. По този въпрос не трябва да си правим никакви илюзии.

Уважението към Франция, голямата западна съюзничка, чиято мощ след като спаси Сърбия продължава да бди над Югославия, е обаче реално сред народните маси… Нашите оръдия седемдесет и пети калибър например все още се наричат от войниците „френски“, както и по време на войната… Обикновените хора са запазили инстинктивни, но дълбоки чувства на възхищение и привързаност към нашата страна. Наистина, те недостатъчно ни познават, но престижът на битките при Марна и Вердюн и особено нашите победи на Македонския фронт през 1918 г. придават на думата „французин“ едно излъчване, което времето не е успяло да намали, включително и в най-затънтените провинции. За сръбския работник и селянин никой на света няма да може да направи нищо на Сърбия, докато Франция остава неин приятел.

Паметникът „Признателност на Франция“, издигнат преди три години в центъра на парка „Калемегдан“, е материален израз на тези чувства. Може да се спори за худо-

жествената му стойност, но не може да се отрече, че той символизира националното чувство на масите.

Върху цокъл от груб камък, висок шест метра, се издига статуята на една огромна женска фигура, излъчваща мощ и устрем напред към победата… Върху барелефа, наравно със земята, десет френски и десет сръбски ветерани, рамо до рамо, с насочени пушки настъпват към общия враг… На едната страна на паметника са изписани на френски думите „На Франция!“; на другата, на сръбски: „На тази, която се притече на помощ, когато родината беше в смъртна опасност!“

Издигнат високо над реката – там, откъдето изникнаха преди деветнайсет години германските нашественици, огромният бронзов монумент сякаш бди над града.

В неделни дни, когато високоговорители, разположени на четирите края на парка, излъчват джазови мелодии или цигански чардаш, групи селяни, облечени в черно, повели децата си за ръка, идват да се преклонят пред френската сила, като запазват миг мълчание пред паметника…

Те не искат повече война, те са воювали или са я изпитали на гърба си и знаят какво означава тя; задоволяват се с това, което имат, макар да са бедни, потиснати и лишени от всичко, което прави живота на другите хубав и сладък. Макар да са само пушечно месо за новите сражения, които замислят имперските стремежи на техните господари, в този Белград, където се лутат като загубено стадо, те все пак представляват същинският лик на своята страна…

Дилемата…

С диктатурата се запознах още преди да вляза в Белград, половин минута след като слязох от влака от Загреб.

Белградската гара, която се намира в подножието на високия хълм, по склоновете и билото на който е построена столицата, прилича донякъде по своето разположение и разпределение на парижката Северна гара. Обширно кафене с тераса, оградена с железни решетки, заема ъгъла на вътрешния перон вдясно.

Влакът още се движеше, докато с куфарите си в ръка се затичах към този рай за жадните.

Горещината беше такава в шест часа сутринта, че всички мъже около мен носеха саката си преметнати през ръка…

В момента, когато пресичах решетката на перона, двама пътници, също тичащи към изхода, се сблъскват, препъват, хващат се за мен, молят за извинение и си тръгват…

Двама съвсем порядъчни хора. Хора като вас и мен…

Такива неща се случват… Сядам, пия, паля цигара. Наслаждавам се до насита на мига, като гледам да се суетят около мен облети в пот непознати.

И вадя портфейла си да плащам.

„Вадя“ е само начин на изразяване, тъй като моят портфейл и различните хартийки, които го придружаваха във вътрешния джоб на сакото ми, бяха се сбогували с мен по начин, който незабавно разбрах, че е окончателен.

Преди малко двамата господа бяха ми отмъкнали три банкноти по хиляда франка, бележник със записки, две или три писма. Ако на тръгване от Париж не бях предпазливо затъкнал паспорта и малко резерва от пари в задния джоб на панталона си, щях да вляза в Белград без документ за самоличност и без стотинка!

Банална история, която можеше да ми се случи навсякъде… Естествено! И се смеех сам на себе си три часа

по-късно, докато я разказвах на нашия любезен и изискан консул. За голямо мое учудване, тя изобщо не му се стори забавна – дотолкова, че след като настоятелно ме помоли да се оплача незабавно на белградския полицейски началник, аз си помислих дали портфейлът ми не е тръгнал по съвсем друг път от този, за който първоначално си помислих…

В такъв случай, впрочем, моите крадци са останали излъгани, тъй като единствените документи, които биха могли да ги заинтересуват със своето съдържание или с имената и титлите на подписалите ги лица, в момента бяха разпръснати, разкъсани на микроскопични късчета, по храстите и насипа край железницата Загреб–Брод.

„Не дръжте у себе си нищо, което би могло да компрометира някого! Унищожете всичко“ – ми препоръчаха хърватските представители, с които се срещнах в Загреб.

Бях се вслушал в съвета им.

По молба на нашия консул, който изглежда много държеше на това, след обяд отидох в управлението на полицията, за да подам съответната жалба. Приеха ме много добре и изрично ме увериха, че арестуването на виновните е въпрос на часове.

На слизане бях изненадан.

На първия етаж, при влизане в коридора, водещ до кабинета на управителя, почти се сблъсках с единия от господата от гарата. Като ме забеляза, той се обърна и изчезна като мираж в един друг коридор…

В Министерския съвет директорът на Бюрото по печата, който беше известѐн по телефона за инцидента от нашия консул, не скри притеснението си.

„Отправили сте жалба до г-н директора на полицията? По указание на г-н консула на Франция? Чудесно! Отлична идея! Можете да бъдете уверен, че ще бъде извършена бърза проверка…“

Няма нужда да ми го казва! Зная!

„Направили са ви класическия номер – ми заяви няколко часа по-късно временно управляващият на една приятелска легация, където прекарвах вечерта. – Така е! От три години насам, откакто тук властва диктатурата, са стигна-

ли дотам! И с мен направиха същото… Абсолютно същият сценарий. Те са научили, че сте се срещали в Париж, преди да тръгнете, с хърватски изгнаници и македонски пропагандатори, безпокоят се от срещата ви с д-р Трумбич в Загреб и разчитат да открият в джобовете ви полезна информация за репресивната им политика. Не можете да си представите в каква атмосфера на доносничество, подозрителност и произвол живеем тук… Маринкович усъвършенства методите на Живкович, като ги облече в привидно законна форма… Сркич и Лазич ги доусъвършенстваха. Много внимавайте с кореспонденцията, приятелю, ако не минава по дипломатическия канал!“

Не минаваше по този канал, защото нямаше какво да крия, но получените писма – тези, които стигнаха до мен, бяха в жалък вид. Полицаите, натоварени да отварят писмата в Централната белградска поща и да ги затварят след прочитане, очевидно имат нужда от по-добра подготовка… Много са несръчни!

„Не се оплаквайте! – каза ми един млад гръцки журналист, в чиято компанията обядвахме онзи ден заедно с френски колега в ресторант „Сръбски крал“ съвсем в дъното на залата, за да може всички недискретни уши да бъдат пред погледа ни. – Вие поне получавате писмата си. Половината от моите остават недоставени – тези, които изпращам, и онези, които ми изпращат!“

„Така е – добавя моят белградски колега, – а ако протестирате, двама агенти от сигурността още същата вечер ви връчват заповед за експулсиране от страната…“

С диктатурата се бях сблъскал още предната година – открита и брутална, изпълваща гарите с въоръжени патрули, а улиците на Белград, Загреб, Сараево и Ниш – с полицаи и стражари, които караха хората да се легитимират дори на пристана за Земун и действаха както им е угодно, подобно на своя шеф. Тази година тя си е спретнала нов тоалет, ако мога така да кажа. Сградата е останала същата, но фасадите са прясно варосани…

„Никакви обяснения! Изметете ми тази сган!“ – казваше Живкович и палките на неговите копои чупеха ръце и крака. По негово време всеки затвор беше болница…

„Удряйте, но само в името на закона!“ – зовеше наследникът му Маринкович, който беше дипломат, а когато крал Александър назначи за министър на вътрешните работи областния на Скопие Жика Лазич за награда, че е пречупил Македония, диктатурата съчета двата метода и накара да обвият гумените палки с кадифе… Казват дори, че така по-сполучливо пребиват хората…

Нищо не е променено в Югославия, абсолютно нищо, откакто диктатурата стовари железния си юмрук върху населението… Може би имаше малко повече дискретност при управлението на Маринкович, при военната и полицейска окупация на гарите, контрола по железниците, по пътищата и в хотелите; но тази измамна привидност, която си беше само привидност, изчезна заедно с Маринкович. Днес броят на полицаите е удвоен, този на съдебните преследвания за заговор срещу сигурността на държавата – утроен; шпионите са навсякъде и подхранват с нови жертви безмилостната репресия. Подозрителността, безпокойството и ужасът от преследване тровят живота на всички, а диктатурата, откакто прикри своята униформа под парламентарен параван, вдъхва повече омраза и страх от всякога… В Панчево, малко преди Белград, видях как един стражар удари два шамара на един селянин, а той го възнагради с раболепна усмивка…

„Да премахнем диктатурата ли? Да се върнем към нормален политически живот? – отвърна ми д-р Трумбич в Загреб в края на нашия разговор. – Прекалено късно! Зарът е хвърлен… Великосръбският режим е навлязъл в порочния кръг и не може да се върне назад… Каквото и да прави, макар сам да вижда опасността, той е принуден, под заплаха от пълен крах, непрекъснато да засилва репресиите, за да потиска растящата съпротива, която те предизвикват… Колко време ще трае това? Шест месеца? Една година? Повече? По-малко? Никой не може да каже!… Едно нещо е сигурно: това не може да трае вечно…“

Това, което мисли д-р Трумбич – безмилостен противник на великосръбската диктатура, се споделя от всички югославяни от Хърватия, Словения, Македония и Банат.

А югославяните от Сърбия, сънародниците на диктаторите – университетски преподаватели, едри буржоа и делови

хора, та дори и много високопоставени функционери на диктатурата (които от няколко месеца усещат, че постройката се клати и бързат да се възползват от възможността да преведат авоарите си в чужбина) – всички сърби, с които разговарях по време на проучването си, без изключение, мислят същото…

„Всичко, което сте научили, е за съжаление вярно! – призна функционер, ползващ се с абсолютното доверие на белградското правителство, чието име не мога да цитирам по обясними причини… – В случай че утре кралят възстанови Конституцията и свика Парламент, избран с общо гласоподаване, никой от онези, които не престанаха да се борят срещу нас – нито хървати, нито словенци, нито някоя от старите сръбски партии, – не би приел да прости за действията на диктатурата, още по-малко да сътрудничи с нейните хора!… Не биха простили дори и на нас, които не правим нищо друго, освен да изпълняваме заповедите на нашите началници… Те дори не крият, че ако някой ден отново вземат властта, не биха признали дори дълговете, които сме сключили с Франция след 6 януари 1929 г. … По този въпрос нашите радикали и демократи мислят точно като хърватските автономисти или българите от Южна Сърбия… Между тези хора и нас в момента се води битка на живот и смърт! По този въпрос, господине, не трябва да се хранят никакви илюзии и ние не правим това! Но бъдете спокойни – няма да им се оставим така лесно… Нашият крал, слава богу, не е като Алфонсо XIII!…“[1]

Казаното от този висш сръбски функционер, който същевременно ме помоли да го посъветвам къде да вложи парите си във Франция, за да ги спаси от обезценяване, бе потвърдено от всички чужденци в Югославия, чиято длъжност е да наблюдават, проверяват и да се информират, които приеха да отговорят на моите въпроси срещу задължението да запазя името им в тайна.

Те бяха единодушни.

„Да се сложи край на незаконния режим, установен от крал Александър преди четири години? Вече е невъз-

[1] Испански крал (1886–1931), абдикирал след победата на републиканците. – Б. пр.

можно… Да се направи това би било все едно да се отвие капакът на котел под високо налягане – би се получила експлозия! Да се намали постепенно температурата, тоест да бъдат възстановени малко по малко правата и свободите, отнети изведнъж от югославските народни маси? Също невъзможно! И да иска, кралят вече не може да го постигне… Всяка отстъпка от негова страна би била изтълкувана от противниците му като признание за безпомощност и би ускорила катастрофата, която той би искал да избегне… Той е осъден да върви напред, без да спира, без почивка, докрай…

Какво да се прави? Той заложи короната си и вероятно вече я е загубил. Жалко, защото не му липсват качества. Той е смел, безкрайно по-образован и интелигентен от обкръжението си и има амбицията да остави добро име в историята… Но направи голяма грешка! Когато си крал и особено когато упражняваш абсолютната власт след преврат, не можеш да си позволиш да си затваряш очите пред реалностите! Д-р Трумбич и хърватските му приятели са отправили пред вас гневни думи към Сърбия, но са казали истината – вече е твърде късно!

Диктаторският режим и заедно с него, по вина на крал Александър, династията Карагеоргевич са изправени пред дилема – или временно оцеляване чрез полицейско смазване на националистическите опозиции, дори военна диверсия, или революционно решение, белязано с крах на монархията и разпадане на Югославия. Провъзгласяването на републиката в Белград, та дори и ограничени революционни смутове в столицата биха дали сигнал в Македония и Хърватия за кървави въстания, чието овладяване би било невъзможно. Още повече, че предпазната мярка, взета от сърбите – съсредоточаване на хърватските набори в македонските гарнизони, би се обърнала срещу тях. И вие като мен сте наясно, че днес хърватските и македонските революционни организации са единни срещу сърбите. В случай на антидинастични прояви в Белград, хърватските войски в Македония биха се включили на страната на българите.

В първия случай – който е най-вероятен – военните действия, предприети от сръбската диктатура за отклоня-

ване на вниманието, естествено биха били насочени срещу България. Претекстът ви е добре известен – от три месеца насам сръбските официози се стараят да подготвят европейското и особено френското обществено мнение – да се сложи край на дейността на македонските революционни организации, установили се на българска територия.

„Обикновена полицейска операция!“ – казват тукашните хора, когато се повдига този въпрос.

Тази полицейска операция в деня, когато се проведе – и това насмалко да се случи преди шест месеца, – ще предизвика със сигурност намесата на Италия, противодействие от страна на Франция и постепенно пожарът ще обхване цяла Европа… Събитията от 1914 г. ще се повторят!

Великосръбската партия – същата която предизвика диктатурата и която води краля за носа, е склонна да изиграе тази карта възможно най-скоро, още повече, че тя е убедена, че една война срещу Италия незабавно ще възстанови единството между сърби и хървати, тъй като последните изпитват вековна омраза спрямо италианците… Прибавете към това, че официалните югославски среди са убедени, че тяхната страна ще излезе от конфликта, покрита с безпрецедентна военна слава и повече от двойно по-голяма територия и мощ…

И това е решаващ аргумент според тях, за да подпалят отново Европа…

Възможно е сметките им да са правилни… Много повероятно е те да са погрешни.

Нищо ново няма да чуете, ако ви кажа, че Югославия, откакто се управлява от великосръбската диктатура, безпокои и пречи на всички свои съседи, включително и на съюзниците си. С внушението на Мустафа Кемал и Венизелос, които добре знаят, че нова сръбска победа – било срещу българите, било срещу италианците – би означавала загуба на Цариград за турците и на Солун и бреговете на Егейско море за Гърция, срещу Югославия се създадоха странни помирявания и съглашения. Прави са хората тук, когато твърдят, че са заобиколени от неприятели. Това е така, и то по тяхна вина! Поддържат ги само чехите… но чехите никога не са стрували много като войници. В дни на опасност

сръбската диктатура не може да разчита на никого, освен на Франция. Вярно е, че тежестта на вашата страна се равнява на всички останали, взети заедно…

Днешното югославско ръководство го знае много добре и преценява, че с ваша помощ победата му е сигурна и когато сметне, че е настъпил моментът, не би се поколебало да рискува да влезе във война, за да предотврати революцията… Така поне мисля аз.“

Аз също…

В деня, когато един от хората, които най-добре познават не само Югославия и сегашните ѝ господари, но и съседните страни, излагаше пред мен това, което споделих по-горе – в сграда, разположена съвсем наблизо до кралския дворец, – трудно ми беше да приема, че нещата в Белград са стигнали дотам. Знаех, че събеседникът ми е стар франкофил и искрен почитател на Югославия. Няколко месеца по-рано, през предишното си пътуване из Балканите, сам бях събрал в официалните среди изключително опасни заявления, които току-що потвърди моят домакин, с пълното одобрение на половин дузина лица, с които прекарвах вечерта…

Но знаех също – което може би те не знаеха, – че на два пъти, през септември 1931 и декември същата година, югославското правителство беше получило от Париж повелителни съвети за по-голяма умереност, изразени в категорична форма по повод негови съобщения, в които то настояваше, че е изправено пред необходимостта да реагира енергично срещу София. Второто от тези напомняния – г-н Маринков трудно би възразил по въпроса – бе отправено в Женева, в хотел „Де Берг“, и сърдечният му тон бе подплатен с твърдост, която не подлежеше на обсъждане. И такова не се състоя.

По време на пътуването си до Париж, което се наложи да направи в края на декември 1931 г., за да изгладе един досаден инцидент, крал Александър можа да си даде сметка до каква степен френските политически среди са обезпокоени от агресивността, проявявана от Белград спрямо София, и единодушно я осъждат…

Тогава всички повярвахме, че опасността е отстранена, поне временно…

Няколко часа по-късно ми бе отредено да науча от устата на един от най-влиятелните членове на великосръбската партия, че рискът от война е по-реален от всякога. Той ми съобщи такива подробности за плановете на кликата, която държи в ръцете си лостовете на управлението в Югославия, че и най-големите опасения изглеждаха оправдани…

„Другата евентуалност – продължи моят домакин, – от която Югославия не би могла да избяга, в случай че управниците ѝ в последния момент отстъпят пред отговорността да предизвикат нов европейски сблъсък, би била революцията. Тази евентуалност според мен е абсолютно нереална. За да успее, тя предполага съвсем неправдоподобно съглашение между висши военни командири и опозиционните групи на социалистите и демократите. В случай че успее, то би било съпроводено от изключително тежки социални стълкновения и най-напред от повторение на драматичните събития, които костваха живота на кралица Драга и крал Александър. Всички хора, които пряко или косвено са общували с диктатурата и са се ползвали от нейните блага – чак до най-дребния чиновник, – ще бъдат пожертвани. Предизвиканото политическо сътресение би довело до пълен разпад, който би означавал край на Югославия…

Революция или война – такава е дилемата и от нея няма измъкване…

Многобройни са френските журналисти и политици, дошли да се запознаят със ситуацията в Югославия през последните три години. Те бяха посрещнати с внимание, което ги очарова, и бе направено всичко възможно, за да бъде престоят им приятен… Доколкото знам, никой от тях при завръщането си във Франция не доведе до знанието на вашето обществено мнение, че балканската ви съюзничка се плъзга неудържимо към пропаст по вина на своите ръководители, които пропиляха всички възможности и загубиха всички шансове. Две са възможните обяснения – или вашите сънародници са били неспособни да различат една истина, която направо се набива в очите на всички посетители, или нарочно са я прикрили. И в двата случая, позволете да ви го кажа, те са направили много лоша услуга на родината си.

Никой изглежда не подозира у вас – достатъчно е да прочетеш вашите вестници, за да се увериш в това – каква е истинската ситуация тук. Франция живее с илюзията, че съществува мощна Югославия, способна да ви окаже сериозна подкрепа в случай на война – никой не знае нищо за хърватския въпрос, за македонския въпрос, за яростната съпротива на старите партии, за разпространението на революционните идеи, за всички причини, поради които армията в случай на война ще бъде изоставена и предадена от тила… Вашето заслепление, вашето невежество са тъй всеобхватни, че дори предизвикват умиление!

Най-лошото може би е, че диктатурата разкри личността на краля. Преди нея той беше арбитър на партиите, уважаван, ако не и обичан от всички. Той се ползваше от престижа на своя баща и от умело поддържаната легенда, че лично е пострадал на македонския фронт. Личността му доминираше над политическите свади, долните егоистични амбиции и проявите на злоба и завист, които разяждат тази нещастна голяма страна. Тя беше неприкосновена…

Днес диктатурата го превърна в шеф на партия, и то каква!… на тази *Народна одбрана*, в която са съсредоточени всички апетити, всички насилия, всички заслепления на великосръбската идея! Хърватите, македонците, сръбската опозиция – всички смятат краля за отговорен за всички грешки и всички злоупотреби на неговите министри, защото всички са убедени, че те не правят нищо, без да са получили заповед от него. И това за съжаление е вярно!… Не смеят да го атакуват открито, защото никой не иска да попадне в каторгата, но за него се разпространяват най-отвратителни слухове… Станал е най-непопулярният човек в Югославия след генерал Живкович и след Жика Лазич… Ето ви и пример! Миналия април в центъра на Белград хиляди студенти, които силният натиск на стражарите не успяваше да разпръсне, го обиждаха и обвиняваха, че благодарение на комисионните, получени от чуждестранни фирми и дружества, е натрупал огромни влогове в будапещенските и базелските банки, докато собственият му народ умира от глад… Сам видях и сам чух всичко това, драги

мой, и ви го казвам като свидетел!… Костите на стария Пашич сигурно се тресат в ковчега…

Революцията се надига, следователно иде война…“

• •

Събитията в Югославия се развиват с голяма бързина през последните няколко месеца. Никой чиновник не би ми казал преди година това, което много от тях споделиха преди няколко месеца; никой офицер не би ми говорил така, както го направиха през юли и август офицери от всички чинове, мои спътници в безсънието при безкрайните ми пътувания с влак през югославските провинции…

Плъзгането към пропастта, започнало веднага след смъртта на Пашич, когато на власт дойдоха млади екипи от безскрупулни политици, обсипвали го с ласкателства, откакто победата беше превърнала този необразован и хитър селянин в голям европейски държавник, доби шеметна скорост!

Остава да видя и чуя още много неща, да проверя маса информации, но още отсега ме обхваща безкрайна тревога от това, в което съм сигурен – безпокойството, което изпитват всички французи, с които се срещнах на Балканите и в Централна Европа и които, знаейки за моите намерения и убедени в моята дискретност, ми говориха открито, за което тук желая да им благодаря.

Нито те, нито аз можем да забравим, че Франция заложи за сигурността си върху приятелството и мощта на Югославия и че е свързана с Белград чрез договори, които биха били отлични от всяка гледна точка, ако не беше опасността, че хората на диктатурата гледат да се възползват от тях, за да ни въвлекат в нещо, което никога не сме искали.

Подобно на мен, а някои дори много по-добре от мен, те знаят, че от четиринайсет години насам ние помагаме на Югославия, поддържаме я, подкрепяме дипломацията ѝ, облекчаваме сроковете за плащане, грижим се за въоръжаването ѝ, превърнахме я в основен коз на нашата дипломатическа и военна игра… По-добре дори от мен, защото са на място и заемат всички постове, позволяващи им да

получават информация, те знаят какво се крие зад фасадата от илюзии и лъжи и са ужасени при мисълта за това, което ще разберем, когато се събудим от сън…

Докато истината за нещата и съкровените мисли изплуват пред мен по време на тази анкета, при която ми бяха дадени изключителни възможности да се осведомя, все повече добивам впечатлението, че югославският коз скоро не ще струва нищо повече – в случай, че великосръбската диктатура бъде оставена да продължи делото си – от важността, която ще продължим да му придаваме… Страшното разочарование, което ни поднесе Русия през 1914 г., ни дебне сега от югославска страна…

Не тълкувайте погрешно думите ми!

Тук не става дума за военна мощ… Стойността на югославските армии, техният материален и морален военен потенциал са безспорни. Обучението на войските, тяхното въоръжение, бойният им дух, умелото командване са на несравнима висота. С всеки изминал ден се увеличават стратегическите възможности, средствата за действие, техническите подобрения, предоставените им съоръжения. Неуморните учения, постоянното напомняне на славните традиции и новите задължения за осъществяване на цялостните съдбини на Югославия направиха от югославската армия един от най-страхотните бойни инструменти на света.

Докато тази армия остава вярна на режима, предана на краля и командирите си, не може да се очаква никаква революция в Белград и никаква възможност за успех на сепаратистките стремежи в Македония и Хърватия… „Дилемата“, за която говорих по-горе, изобщо не би се поставила…

Но дали армията ще остане вярна? В това именно е въпросът.

Вярно ли е, както твърдят противниците на диктатурата и както са склонни да вярват повечето чуждестранни „наблюдатели“, че голям брой млади офицери – всички онези, които имат връзки с либералните среди на семейна основа или от студентските години, всички, които постепенно са приобщени сред скучните им провинциални гарнизони от коварната и нежна пропаганда на красивите хърватски и македонски патриотки, все по-малко се проти-

вопоставят на подривните идеи и все по-малко са предани на великосръбските стремежи?

Самият аз съм абсолютно убеден в противното. Всички офицерски чинове в Югославия, по-младите дори повече от по-възрастните, ако това е възможно, са пропити, опиянени, фанатизирани от великосръбската идея. Проникнати са от най-силната кастова гордост, от войнствен дух, сравним само с този на пруските офицери отпреди 1914 г. – говоря, разбира се, за щатните офицери, защото при офицерите от запаса положението е точно обратното…

Обезпокоително е, че без съмнение *Черната ръка* – това военно масонство с ярко изразена републиканска тенденция, което мислехме за ликвидирано след екзекутирането в Солун през 1917 г. на неговите ръководители – полковник Драгутин Димитриевич–Апис и неговите сътрудници, тайно се е възстановило и действа на тъмно от единия до другия край на страната. Объркването, предизвикано от това разкритие сред официалните югославски среди, бе задълбочено от факта, че те бяха сигурни, че всички офицери и огромното мнозинство от подофицерите са убедени привърженици на *Бялата ръка* – националистическата великосръбска организация, създадена през 1917 г., веднага след Солунския процес.

Възстановяването на *Черната ръка*, което подозирахме от няколко месеца, бе разкрито преди година от инцидентите в Марибор, за които френската преса запази, чудя се защо, абсолютно мълчание. А си струваше да бъдат оповестени и анализирани по-подробно.

На 2 май 1932 г. генералът, комендант на гарнизона в Марибор, в Северна Словения, получил анонимно донесение, според което някои от неговите офицери в съглашение с техни сподвижници от съседните гарнизони готвят републикански преврат. Същата вечер двайсет и двама офицери и подофицери били арестувани в хотела, където се били събрали. Петима от тях успели да избягат и да се укрият в Австрия. Двама други, между които полковник Боровица Пантелия, се самоубили. На 10 май арестите били потвърдени с официално съобщение и обяснени с мотива „групово неподчинение“.

Признанията на арестуваните и обиските, извършени по техни показания в Загреб, Мостар, Сараево, Сплит и Белград, позволили да се установи, че *Черната ръка* е създала от пет или шест месеца свои организации в двайсетина полка…

Не ми бе възможно да науча до каква степен възстановената *Черна ръка* действително разполага със съучастници и приятели, както твърдят, донякъде прибързано, някои опозиционни среди, по-специално в Хърватия. Инцидентът в Марибор е обезпокоителен симптом главно поради факта, че се е получил в сръбски полк, но значението му не бива да бъде преувеличавано.

Югославското висше командване обаче го е сметнало за изключително сериозен. През следващите два месеца стотици офицери от всички чинове са разместени, изпратени в пенсия или уволнени. С един замах били сменени генералите комендanti на дравската, дринската, адриатическата, косовската, дунавската, вардарската, моравската и зетанската дивизия… Същевременно югославското Министерство на войната отстрани от всички „стратегически“ длъжности не само несръбските елементи, но дори някои чистокръвни сърби, станали подозрителни поради семейни или приятелски връзки с опозиционните среди…

Но още веднъж нека видим нещата такива, каквито са.

В момента, когато пиша това, югославската армия не би се опълчила срещу диктаторския режим, олицетворяван от крал Александър, в по-голяма степен от френската армия срещу републиката на 16 май[1]. Дисциплината е строга, лоялността на основната част от войската, съставена от сърби, е твърде дълбока, предохранителните мерки на висшето командване също са твърде старателно обмислени.

Но не трябва да забравяме, че съставът на югославската армия се основава на задължителната военна служба. Новобранците донасят в казармата ехото от политическите вълнения, разтърсващи цивилния живот. Повечето от тях бързо биват „поправяни“ от мощното патриотично и шовинистично обучение, на което са подложени. Но не всички.

[1] 1877 г. по време на тъй наречената майска криза. – Б. пр.

И най-сетне – последствията могат в близко бъдеще да се окажат много тежки – общата омраза срещу сръбския потисник сближи за последните няколко месеца някои досега разделени и враждебни елементи – македонците и хърватите. И така, малко по малко и все побързо, поради задълбочаващата се икономическа криза и успоредно със засилената пропаганда на все по-ожесточената и единна опозиция, политиката прониква в армията…

Това се знае много добре от хората около краля, които днес упражняват властта в Белград. Те следят внимателно как расте напрежението, тъй като разполагат с точна информация. И няма да допуснат изненади.

Поредните инциденти, организирани от тях в Далмация, Истрия и на българската граница; укрепването от седем-осем месеца на военния потенциал, засилването на Малката Антанта и назначаването от Белградската конференция за единствен върховен главнокомандващ на всички армии в случай на конфликт на югославския генералисимус – всичко това показва, че те усещат настъпването на решителния час.

Те не биха се поколебали в критичния за тях момент да заложат всичко на карта в замисляната от тях авантюра, още повече, че разчитат и нас да въвлекат на своя страна…

И ще го направят, ако продължаваме да си затваряме очите пред реалностите.

И наистина, съвсем ясни договори, изрични военни спогодби, по-специално подписаните през 1926 и 1927 г., ни задължават да подкрепим югославяните, в случай че бъдат нападнати. А винаги е възможно, когато стане нужда, да си дадеш вид, че си атакуван…

Белград никога няма да направи това!...

Така ли?…

Можем, напротив, да бъдем сигурни в обратното: великосръбският режим ще направи „това“, и то без ни най-малко колебание, в момента, когато прецени, че е в негов интерес да го направи – освен ако Франция не го предупреди, че в никакъв случай, освен при предумишлена агресия срещу Югославия, нашите армии няма да бъдат поставени в услуга на *Народна одбрана*.

Военната мощ

Единственото нещо, което френското общество знае за Югославия – и единственото впрочем, което го интересува, – е, че тя притежава една от най-добрите армии в света и че можем да разчитаме на нейната подкрепа в случай на европейски конфликт.

Това военно съглашение с Югославия представлява от четиринайсет години насам, още от първото споразумение, подписано незабавно след войната през септември 1919 г. между генералните щабове на Париж и Белград – споразумение, впоследствие потвърдено и уточнено на два пъти, – крайъгълният камък на нашата европейска външна политика.

Съюзът с Полша, далеч по-важен, защото почива на жизнения интерес на двете съюзнички и на абсолютната им взаимна безкористност и защото Полша е все пак два пъти по-мощна и несравнимо по-сигурна от Югославия, минава на втори план – поне според нашето обществено мнение.

Финансовата помощ, която не престанахме да оказваме на Белград от войната насам – било пряко, под форма на отпуснати заеми или аванси от държавната хазна, било непряко, като помагаме на югославското правителство да си набавя оръжие или пък финансираме с пари на парижките банки големи обществени строежи – железопътни линии, укрепления, пристанища, телеграфни и телефонни мрежи (например между Белград и Загреб), предназначени да засилват военния потенциал, – тази непрестанна помощ, възлизаща на милиарди, се обяснява и оправдава със загрижеността да осигурим чрез въоръжаване на Югославия нашата собствена сигурност. Тя, впрочем, е предвидена в съглашението от 1926 г., което я превръща в задължение, от което никое наше правителство не би могло да се измъкне, дори и да желае това.

На югославската военна мощ, като допълнение към нашата в случай на европейска война, ние гледаме като на основен фактор на мира. Като се подкрепят и допълват

взаимно, разположени на двата края на Европа, като двете челюсти на клещи, армиите на Франция и Югославия обричат на разгром всеки евентуален размирник…

Така разсъждава у нас обикновеният човек – този, който се осведомява по международните въпроси само от ежедневната преса. Така мислят и френските технически кадри, които помогнаха за изграждането на югославската военна машина, които познават и най-малките ѝ детайли и са уверени в заложения в нея потенциал.

Обикновените хора и специалистите не грешат…

Съобразно с мащабите на страната в Европа не съществува по-добра от югославската армия. Други притежават по-многочислена войска, повече техника, по-значителни ресурси. Никой обаче не разполага с по-голяма реална бойна мощ, с по-добра организация, с по-надеждно функциониране и устойчивост.

Няма друга армия, чийто мирновременен състав да е тъй многоброен спрямо населението и ресурсите на страната. При население малко под 15 милиона, армията наброява 170 000 души. От войната насам никоя друга страна – с изключение на съветска Русия – не е полагала и не полага усилия във военната област, сравними с тези на Югославия.

Войската е великолепна. Югославски пехотен полк, маршируващ на връщане от строева подготовка или полево обучение, е една от най-красивите гледки! Войниците крачат с високо вдигнато чело, с поглед, устремен напред, рамо до рамо, в стройна стъпка, като единна жива и непоколебима маса. Като че ли преминава стоманена машина, но изпълнена с воля и дух. Видът и поведението им приличат едновременно на нашите елитни части отпреди войната – колониалната пехота например – и на най-добрите ударни батальони на имперска Германия. След шестмесечна подготовка новобранците не се различават от ветераните…

Офицерите са достойни за войниците си.

Може понякога да предизвикат усмивка, когато ги срещнеш по „Михайловска“, на „Калемегдан“ или в казиното – лъснати, елегантни, изпънати в униформите си, осъзнаващи ефекта, който произвеждат върху жените, и горди

от това… Но старанието в обноските, стремежа армията да се гордее с тях, да са изрядни във всичко – дори в лустрото на обувките си или в безупречната чистота на ръкавиците си – те показват не само по време на разходка или на бал. Където и да съм бил – в Ниш, Белград, Велес и Любляна, – видях офицери, на връщане в града след няколкочасов поход, пеша, до войниците си, все така чисти и блестящи, като че излизат от бръснарница. Тези, които срещаме по граничните застави високо в планината, на дни разстояние от всякаква цивилизация, са също толкова елегантни и спретнати като другарите си от големите градове.

Те всички са най-добре поддържаните, най-ученолюбивите, най-проникнатите от военния дух и национална гордост, най-старателните в обучението на войниците си, които някога съм срещал извън Франция. „За тях армията е религия – твърдеше миналото лято един полковник от нашия генерален щаб на връщане от инспекция в един хърватски гарнизон. – Те са фанатично предани на своята мисия. Те са войници, както други биха били свещеници. Те живеят в нещо като мистична привързаност към дълга си спрямо родината! Претоварени са от работа, но съм сигурен, че са готови, ако им се поиска повече, да дадат още от себе си. Заплатите им са мизерни, макар да разполагат с различни социални привилегии и морални предимства. Но знайте, че повечето от тях биха се задоволили с още по-малко, в случай че интересите на страната го наложат… Така е, драги… Това са забележителни войни!“

И са го доказли.

Един от най-вълнуващите ми спомени от пътуването дължа на югославските офицери, миналия 14 юли[1], в Скопие…

При температура от близо четирийсет градуса на сянка в десет часа сутринта градът, като смазан от жарките лъчи, дремеше в подножието на високите планини, притискащи го към Вардар. Долината между старата турска цитадела и мъгливите върхове приличаше на пещ… И в този пек – безразлични към „дупките“, в които потъваха самолетите им,

[1] Национален празник на Франция. – Б. пр.

подобно на ладии в разбунено море, безразлични към бурята, която настъпваше с тътен, млади авиатори изпитваха новите изтребители… Построени в ята от диви патици, в атакуващи формирования, сами или на групи, издигащи се право към небето или пикиращи към реката, плъзгайки се на едно крило, полюшвайки се като падащи листа, кръжащи, преобръщащи се, те изпълваха небето с триумфалния си порив…

Видях това, което не може да се изрази с думи, чудеса от храброст, които изтръгват спонтанен вик на възхищение: един, два, три, десет изтребителя, изпълващи с грохот нажеженото небе, да пикират внезапно към града, да се спускат до самите покриви и да се плъзгат по дължината на цялата улица „Петър Първи“, от моста на Вардар до гарата: колесникът им – почти докосващ върховете на дърветата, а крилете им – само на няколко метра от втория етаж на къщите, със скорост над двеста километра в час…

От изумление циганинът ваксаджия, който упорито ми предлагаше услугите си пред терасата на хотел „Бристол“, падна възнак и навири крака…

„Цялата ви смелост би била безполезна в случай на война срещу многобройните и могъщи самолети на италианците – казах същата вечер на един от тези офицери. – Ще се окажете безпомощни срещу техните машини с четири до пет души екипаж и бронирани като въздушни крепости… Те ще ви смажат!“

„Можем да ги свалим като насочим витлата си право към техните… именно това бихме направили, другарите ми и аз, ако се окаже, че не можем да ги победим по друг начин… В тази малка игра, като загубят петима души срещу един наш, италианците ще се уморят по-бързо от нас…“

И казаното не е самохвалство на чаша алкохол, а израз на обмислено, единодушно решение, взето във всички авиационни центрове от всички млади войници, които утре биха били призвани да водят въздушна война за Югославия…

Това ми бе потвърдено десетки пъти миналата година от най-различни източници.

• •

Такава е армията, на която може да разчита нашата, когато отново удари съдбовният час. Тя заслужава финансовите жертви, които направихме, за да ѝ позволим да стане такава, каквато е; тя заслужава всички жертви, които още би поискала от нас…

При едно-единствено условие!

Само при условие, че великосръбските империалисти, сегашните господари на една Югославия, чиито народни маси се стремят също така горещо към мир, както и нашите, престанат да разполагат както си искат с несравнимата военна организация, която придобиха с наша помощ, за задоволяване на налудничавите си мечти за нови завоевания, само за да се задържат на власт против волята на огромното мнозинство от народите, които експлоатират и потискат и които ги ненавиждат…

Фактор на мира в едни разумни ръце, с уважението, което вдъхва, и сигурността, която гарантира за своята страна срещу всяко нападение, югославската армия – в ръцете на амбициозни безумци, които мислят само как, дори с цената на нова касапница, да наложат върху нови територии тиранията, с която властват върху несръбските националности, предоставени им от лоши договори – представлява, напротив, една огромна военна заплаха за Източна Европа.

И тази заплаха ще става все-по голяма и по-застрашителна, докато великосръбският империализъм, олицетворен от сегашната диктатура, продължава да властва над Югославия.

Казвал съм го вече двайсет пъти и няма да се уморя да го повтарям, защото е истина и защото непознаването на тази истина от френското обществено мнение води нашата страна право към риска да бъде въвлечена в близко бъдеще в авантюра, при която със сигурност ще се сблъска с италианците. Цялата политическа мисъл, цялата дипломатическа дейност, цялата военна подготовка в Белград водят към италианско-сръбски конфликт. Неотдавнашното укрепване на Малката Антанта няма друга цел, освен тази.

Това, което тук твърдя и в което се уверих от неопровержими документи няколко месеца преди да се сдобия на място с абсолютни материални доказателства, го споделих

с френски политически ръководители, с които се срещнах на връщане от Балканите. Един от тях беше г-н Едуар Ерио, който тогава беше министър-председател.

У нито един от тях не открих нито недоверие, нито изненада, а същото безпокойство, същата загриженост, като моята…

Ясно е също, че най-добрите приятели на Югославия във Франция, онези, които не изчакаха тя да придобие достатъчно материални средства, за да им се отблагодари, се учудват от очевидното ѝ превъоръжаване и от упорството, с което нейните властници непрестанно продължават да я въоръжават. Между справедливите изисквания на националната отбрана и югославската сигурност и продължаващите усилия на Белград, в съгласие с Прага, съществува диспропорция, която не се оправдава от обвиненията на белградското правителство срещу слабите му съседи, като например България или Унгария.

Да не забравяме, че трите държави, които си поделиха териториите, отнети от Австрия, Унгария и България – Румъния, Чехословакия и Югославия, – създадоха помежду си съюз за отбрана и взаимни гаранции – Малката Антанта. Този съюз, който се ръководи военно от Белград и дипломатически от Прага, би разполагал в случай на война с толкова смазващо превъзходство над Унгария и България взети заедно, че самата мисъл за такъв конфликт изглежда абсурдна…

Само Югославия би се справила с България и Унгария толкова лесно, колкото Франция с Белгия…

С основание можем да се запитаме защо великосръбските ръководители, на власт в Белград от четири години насам, въоръжават страната си в мащабите, за които ще стане дума по-долу, като не се спират пред никакви аргументи от финансов характер…

Какво искат да постигнат? От какво се боят? За какво мислят?

Да видим първо докъде са стигнали.

Мирновременният състав на югославската армия възлиза понастоящем на 150 000 войници, 8200 офицери и 9400 подофицери. Въоръжението ѝ се състои от 2000 леки картечници, 800 тежки картечници, 250 батареи полева артилерия, 5 танкови роти, 45 ескадрили.

При обща мобилизация, командването би разполагало общо с 1 200 000 бойци на първа линия, отлично подготвени и с чудесно командване, както и с около 400 000 тиловаци, повечето от които ветерани от войната. Тези бойци ще разполагат с цялата необходима техника, като артилерия, картечници, танкове, авиация и муниции. Само тежката полева артилерия разполага с повече от 400 дула.

Такава армия струва ужасно скъпо…

При предвидени за 1932 г. разходи от 1040 милиона швейцарски франка, югославският бюджет отделя 277 милиона, тоест 27 на сто за Военното министерство. Същата сума му беше заделена и през 1931 г., но тогава общите разходи възлизаха на 1200 милиона швейцарски франка. Следователно военните разходи на Югославия практически се увеличават с всяка изминала година, тъй като остават непроменени, докато общите разходи са намалели с една шеста, и то в момент, когато националната икономика страда от безпрецедентна криза, а динарът загуби една четвърт от стойността си…

Онова, което е особено обезпокоително, когато нещата се разглеждат по-отблизо и се познават манталитетът и проектите на хората, които вземат решения, е, че и техниката, и разположението, и стратегическите улеснения, предоставяни на югославската армия – откакто бе установена диктатурата преди четири години, – изглеждат изцяло замислени с цел да ѝ се позволи да изпълни нападателни задачи. Всички сегашни предвиждания изглеждат насочени към една и съща цел. Така например всички железопътни линии, построени наскоро или в процес на изграждане, водят без изключение към Адриатическия бряг, независимо дали минават през Загреб и Сараево, или през Велес, Монастир и Призрен. Военните цели на великосръбското ръководство са написани с огнени букви на картата на новите железопътни линии…

Когато изразих учудването си пред един подполковник, с когото завързах разговор във влака на връщане от Македония, той ми отговори:

„Ние сърбите, когато знаем кой е нашият неприятел, правим така, че атаката му да не ни свари неподготвени. Уверени сме, че в деня, когато войната отново избухне, тя

ще тръгне от Адриатика – било италианците ще ни нападнат, възползвайки се от това, че вие сте ангажирани другаде и в невъзможност да ни помогнете, било самите ние, уморени от фашистките хвалби, ще се решим да уредим веднъж завинаги сметките си с тях.

С една дума, нашето сегашно военно положение прилича на вашето преди 1914 г.: дебне ни неприятел, чиято атака някой ден ще бъде факт, а ние вземаме всички мерки, за да отблъснем това нападение и при нужда да го изпреварим."

Разпределението на югославските набори е организирано така, че най-добрите и надеждни контингенти – сръбските – да бъдат едновременно разположени на предните линии, където да послужат за ударни части и за прикритие, но и да бъдат разквартирувани в области, които по различни причини не вдъхват доверие у централната власт.

Така например македонците, контролирани от значителен процент сръбски военни на свръхсрочна служба, са включени в полковете, разположени в Стара Сърбия срещу Румъния, което ги лишава от възможността да дезертират и същевременно ги поставя под влиянието на шовинистично и великосръбски настроено население. Хърватите, също контролирани от десет до петнайсет процента сърби, формират голяма част от войската, окупираща Македония, като пресметливо бе решено едни недоволстващи да участват в репресиите срещу други недоволстващи – македонците… Сметката обаче излезе крива от година насам, след като хърватската и македонската революционна партия изградиха общ фронт срещу сърбите. По такъв начин присъствието на хърватски войски в Македония престана да представлява гаранция за великосръбската диктатура. Що се отнася до чисто сръбските полкове, те са разположени в Хърватия, в Словения, в Далмация и в бившия унгарски Банат.

Във всички анексирани земи армията сътрудничи с полицията при осигуряване на реда и сломяване съпротивата на националностите, подложени на мощна „сърбизация". В тази дейност тя се подпомага от специална жандармерия, чийто състав, разпределен в девет полка, превишава 18 000 души.

Тази жандармерия, набирана от доброволци – бивши подофицери и войници, подбрани за енергична служба, – представлява един от основните инструменти за налагане властта на диктатурата. Именно на нея се възлага специалната задача да брани принципа на единство срещу автономистките и сепаратистки стремежи на хърватите и македонците. Мога да свидетелствам, че тя се справя с нея, за радост на нейните ръководители…

В Македония, в Хърватия, в Банат жандармерийските патрули се движат денонощно по пътищата и най-малките горски пътеки, разпитват пътниците, проверяват документите им, безмилостно наказват и най-малката съпротива или нередност.

Надзорът им е дотолкова строг, че бе необходима намесата на подуправителя на Велес, за да престанат стражарите да изискват от френския инженер, който ръководи изграждането на новата стратегическа линия Велес–Призрен, г-н Матио, да удостоверява самоличността и постоянния си адрес!…

• •

Югославската военна организация се допълва от две големи формирования, представляващи нещо като втора армия, успоредно и извън редовната армия „Соколи“ и „Четници“, поставени под прякото ръководство на Министерството на войната.

Знаем за голямата роля от половин век насам у всички народи от Централна и Източна Европа на дружествата на „Соколите“ – тяхна цел бе да развиват националното чувство чрез физическото и моралното възпитание на младежта. Те навсякъде се развиха и действат извън всякаква намеса на държавата.

Силни организации на „Соколи“ съществуваха в Хърватия и Словения по време на присъединяването им към Сърбия. Няколко групи „Соколи“ бяха пръснати дори в самата Сърбия, където просъществуваха до 1929 г.

Едно от първите решения на великосръбската диктатура бе да се обяви разпускането и превръщането им в

държавни „Соколи“, предназначени да дават на младежта интензивна военна подготовка под ръководството на служители, назначени от военния министър. Всички младежи, навършили четиринайсет години, бяха задължени да се включат в тях, след което през 1930 г. това задължение бе наложено и на всички наборници след уволнението им от казармата. По този начин бившите организации „Соколи“ се превърнаха в същински центрове за военна подготовка и усъвършенстване.

Този факт бе отречен от югославския делегат генерал Ненадович по време на конференцията по разоръжаването.

Но той е неоспорим.

Член 8 от закона, с който през 1929 г. бяха учредени държавните „Соколи“ в Югославия, уточнява всъщност: *… членовете на сдруженията „Соколи“ ще разполагат… с улеснения при военната служба, тъй като техните тренировки съвпадат отчасти с провежданите учения в казармата…*

В края на 1932 г. югославският военен „Сокол“ наброяваше 137 500 членове, разпределени в 715 сдружения или местни организации.

„Четниците“ имат съвсем особен характер и организация. За разлика от „Соколите“, те са съставна част от националната армия и представляват неин елитен корпус. Набират се сред бивши войници, чиито политически възгледи не будят никакво съмнение и които се отличават с особени физически данни. Получават специална подготовка и са подложени два пъти годишно на редовни триседмични учения. Настанени са като колониални заселници на места, определени от военните власти, и са длъжни да провеждат великосръбска пропаганда според директивите на *Народна одбрана*, към която са прикрепени, да подпомагат жандармерията и административните власти и да са постоянно на разположение на местното военно командване.

В замяна на това, което се иска от тях, те могат да разчитат, каквото и да са направили, на безрезервната подкрепа и защита на властите. В случай на война се смятат за мобилизирани от момента на обтягане на дипломатиче-

ските отношения – било по места, било на предварително определените им длъжности. Всеки четник трябва да говори достатъчно добре езика на страната, в която ще служи във военно време, така че никой да не може да го сметне за сърбин. Ролята му по време на война е да прекъсва комуникациите, да разрушава мостове и железопътни линии, да получава по всякакъв начин сведенията, необходими за войските. През мирно време той получава редовно заплащане и значителни материални предимства и облаги.

В момента съществуват седем отряда или „щабове“ на четници. Всеки отряд наброява около хиляда души, разпределени на „тройки“, „групици“ (три до четири тройки) и чети (пет или шест групици).

Тези отряди са настанени от Цариброд до Гевгели, от Кратово до Битоля, от Охрид до Ипек, в Босна и Словения, на втора линия край границите на Далмация и Истрия, в Банат.

• •

Такава е общо взето военната мощ, с която разполага югославската диктатура.

Повтарям, ние, французите, можехме само да сме доволни от ефикасността и развитието ѝ, от грижите, които нейните командири полагат за непрекъснатото ѝ укрепване и разширяване, ако бяхме сигурни, че техните цели съвпадат с нашите и че единственото им намерение е да опазват мира. С хора различни от тези, които в момента държат лостовете на управлението в Белград, които не проповядват великосръбските идеи, налагани от настоящата диктатура, въпросът въобще не би се поставял. Населението на Югославия – сърби, хървати, македонци или словенци, е силно привързано към мира. То е също толкова демократично, колкото и нашето, а трудовите хора твърде жестоко пострадаха от войната, за да не изпитват дълбока ненавист към възможното ѝ възобновяване.

Ако това население можеше да изрази мнението си чрез свободно избрани представители, да бъде ръководено от избрано от него правителство, мощта на военната му организация не би безпокоила никого. Подобно на нашето, то напротив, би било гаранция срещу всяка евентуална война.

Положението е коренно различно, когато подобна мощ се намира без противовес и без контрол на разположение на такива свирепи и безразсъдни империалисти, като креатурите от *Народна одбрана*, които завладяха цялата власт в Белград през януари 1929 г. Тогава всички опасения стават оправдани…

За всички добре осведомени хора тези опасения особено се засилиха, след като Белградската конференция постави преди четири месеца военните сили на Малката Антанта под върховната власт на Сръбския генерален щаб.

Великосръбските ръководители, след като постигнаха това ново съглашение с всеславянските си съюзници от Прага и румънските националисти, се смятат днес способни във вътрешен план да засилят още повече своята политика на насилствена сърбизация на анексираните населения, а вън от страната да стигнат до крайности в бруталното си, предизвикателно поведение.

Убийствата в София на личности, чиято интелигентност, дейност и дружески връзки със Запада мощно служеха на македонската кауза; арестуването преди няколко седмици и задържането при най-отвратителни условия на всички хърватски, далматински и словенски водачи, които Белград, въпреки омразата си, се колебаеше да удари вече повече от една година; инцидентите в Далмация; растящият брой атентати в Истрия, дело на великосръбски терористични организации са многозначителни белези за самоувереността и растящата агресивност на белградските империалисти…

Нашето присъединяване към Четиристранния пакт, въпреки крясъците на Малката Антанта и на хората, които живеят у нас за нейна сметка, се извърши в решителен час.

Хората, по чиято инициатива този пакт бе договорен и подписан, в частност г-н Пол Бонкур, бяха гневно заклеймени. Те вероятно няма да бъдат оставени да довършат започнатото дело и опасността ще бъде отстранена само временно.

Но хората, които знаят накъде отиваме и по чия вина, осъзнават, че от войната насам никое друго действие не е било по-благоприятно за нашата страна и за мира.

Който не познава Сърбия отпреди 1914 г., нито дори Сърбия веднага след победата, чиито ръководители – като стъписани от огромния и неочакван триумф – потискаха гордостта си и сякаш се съмняваха, че това може да е истина, не може да си даде сметка за изумителната и невероятна промяна, която се е извършила там…

Онези, които я познават оттогава и виждат каква е днес, не могат да повярват на очите си. Остават поразени…

Представете си беден човек, чиито деди векове наред са живели мъчително в някаква мизерна колиба, подложени на капризите на деспотичен господар, и който внезапно, като с магическа пръчка се озовава на мястото и в къщата на този господар, разполагайки с равна, дори по-голяма мощ от него…

Точно това се случи със Сърбия.

Нарочно пиша „Сърбия“, а не „Югославия“, защото втората съществува само чрез и в полза на първата. Всичко, което е уж югославско, всъщност е само сръбско, тъй като всичко, което действа, всичко, което има някаква значение, всичко, което командва днес в Югославия, е сръбско. Всичко, което не е сръбско, няма по никакъв начин и при никакви обстоятелства ни най-малко влияние върху насоките и хода на националния живот.

В самата Сърбия, където огромната маса от населението – абсолютно неграмотно и безпросветно, не знае нищо за случващото се вън от селото или района и което е запазило манталитета си отпреди два или три века, не съществува нищо друго, освен Белград.

В тази Югославия, чиято територия е приблизително колкото тази на Великобритания, една аморфна, сляпа и безпомощна маса от близо петнайсет милиона души е задвижвана, експлоатирана, ръководена от няколко хиляди офицери, функционери и аферисти, настанени в сръбската столица, около едно чисто сръбско правителство, което те използват и поддържат.

„Дали това не е чиста лудост? – попита ме Стефанич, когато изразих учудването и безпокойството си по време на разходките ни из Белград от гигантските сгради, прекомерно големите и луксозни магазини, безделните и разточителни тълпи, суетата и непредвидливостта на обществения елит. – Дали е лудост? Не, скъпи мой! По-скоро вашите критики, ако можеха да бъдат чути от тези хора, биха били изтълкувани като неуместни брътвежи на невежа или враг!“

И той беше прав…

Колкото повече слушам, колкото повече наблюдавам от пристигането си насам, колкото повече разпитвам и сравнявам това, което е, с онова, което беше – дори с онова, което можах да видя и чуя миналата година, – толкова повече се засилва впечатлението ми, че едно непреодолимо течение с фатални импулси повлича нещата и хората тук към кой знае каква неясна съдбовна авантюра.

Безразборното преобразяване, чудовищното разрастване на Белград, невероятната промяна на нравите и идеите сред управляващата класа и чрез нея до най-дълбоките народни пластове, тази арогантност, този стремеж към надмощие и парадиране, това презрение към всичко по-нискостоящо, тази омраза към всичко по-горестоящо или по-силно – всичко това е израз на свирепите амбиции, на болезнения и агресивен империализъм, на нарушеното равновесие и възбудата, породени от твърде внезапното и мощно израстване.

Хората в Белград – имам предвид онези, които заемат официални позиции, играят важна обществена роля и разполагат с богатство и влияние; онези, които представляват страната си пред чужденците и ръководят както им е угодно, доброволно или насила останалата част от нацията – живеят в нещо като сън наяве, в състояние на колективна хипноза, в очакване на бъдещо благоденствие и върховна мощ, в което са убедени, при което Белград, новата метрополия на една значително по-обширна Югославия, ще бъде един от полюсите на Европа…

Дали са луди? Ни най-малко! Те са логични за себе си…

Всички сърби, които управляват понастоящем Югославия – дипломати, генерали, висши чиновници, та дори

и самият крал, – а и онези, които се борят срещу днешните господари и които ще ги заместят утре, когато сегашният режим бъде пометен от прекалените си злоупотреби, – всички те, без изключение, проповядват една обща догма и сходна вяра: в безметежното бъдеще, което очаква тяхната раса, в непреодолимата и предначертана мощ на сърбизма…

Всички те изповядват великосръбските идеи…

По своя произход и прояви, по огромната опасност, която крие в себе си, великосръбската идея е точно копие на великогерманската и всеславянската, които нанесоха неизмерими щети на световния мир.

Зародена в мечтанията на шепа доктринери – офицери, заслепени от шовинизъм, професори с ограничени и неясни виждания, студенти, омаяни от срещите си със свои връстници изгнаници в чуждестранни университети – великосръбската идея – утвърждаване на сръбското превъзходство над всички славянски националности на Балканския полуостров, на правото на сърбите да владеят всички славянски земи на юг от Дунава – се появи през втората половина на XIX век. Възходът ѝ бе шеметен, а влиянието ѝ бързо и силно нарасна във всички сръбски среди, с изключение на простолюдието.

Именно на великосръбската идея се дължи след Берлинския мирен договор двояката и твърде отчетлива насоченост на териториалните амбиции на Белград, от една страна, към Адриатическата област, от друга – към българска Македония и Егейско море.

Белград никога не е изпускал от погледа си Адриатика – висша цел на хилядолетното настъпление на славянството на юг. Но Австро-Унгария дълго време му изглеждаше прекалено мощен съперник… Сърбите се решиха да действат срещу Виена, чак когато се убедиха в подкрепата на Русия. И тогава, опиянени от победите си над турци и българи, великосръбските шовинисти не се поколебаха нито за миг…

Десет милиона души заплатиха с живота си деянието на убиеца, на когото триумфиращият великосръбски национализъм издигна с всенародна подписка статуя в Сараево…

През октомври 1908 г., на среща на всички цивилни и военни именитости в Белград, състояла се в кметството под председателството на генерал Бошко Янкович, бе създадена пропагандната и бойна организация *Народна одбрана*, която от този момент нататък ще олицетворява и вдъхновява великосръбския империализъм, дошъл не след много на власт.

Изразителка на всички стремежи, всички вражди, всички големи национални надежди, *Народна одбрана* много скоро придоби огромно влияние в Сърбия: осемнайсет месеца след създаването си тя наброяваше 223 местни комитета, в които фигурираха всички високопоставени личности на кралството, а разклоненията ѝ се простираха чак до Босна, Херцеговина, Словения и дори Истрия.

Именно *Народна одбрана* осъди на смърт и нареди екзекуцията на крал Александър Обренович и кралица Драга. Именно тя възкачи на трона изгнаника Петър Карагеоргевич…

Официално огласената цел на организацията, създадена от генерал Янкович, беше развитието на патриотичния дух и националната солидарност между всички балкански славяни под ръководството на сръбската раса и за налагане на нейната хегемония; същинската ѝ цел – подготовката с всички средства на победоносна война срещу Австрия, която да позволи на сърбите да осъществят намеренията си спрямо Босна, Херцеговина и Хърватия.

Три години по-късно, през май 1911 г., второ великосръбско тайно общество *Съюз или смърт*, по-известно под името *Черна ръка,* бе създадено под ръководството на полковник Драгутин Димитриевич–Апис, началник на разузнаването на Сръбския генерален щаб, с цел „да действа за освобождаването на сърбите, живеещи под чуждестранно владичество“. То бързо привлече най-активните членове на *Народна одбрана* и наложи начело на последната още през юли 1912 г. един от своите водачи – Милан Васич.

Черна ръка, чиито ръководители почти незабавно влязоха в конфликт с министър-председателя Пашич, когото обвиняваха в малодушие и противопоставяне на великосръбската идея, бе поставена извън закона през юни 1917 г. Нейните водачи, обвинени в революционна пропаганда и

съучастничество с неприятеля – макар че единственото им престъпление беше, че се противопоставяха на Карагеоргевич, – бяха разстреляни в Солун след процес, чиято присъда бе наложена на съдиите от Военния съвет с писмена заповед на княза регент Александър.

Но великосръбската идея, олицетворявана от разстреляните, оцеля и дори се разрасна след тяхната мъченическа смърт.

Империалистическата програма на *Черна ръка* бе подета, допълнена и доведена до върхната ѝ точка след 1917 г. от *Бяла ръка*, официална организация, създадена по модела на Черна ръка от доверени хора на *Народна одбрана*, а същевременно и на крал Александър.

Чрез армията, която е напълно зависима от нея, чрез администрацията, с която изцяло се разпорежда и където никой не може да се надява да влезе или да прогресира, ако не е неин човек, чрез дипломацията, където най-високите постове са предназначени за най-фанатичните ѝ създания, *Бяла ръка* е днес абсолютна и изключителна господарка на цялата вътрешна и външна политика на Югославия. Кралят управлява чрез нея и за нея.

Тя се превърна в основен механизъм на държавата.

Именно тя замисли и нареди на своите членове провеждането на държавния преврат от 6 януари 1929 г. Първият диктатор – генерал Живкович, е типичният великосръбски представител на *Бяла ръка*.

В Македония, в Банат, в Хърватия, в Далмация, в Босна създадените от нея паравоенни формирования, като например *Удружение четника*, чиито членове – запасни подофицери и войници, бяха установени като колониални наместници на места, определени от Югославското министерство на войната, подпомагат жандармерията и гражданската администрация, за да се сломи съпротивата на анексираното население и да се ускори неговата „сърбизация“. Каквито и ексцесии да допускат – грабежи, убийства, изнасилвания, – членовете на *Удружение четника* се ползват с абсолютна безнаказаност.

Именно членове на *Бяла ръка*, по инструкция на Белград, повредиха миналите декември и януари венеци-

анските паметници в Далмация, подобно на много други в Истрия от десет години насам.

Разрушаването на лъвовете в Трожир бе от страна на великосръбските дейци израз на сила и предизвикателство.

Трябваше да се покаже на италианското население в Далмация и на самата Италия, че Югославия има намерение да действа на своя територия както намери за добре, без да се съобразява с когото и да било. „Миналото – ми казваше през юли д-р Радованович в отговор на моето учудване от разрушаването по нареждане на югославските власти на възпоменателни паметници, издигнати от унгарците във Войводина – миналото, когато не е сръбско, не трябва да съществува у нас! Интересуват ни само настоящето и бъдещето, което очакваме.“

• •

Великосръбските шовинисти за съжаление не се задоволиха с разрушаването на романските или българските надписи, както и на каменните лъвове в завоюваните земи…

Днес е безспорно установено, че двойното убийство в Сараево е тяхно дело.

Материално това бе доказано не само чрез публикуването през 1930 г. на официалната стенограма и пълното съдържание на дебатите по време на процеса на убийците, но и чрез документите, разкрити след войната от господата Сидни Фей и Богичевич – последният е бивш член на сръбското дипломатическо тяло, – според които полковник Димитриевич–Апис – началник на разузнаването на Белградския генерален щаб и велик майстор на *Черна ръка,* е бил вдъхновител и организатор до най-малките подробности, със знанието и абсолютното одобрение на своите по-висши началници, на атентата от 28 юни 1914 г.

Именно това убийство, подготвено, разпоредено и улеснено от него, изпълнено от хора, подбрани от неговите сътрудници и по-специално от капитан Попович, даде ход на надвисналата от по-рано война…

Полковник Димитриевич всъщност изрично го призна в изповед, написана няколко часа преди отвеждането му пред наказателния взвод: всички служби на сръбския военен шпионаж, всички изпълнителни средства и дори самите оръжия (револверите и бомбите произхождали от военния склад в Крагуевац) са били предоставени на убийците на ерцхерцога от самия него – началника на основно звено от Генералния щаб в Белград, – и то с пълното съгласие на по-висшестоящите му шефове, голяма част от които всъщност били негови подчинени, в качеството им на членове на *Черна ръка*.

Великосръбските водачи наивно вярвали впрочем – и това е единственото извинение, за което моли полковник Димитриевич в последната си изповед, – че атентатът в най-лошия случай, може да предизвика локална война с участието единствено на Австрия и Русия, а останалите европейски страни ще бъдат само зрители на конфликта, в резултат на който славянството щяло според тях да извоюва блестяща победа. За тези налудничави мечти бях лично осведомен – и то много преди да получа, през април 1918 г. от сръбския военен аташе в Париж признанията на полковник Димитриевич–Апис – от категоричното изявление на сръбския шарже д'афер в Париж Драгомир Стефанович, който в продължение на петнайсет години, бе един от най-близките ми приятели.

Десетки пъти по време на дългите ни разговори, които проведохме относно причините за войната, било в Париж, където го виждах ежедневно, било в Белград, където, след като напусна дипломатическата кариера, бе станал началник-отдел в Националната банка, Стефанович изложи пред мен всичко, което функциите му бяха позволили да узнае за прелюдията на големия конфликт. За него това се беше превърнало в истински кошмар…

Той не преставаше да подчертава ужасяващата опасност, на която великосръбските шефове от *Черна ръка* и техните официални съучастници лекомислено бяха изложили Сърбия, предизвиквайки чрез атентата в Сараево световното меле. Съвестта му се бунтуваше срещу извършеното от тях хладнокръвно престъпление срещу мира в света.

„Това са мизерници – казваше той – мизерници и луди хора! Но те бяха толкова силни, така добре бяха успели да оплетат всички нишки, да поставят пред свършен факт онези, които, подобно на Пашич, отхвърляха революционните им методи на пряко действие, или поне се опасяваха от последствията им, че стана невъзможно да се парализират действията им… Естествено, Пашич знаеше! Ние всички знаехме! но не можехме нищо да направим… Ако Русия не ни беше подкрепила, ако трябваше да се подложим на анкетата, за която настояваше австрийският ултиматум през юли 1914 г., щяхме да бъдем разобличени! Накрая извоювахме победа, разбира се… Но ще победим ли и следващия път, а такъв ще има и той се задава… Тези хора, които се смятат за гении, а всъщност са тъпаци, са опиянени от успеха. Убедени са, че на тях дължим победата… Ще искат да повторят, търсят вече начин да го сторят, но тогава може би никой няма да ни се притече на помощ нито Русия, нито вие…“

Този час, от който се боеше Стефанович – и от който самият Пашич не престана да се тревожи до самата си смърт, всичко, уви, предвещава, че няма да закъснее. Вярна наследница на *Черна ръка* на полковник Димитриевич–Апис, *Бяла ръка* възприе, усъвършенства и засили методите и идеите на разстреляния в Солун и на неговите другари.

Победата в двете балкански войни опияни от гордост хората на *Черна ръка*.

Чудодейният триумф от 1918 г., за който охотно забравят, че нямат особена заслуга, накара техните последователи да загубят всякаква мярка.

Всички грешки на диктатурата, чиито дейци без изключение са ръководители или създания на днешния великосръбски шовинизъм – крайната тирания, злоупотребите, силовите методи, та дори самото ѝ идване на власт – се дължат на този начин на мислене, на хипнотичното въздействие на великосръбския империализъм и са негов видим израз и пряко следствие.

Убеден, че несъразмерно нарасналата му мощ и приносът на външни съюзи, които си е осигурил, му позволяват днес всякакви волности и го предпазват от всякакви изненади, великосръбският империализъм, превърнал се в

абсолютен господар на една покорена от шепа амбициозни и безскрупулни малоумници Югославия, вече не допуска нито противоречие, нито някакъв противовес.

Всички, които по една или друга причина той смята за пречка пред политиката си на безгранична експанзия и краен национализъм – хърватите и словенците, които настояват за полагащото им се влияние в общата държава; анексираното македонско население, което отказва да бъде лишено от националност; унгарците и българите, които настояват за ревизиране несправедливите клаузи на мирния договор; италианците, които подкрепят тези искания, – всички тях великосръбският шовинизъм смята за врагове и ги третира като такива.

В това се корени обяснението на всичко, което изглежда на пръв поглед непонятно, абсурдно или отвратително в поведението, възприето от белградското правителство веднага след подписването на мира по отношение на несръбските части от голямата балканска държава, създадена чрез победата на съюзниците.

Свидетели на насилията, злоупотребите и циничното незачитане на поетите задължения, които настроиха срещу сърбите техните братя по произход – хървати, словенци и далматинци, – направиха невъзможно каквото и да е помирение сред българското население в Македония и изпълниха с неистова омраза анексираните унгарци и германци в Банат, чуждестранните наблюдатели недоумяват как може сърбите да не си дават сметка, че действайки по този начин, те вървят срещу себе си, компрометират бъдещето си и разрушават със собствените си ръце югославската постройка.

Но тези, които мислят така, разсъждават като французи, англичани, швейцарци или американци; те съдят и заключават с манталитета си на западняци; те не съдят като сърби, с балкански манталитет.

Ако можеха да мислят така, всичко незабавно щеше да им стане ясно.

За сърбите или поне за хората, които говорят и действат от тяхно име – ако искаме да разберем, винаги трябва да правим това разграничение, особено по сръбските въпроси, – Сърбия олицетворява Югославия.

За великосръбските шовинисти, тоест за няколко десетки хиляди сръбски офицери, политици и чиновници, които управляват в момента югославската държава и я представляват пред чужденците, всичко югославско е сръбско и всичко, което отказва да бъде такова, трябва да го направи по принуда или да бъде унищожено.

Това е всъщност хамлетовският въпрос „Да бъдеш, или да не бъдеш“, поставен в цялата му строгост в рамките на политическия живот на една голяма страна.

Грешките, дори престъпленията, за които най-добрите им приятели ги упрекват, че са извършили в Хърватия, в Македония, в Банат, в адриатическите провинции, великосръбските идеолози смятат не само за оправдани, но и за необходими. По тяхна преценка деянията, за които ги обвиняват, не са грешки, а напротив – потвърждение на правилността на политическия им подход, обмислена проява на воля. Всичко, което за чуждестранните наблюдатели изглежда като необясними ходове, като съвкупност от грешки, може би непоправими, но във всеки случай с тежки и опасни последици, великосръбските идеолози го смятат за прекрасно и наложително за укрепването и дори за самото съществуване на тази Югославия, която според тях не може да живее, да се развива и да осъществява общата си съдба, освен ако се води от една мисъл, една воля и едно действие – действието, мисълта и волята на Белград…

Това буквално бе и принципът, на който се позоваха крал Александър и неговите великосръбски съветници – щях да напиша господари, – за да обяснят и оправдаят държавния преврат от 6 януари 1929 г., една от първите мерки на който бе да премахне, под претекст обединяване, и последните следи от старите административни наименования.

На великосръбските идеолози тежи дори френското приятелство… Светотатство! – би казал някой. Може и така да е, но едно такова светотатство е необходимо.

Да не си правим никакви илюзии. Официалните изяви, академичните речи, обичайните телеграми, прославящи братството по оръжие и големите общи спомени, всичко това не означава нищо. Това са жестове по задължение

и празни думи. Всъщност влиянието на нашата страна в Белград почива единствено на военните, политическите и особено финансовите изгоди, които тя носи на югославските управляващи. Това влияние ще трае докато продължават тези изгоди. Нито ден, нито час повече!

Хората, които ръководят Югославия, отдавна щяха да ни изоставят, ако можеха да минат без нас!

Обикновените хора, анонимната и безлична тълпа от цеховете и полята, където ветераните от Първата световна война и бежанците при отстъплението от 1915 г. посяха със своите разкази легендата за непобедимата мощ, за огромните ресурси, за братската дружба на „Франски“– те (французите) – да, те ни обичат, възхищават се от нас, признателни са ни за това, което направихме за Сърбия през войната. Техните чувства се равняват до голяма степен на чувствата, които са изпитвали навремето, преди болшевизма, към освободителката Русия. Но влиянието на народа е нищожно…

Великосръбските среди, тоест официалните кръгове, единствените, които имат някакво значение, не ни обичат. Те крият тези чувства зад параван от любезности и хвалебствени слова, но фактите са налице…

И как би могло да бъде другояче? Техните предразсъдъци, тяхното възпитание, техният политически идеал, принципи на управление и амбиции за бъдещето – цялата им умствена и нравствена нагласа – са точно противоположни на нашите.

Трябва да чуете с какво състрадателно презрение, когато се отпуснат да говорят свободно, великосръбските министри и висши чиновници осъждат „немощта“ на нашите държавници, „гибелната“ дейност на нашите демократични институции, „заслеплението“ при всичките отстъпки в името на мира, които направихме от десет години насам. *Ех! Ако ние разполагахме с вашата армия и вашите милиарди* – ми казваше един от тях*, – как умело щяхме да ги употребим!*

Именно на Франция дължи спасението си тяхната родина… От четиринайсет години сме неин неизчерпаем банкер, приятел, който десет пъти след 1918 г. я е предпазил от фалит… И до днес нашата сила е щит, зад който

белградската диктатура се крие от народния гняв, за осъществяването на империалистическите си планове…

Но това, което сме направили и продължаваме да правим за тях, е нищо в очите на великосръбските ръководители, в сравнение с онова, което не сме направили… Бихме се заради тях, спасихме армиите им през 1915 г., но през октомври 1918 г. спряхме сръбските полкове, които се готвеха да опустошат София; помогнахме им да получат Македония, но ги задължихме да изтеглят войските си от България и не подкрепихме исканията им за Фиуме[1]; заради тях се скарахме с Италия, но не престанахме от десет години насам да настояваме пред белградските управляващи да пазят мира на Балканите…

Великосръбските шовинисти забравиха за направените им услуги, а за останалото не ни прощават!

За хората от *Бяла ръка* и *Народна одбрана* Югославия ще бъде наистина господар на съдбините си, чак когато всички чуждестранни територии, които те смятат за техни, бъдат включени в Най-Велика Сърбия. В този ден тя няма да изпитва нито благодарност, нито спомен за приятелите си от лошите дни.

Нека не се учудваме!… Откакто съществуват политици, които изпитват завист към богатствата на другите, историята неизменно се повтаря… Империализмът на слабите народи от момента, в който те станат силни, се превръща в безмилостен егоизъм.

А империализмът на Белград – отново искам да подчертая, че не говоря за „сръбския народ“, защото този народ – простоват, кротък, разумен, ужасно измъчен ` от шест години война – иска единствено спокойствие и мир за себе си и за другите и не носи ни най-малка отговорност за престъпните грешки на своите ръководители – империализмът на Белград очертава за експанзията на своето владичество едни невъобразимо налудничави граници.

Чуйте това, което никой във Франция не знае или поне никой не е изрекъл, но което е официален израз на

[1] Италианското име на Риека, която през 1924 г. е присъдена на Италия, но през 1947 г. е присъединена към Югославия. – Б. р.

начина на мислене на хората, които управляват днес Югославия в името на Велика Сърбия, и което представлява огромна заплаха за мира в Европа – официален израз на техните завоевателни, военни амбиции.

Ето какво всеки ден, във всички казарми на Югославия офицерите и подофицерите карат бойците си да учат от „Наръчника на войника“, изготвен по заповед и под контрола на белградското правителство от генералщабния полковник Костич, и за което е забранено да се говори навън…

Цитирам дословно:

Всички наши провинции все още не са присъединени към кралството. Италианците владеят все още Истрия с Горица, Градишка и Триест, чак до Изонцо; град Зара и околностите му, островите Керсо, Лусин, Ластуа и Пелагоза, както и южната част на Словения. Австрия още владее северната част на Каринтия и Щайермарк. Унгарците – северната част на Барания и Прекомурие. Румънците – източната част на Банат. Българите окупират областите Видин и София, а албанците владеят Скутари и част от Северна Албания…

Искахте от мен определение на великосръбските амбиции и доказателство за неутолимия стремеж към завоевания и нестабилност? Това не ви ли стига!

Във всички начални и средни училища на Югославия ежедневно, задължително и официално се преподават едни и същи уроци на половин милион деца, една и съща задача за освобождаване на „все още потиснатите братя“ им се представя като свещен дълг, който ще им бъде възложен, когато пораснат и възмъжеят…

Вземете карта на Централна Европа и на Балканите… Нанесете върху нея тези териториални претенции. Разширете югославските граници до пределите, очертани от *Наръчника на войника*.

Тогава ще ви стане ясно какъв заряд носят те – от омраза, влята в сърцата на децата и младежите, стотици и стотици хиляди от които ежедневно учат, че тези уж чужди земи са всъщност югославски и трябва да бъдат откъснати от онези, които ги държат без право, от сълзи, разрушения и кръв за

всички народи, които пряко или косвено ще бъдат засегнати от катастрофата, която великосръбският щовинизъм се готви да разпали, за да завладее онова, за което ламти…

Ще разберете също защо югославската агресивност се посреща и следи с толкова опасение, враждебност и омраза в Централна Европа и на Балканите. Тези, които не знаят, изразяват учудване и го отдават – подобно на сръбската пропаганда – на завистта, която благоденствието и мощта на Белград пораждат у съседите…

Но тези съседи, които Белград непрекъснато обвинява, приписвайки им агресивност, познават тайните намерения на хората, в чиито ръце е властта в Югославия, и са съвършено наясно с техните стремежи… Никой не си прави и най-малка илюзия относно онова, което се готви.

Защо упорстваме да отричаме една очевидна истина?

Родена от войната, уголемена от войната, Югославия е водена от мегаломанията на своите властници към бъдеща война. Победителка три пъти подред, увеличила три пъти територията си и повече от два пъти населението си, удесеторила богатствата и възможностите си, тя все още е неудовлетворена.

Дори и да победи утре в посока Адриатика или Егейско море, тя пак няма да бъде доволна.

• •

Макар *Наръчникът на войника* да е ужасяващ с разкритието на тайните планове на великосръбските водачи, със страховития манталитет на войнстващ национализъм, който се опитва да влее у младите югославски поколения, той е далеч по-скромен от някои географски карти, официално издавани в Белград.

Картата, която държа пред очите си, докато пиша тези редове – и която, повярвайте ми, не е предназначена за износ във Франция, – представлява една *По-голяма Сърбия*, включваща Триест, Фиуме (Рийека), цяла Истрия; продължаваща на север в Каринтия и австрийски Тирол, чак до Грац, надолу до Скутари, а в гръцка територия до Флорина, Солун, Драма и Тасос, и в България – далеч отвъд София…

Тя по нищо не се отличава от картите, на които великогерманските националисти присъединяваха по време на войната Белгия, Дания, Източна и Северна Франция, Базел, Женева и Лозана…

Не казвайте на сърбите, че техните мечти за хегемония ще се сблъскат с непреодолими прегради в деня, когато сметнат, че е дошло време да ги осъществят, и че готвят срещу собствената си родина за окончателния ѝ разгром спонтанната коалиция на всички, които се чувстват застрашени и обезпокоени от тях…

Те няма да ви послушат. Каквато и услуга да сте им направили в миналото, каквито и приятелски чувства да сте изпитвали към тяхната страна, вие незабавно ще станете подозрителен и ще се превърнете във враг. Те не приемат съвети от никого, или в случай, че бъдат принудени да се престорят, че ги приемат, те няма да ги следват. Те не приемат никакво противоречие. Не искат нито да разберат, нито да знаят. Имат намерение да следват докрай пътя, който са си начертали. Не им стига, че една чудодейна усмивка на съдбата превърна микроскопичното балканско кралство отпреди 1914 г. в мощна европейска държава…

И тези хора днес, повтарям, са абсолютни господари на Югославия. Техните хора са навсякъде – в армията, дипломацията, Министерския съвет, големите ведомства – и дори когато привидно заемат второстепенни длъжности, всъщност те командват, защото всичките сили на тайните организации са зад тях.

Не си мислете, че това е ново явление, резултат от нарушено интелектуално и морално равновесие, предизвикано от диктатурата, което ще изчезне, ако диктатурата се срине…

Не! Това положение съществува в Белград от деня, в който великосръбските организации *Народна одбрана* и *Черна ръка*, впоследствие *Бяла ръка,* си присвоиха държавата.

Кой беше например преди осемнайсет години, през пролетта на 1914 г. този полковник Драгутин Димитриевич–Апис, чието деяние се оказа решаващо за началото на Световната война?

Вече казах – той беше просто началник на разузнавателната служба на Сръбския генерален щаб, тоест подчинен.

Това не му попречи през главата на своите шефове, дори през главата на шефа на правителството, макар че тогава беше Пашич, да реши, подготви и организира до най-малки подробности атентата в Сараево – да избере изпълнителите, да нареди да им бъдат дадени револвери и бомби от държавните складове (по-точно от този в Крагуевац), да бъдат те ескортирани до босненската граница от офицери на редовна служба (между които капитаните Рада Попович от Шабац, и Прванович от Лозница), да бъдат упътвани и хоспитализирани на австрийска територия от агенти на сръбското разузнаване, едва ли не да бъдат водени за ръка до крайбрежните дърветата на Милячка, зад които Кабринович и Гаврило Принцип ще се скрият, за да нападнат…

По-горе само преразказах накратко изявленията на самите обвиняеми, предадени в стенограмата от процеса в Сараево, публикувана в Париж през 1930 г. със съдействието на бившия директор на югославската официална агенция „Авала“.

Нека любопитните, желаещи да научат потайностите на историята, ги прочетат: никоя страница от роман не превъзхожда по драматизъм празнословията на тези първични, но претенциозни нещастници…

Пашич знаел какво се готви, но макар и начело на правителството, не успял да го предотврати… Всесилният премиер се сблъскал в мрака с нещо по-могъщо от него.

Трагичното му признание е описано в поверително писмо, изпратено едва няколко седмици преди сараевската драма до стария му приятел, войводата Путник – генералисимус на сръбската армия. В този документ, който бе доведен до знанието ми през 1917 г. от Драгомир Стефанович и чието съдържание бе публикувано в книга, издадена в Париж през 1928 г. с подписа на г-н Богичевич – този бивш служител на белградското Министерство на външните работи, когото вече имах повод да спомена, министър-председателят Пашич насочва настойчиво вниманието на войводата към връзките на полковник Димитриевич с босненските революционери. Без да стига до осъждането им, той подчертава, *че от това могат да възникнат опасни последици*…

Не зная какво е отговорил Путник, но фактите доказват, че дейността на полковника по никакъв начин не е била възпрепятствана от намесата на генералисимуса, ако въобще е имало намеса…

Обяснението е, че преди да стане полковник, Драгутин Димитриевич е бил велик майстор на на всемогъщата *Черна ръка*…

……

Сегашна Югославия, в която империалистическите стремежи на управляващите и авторитетът, с който разполагат великосръбските *Народна одбрана* и *Бяла ръка,* от които те зависят, са по-силни от всякога, тази именно Югославия гъмжи от полковници като Димитриевич…

Господари на армията, чрез многобройните членове на *Бяла ръка* те владеят също Министерството на вътрешните работи, откакто с личната намеса на краля то премина в ръцете на бившия началник на Сигурността, Жика Лазич, Министерството на външните работи, откакто бе отстранен г-н Маринкович, чиито методи и предпазливост не им харесваха, и председателството на Министерския съвет, чийто главен механизъм – Пресбюрото – командва цялата вътрешна и външна политика на страната.

Те владеят също и изцяло кралския двор, където крал Александър, който им дължи престола си, би бил нищо без тях, а всички високопоставени служители и съветници, до най-дребните чиновници в най-малките служби, са им предани духом и телом до смърт.

Те могат да правят каквото им се харесва…

Безумна мечта

Великосръбските шовинисти мислят и говорят от името на Югославия чрез Пресбюрото на Министерския съвет.

Директорът на Пресбюрото, на пряко подчинение на министър-председателя, има за задача да „формира“ общественото мнение вътре в страната и да предоставя на различните служби всякаква полезна информация, успоредно и извън онази, изпращана от официалните органи.

Нищо не се изпраща по телеграфа или телефона от Белград на вестниците и агенциите от цял свят – ни най-малкото произшествие, ни най-незначителния парламентарен отчет, – без да е разрешено или поне контролирано от Пресбюрото. Всяка информация в противоречие с възгледите или желанията на великосръбската диктатура е спряна, забавена или незабавно оспорена от него.

Пресбюрото разполагаше миналото лято, доколкото знам – а информаторите ми бяха в доста добри позиции и нямам никаква причина да се съмнявам в техните сведения, – с ключа на тайния шифър на пет чуждестранни легации – Гърция, България, Великобритания, Румъния и Франция…

Чуждестранните кореспонденти са постоянно наставлявани, обсипвани с документация и следени отблизо от Пресбюрото. Тези, чиято независимост го притеснява, Пресбюрото се старае да направи живота им невъзможен или да предизвика експулсирането им. Например за това, че е посмял да каже истината за политическото и икономическото положение в страната, кореспондентът на „Таймс“ бе посетен в дома му миналия юни от полицаи, които нахлуха в жилището, претърсиха и иззеха документи и незабавно го отпратиха под конвой до унгарската граница… Като не посмя да направи същото по отношение на друг журналист, защото е французин, който упорито държи сам да се информира и при различни случаи беше успял да предупреди нашата легация, Пресбюрото изготви срещу него „морално

досие“, надявайки се, че като го изпрати в Париж, ще може да се отърве от този твърде прозорлив свидетел… Трябва да кажа, че усилията му засега останаха напразни.

Понеже е невъзможно битка да се спечели без достатъчно муниции, Пресбюрото разполага с бюджет от няколко милиона, подплатен от още толкова тайни фондове на министър-председателя, които използва умело…

Осведомявано по телефона сутрин и вечер от своите бюра в Лондон, Париж, Женева и Берлин за всичко, което пише във вестниците и се говори в чуждестранните политически и финансови среди, то им диктува в замяна текстовете, които би искало да се публикуват от благосклонната към тях преса по всички въпроси, засягащи Югославия или съседните страни – по-специално България, Албания и Италия – тези черни овци на великосръбската пропаганда! За да осигури редовното публикуване на тези писания, само в Париж Пресбюрото харчи повече от 500 000 франка годишно.

Една телеграфна агенция „Авала“ работи успоредно с Пресбюрото и е на негово подчинение. Ролята ѝ е да доставя на югославските вестници на всякакви теми официалната и единствено разрешена от цензурата версия, както и да наводнява чуждестранната преса и по-специално нашата[1] с прегледани и коригирани балкански информации, някои от които са напълно измислени. Всички съобщения, които пристигат в Париж относно Югославия, България, Албания и Унгария, които не носят подписа Хавас[2], произхождат от Пресбюрото и са изпратени от „Авала“…

Във всички големи европейски столици, с изключение на Рим, белградското Пресбюро си е осигурило предани и често първостепенни информатори с достъп до всички среди. Защото освен че предава информации, то също събира сведения, а неговите пропагандни служби в чужбина работят в тясно сътрудничество с контраразузнаването и Държавната сигурност.

---

[1] Френската. – Б. р.

[2] Френска информационна агенция, предшественик на „Франс-прес“. – Б. пр.

В самия Белград миналата година и от дълго време насам основният му служител, главният редактор на агенция „Авала“, френски гражданин, съвместяваше тази длъжност с функциите на специален кореспондент на вестник „Льо Тан“[1]. Това щастливо съвпадение гарантираше първостепенна достоверност и безпристрастност на новините от Балканите, които най-значителният френски вестник получаваше през Белград!

Какъвто и въпрос да ви интересува – икономически, политически или финансов; каквото и събитие да се е случило или да се очаква на Балканите, по Адриатика или в Централна Европа, югославското Пресбюро ще ви осведоми, ще ви предложи документация, ще се постарае да оформи у вас мнението, което му изглежда полезно.

Години наред, чрез посредничеството на главния редактор на Авала, то бе единственият информатор на Френската легация… Ако някои хора нищо не загубиха от това, то нашата страна ще узнае един ден каква цена е платила в милиони и в политически грешки за прекомерната доверчивост на нашия бивш пълномощен министър в Белград…

А мнението на Пресбюрото е интересно да се знае, защото възпроизвежда с най-голяма точност становището на официалните среди в Белград, без нищо да прикрива.

Великосръбската дипломация и пропаганда имат тази особеност, по която поразително приличат на германската дипломация и пропаганда, че действат винаги, сякаш са предназначени за слепци или глупаци. Те играят с открити карти. Ако се преструваш на несведущ по въпрос, който познаваш из основи, или проявяваш недоверчива изненада по отношение на излагани твърдения, можеш да си сигурен, ако имаш известен опит, че ще получиш от Пресбюрото изключително любопитна лична информация.

„Колкото повече се правиш на теле в тази къща, толкова повече слама получаваш!“ – ми казваше миналата година един американски колега.

Формулировката е толкова точна, колкото и тривиална…

---

[1] Времето (фр.). – Б. р.

И наистина: и единият, и другият от двамата мъже, които в момента си поделят ръководството на този основен механизъм на великосръбската политика – д-р Марианович и заместникът му, д-р Радованович, не допускат никакъв скептицизъм или противоречие от страна на чуждестранните си събеседници. Всеки според собствената си нагласа – д-р Марианович с повече достойнство и финес, д-р Радованович простосърдечно и с непресекващо дърдорене – упорства и отказва да ви пусне да си ходите, докато не се оставите да ви убеди…

За тях този метод не е лишен от риск. Лично съм констатирал, че в разгара на дискусията те произнасят изречения и представят документи, които, предвид каузата, която си мислят, че защитават, вероятно би било по-уместно да не предлагат на своите гости, подтиквайки ги по този начин към размисъл… На д-р Марианович например, по време на разговор, в който си дадох вид, че подкрепям македонските организации, дължа информация с всички подробности относно плановете на югославското правителство за военна намеса в България при първа възможност, включително и изкуствено да създаде подходящия повод… Събитията потвърдиха с голяма точност след август 1931 г. сведенията, които получих тогава. Те ми позволиха да съобщя на приятелите ми в Париж три месеца предварително за „спонтанната“ манифестация, организирана от „македонски студенти“ в края на 1931 г. срещу Югославската легация в София…

.....

Миналото лято д-р Радованович свещенодействаше сам в Пресбюрото.

Човек с повече от посредствена култура, както впрочем цялата млада сръбска администрация, но пламенен националист, д-р Радованович е стигнал до важния пост, който заема, единствено с подкрепата на тайните организации. Абсолютно лишен от възпитание, но любезен домакин, той притежава изумителен дар слово – сред най-забележителните, които някога съм срещал.

Понеже е убеден, че говори добре, той държи да говори през цялото време. За човек, който го познава, това е изключително полезен недостатък…

На него дължа уточнения по въпроса за „вътрешните“ противници на диктатурата и за намеренията на Белград спрямо някои от тях, най-вече д-р Трумбич и д-р Корошец, а също и за един от лидерите на хърватската демократическа селска коалиция, г-н Баричевич, които изцяло ме убедиха в основателността на техните предчувствия относно собствената им скорошна насилствена смърт. „Ще им видим сметката – повтаряше той с ожесточение, – ще им видим сметката! Искам да ги видя тук, пред мен, за да ги убия с ритници по задника.“

Убеден съм, че д-р Радованович би говорил цяла нощ за външните врагове на Югославия, за необходимостта да „удариш пръв, за да не бъдеш убит с нож в гърба“, според цветистия му начин на изразяване, както и за спешната нужда от разясняване на тази необходимост пред френското обществено мнение…

• •

„Македонският въпрос? – казваше ми той през юли миналата година, няколко часа преди да тръгна за Скопие и Южна Сърбия. – Няма македонски въпрос! Такъв въпрос няма, защото няма македонски народ… Областите, които турците наричаха „Македония“, откакто ги бяха откъснали от нашите прадеди, и които договорите от 1913 и 1919 г. ни възстановиха, са всъщност чисто сръбски. Техните жители, с изключение на няколко десетки хиляди от тях, са също сърби, както и населението на областите, които англичаните и вие сметнахте за подходящо да дадете на Гърция, вероятно за да ѝ се отблагодарите за разстрела на вашите моряци в Запейон!…[1]

Ще ми отвърнете, че това население говори на диалект, производен на българския език… Естествено! Обратното би било учудващо… Векове наред, по волята на тур-

[1] При престрелките в кралския дворец Запейон (Атина) на 1 декември 1916 г., след дебаркиране на 2500 френски моряци в Пирея, в отговор на политиката на неутралитет на гръцкия крал. – Б. пр.

ците, чийто принцип на управление е бил да се опират на победена националност, за да потискат по-успешно другите, нашите сънародници в Македония не са имали други свещеници и учители, освен българи… Опитвали са се да ги побългарят.

Но днес цялата македонска младеж се върна към езика на своите деди… Ще видите с какъв ентусиазъм в нашите основни училища в Южна Сърбия малките деца – тези набедени българи! – казват, когато ги запитате: „Аз съм сърбин!“ И старите баби, и овчарите по планините полагат усилия да се отучат от български и умоляват децата си, когато тръгват на училище, да поправят погрешното си сръбско произношение… Не познавам нищо по-трогателно, уверявам ви, от гледката на този народ, който с всички сили се стреми да забрави езика от времето на робството, за да си възвърне собствения!

И ние като вас преживяхме с Македония вашия Елзас! С тази разлика, че ние сме я загубили много по-отдавна. От всичко, което ни донесе победата, най-щастливи ни направи нейното завръщане!…

Окончателно ще ви убедя, като добавя, че това население, което – ако се вярва на нашите врагове в София – ние тероризираме, насилваме и изтребваме, поиска и ние му предоставихме оръжие и муниции, за да може да се отбранява в случай на нужда срещу набезите на бандите, организирани от тъй наречените им „братя“ българи…“

„Добре – отвърнах, – но македонските бежанци в България твърдят, че огромното мнозинство от жителите на Южна Сърбия ви мразят и страдат дотолкова, че половин милион от тях вече са напуснали родината си. За да сложите край на тази масова емиграция, сте били принудени да затворите стотици километри от вашата граница с непреодолима стена от бодлива тел. А зад нея още по-настървено продължавало насилието, разобличено пред Европа от анкетната комисия „Карнеги“…“

Моята намеса очевидно не се хареса на д-р Радованович, който едва ме остави да довърша изречението си.

„Знам за това – сухо отвърна той. – Всичко, което София умее да сервира на наивниците, които я слушат, са

стари претоплени истории… Щом е така, нека възстановим нещата подред…

Македонците, тоест жителите на нашата Южна Сърбия, били от български произход? Отговорът на тази нелепост е даден от нашия голям историк Тихомир Джорджевич в известната му книга *Nascha Jazna Serbia* (Наша Южна Сърбия)… В нея той доказва, че понастоящем на целия Балкански полуостров има едва 600 000 до 700 000 чистокръвни българи, последни потомци на монголско племе, дошло в Европа заедно с Атила, което се заселило между Искър и Черно море, Дунав и Балкана. Четири пети от тъй наречените българи, които населяват сегашна България, близо пет от шестте милиона жители, са чистокръвни сърби… Това е първо!…“

Решавам да го притисна докрай.

„Съгласен съм, докторе, но какво тогава правите със заключенията на анкетната комисия, която Академията на науките на Русия, по заповед на цар Николай II, натовари през 1900 г. да посети Македония, за да уточни веднъж завинаги всички въпроси, свързани с националностите? Тези заключения, както знаете, бяха категорични: *В Македония* – се казва в тях – *живее един и същи народ, който още от девети век се е наричал български…“*

Д-р Радованович се колебае за миг. Очевидно го притеснявам.

„Руската комисия ли? – отвърна той. – Нима не знаете, че нейните членове и по-специално г-н Милюков признаха, че цар Фердинанд им е платил, за да кажат това, което са казали? Това не ви ли стига, за да си дадете сметка какво доверие заслужават техните твърдения…

Стигнахме и до прословутата емиграция на македонското население, бягащо от нашето лошо отношение към тях… Когато влязохме в Южна Сърбия през 1913 г., намерихме трийсетина хиляди българи, потомци на семейства, които бяха се настанили там по време на турското владичество. Тези българи предпочетоха да са завърнат в България и ние побързахме да улесним заминаването им, доволни, че се освобождаваме от тях. Това е!…

Остава въпросът за телените мрежи… Вярно е, че тази ужасяваща история за Южна Сърбия – повече от 70 000 квад-

ратни километра, отбележете това, която сме били оградили със стоманена стена, трудно умира! Надявам се, че ще ни помогнете да я разсеем, в случай че намерите време през вашето пътуване да отидете до границата… Вярно е, че бяхме принудени да преградим с бодлива тел някои проходи, някои дефилета, особено удобни за преминаването на българските бандити, но това е далеч от прословутите стотици километри стоманена стена, за поредицата от укрепления с наблюдателници и херметическото затваряне на границата, измислени от пропагандата на революционните комитети в София и техните италиански или унгарски съюзници…

Що се отнася до „жестокостите“, както вие се изразихте, отбелязани от комисията „Карнеги“, чиито констатации – ако това може да бъде наречено констатации! – са плод на лекомислие, за което предпочитам да замълча, те изобщо не ни вълнуват. Ние, сърбите, нямаме навик да прибягваме до подобни методи. Инквизицията не е сръбско, а италианско изобретение…“

„Испанско! Докторе – тихо промълвявам аз, – испанско…“

„Испанско, щом казвате – отвръща д-р Радованович. – Това нищо не променя! Испания не струва повече от Италия! Жестокостите, разобличени в доклада на комисията „Карнеги“, ако действително е имало такива, са били дело на бандити, дошли от България да грабят и убиват, които ние изтребихме.

Освен това само след няколко часа ще можете сам да констатирате какво е отношението на нашето население от Южна Сърбия. Наредих сам да можете да се уверите във всичко… Където и да пожелаете да отидете, нашите служители ще ви заведат… Ще видите действително впечатляващи прояви на любов и уважение, с които това население огражда достойните служители на дълга, каквито са нашите администратори…

Истината – продължава д-р Радованович – е, че благоденствието, напредъкът, жизнерадостното чувство, които царят в Южна Сърбия, откакто се завърнахме там, е пример, за който ни завиждат всички разумни българи – а те

не са малко, като ги сравняват със собственото си мизерно съществуване.

По този въпрос в София ще можете да научите доста любопитни неща.

Но внимавайте! Не смесвайте чувствата и мнението на официалните български среди с тези на народните маси, които те потискат… Не се оставяйте да ви заблудят!

Цар Борис например, който се е обградил с цяла камарила офицери германофили и реваншисти и с невзрачни и безчестни чиновници и който на всичко отгоре е благосклонен слуга на революционните организации – цар Борис е ненавиждан от своите поданици. Спомнете си само колко атентати бяха насочени срещу него през последните години…“

Поемам отново риска да го прекъсна:

„Българите твърдят, а това беше потвърдено миналата година от членове на дипломатическото тяло в София, че клопката, устроена миналата година по пътя за Кюстендил, е била дело на хора, платени от вашата легация в България…“

Д-р Радованович направо подскача от креслото си:

„Зная! Зная! Тези хора не се спират пред никаква мерзост… Те пропускат обаче да напомнят, че у тях стават повече политически убийства за един месец, отколкото в цяла Европа за десет години! В Югославия ние нямаме навик да убиваме или да поръчваме убийствата на нашите противници! Цар Борис ще бъда убит и без наша намеса!

В деня, когато стане неудобен за ВМРО или за Националния македонски комитет, ще му видят сметката… Италианският му брак окончателно го отчужди не само от масите, които не му прощават, че се е оженил за римокатоличка, но и от всички истински български патриоти, които разбират, че не Италия може да оправи нещата в собствената им страна, а само ние, техните кръвни братя!“

Изведнъж в съзнанието ми изплува зачервеното лице на Меслич и чувам дрезгавия му глас, който се провиква на улица „Михайловска“: „Кръвни братя? Аха, хубави кръвни братя са си намерили!…“

Не мога да не се изсмея:

„С тези братя, драги господине, вие изглежда никога не сте се погаждали! 1885, 1913, 1915 година… три войни на нож за по-малко от 35 години! Признайте, че досега братските ви връзки донякъде са страдали от недостиг на сърдечност…“

„Че по-добре ли се разбирахме с хърватите преди войната? – отговаря д-р Радованович. – Въпреки това веднага щом им се удаде възможност, незабавно след като се освободиха от унгарската тирания, те се хвърлиха в обятията ни! Същото ще стане и с българите, след като се отърват от своя цар, който е чужденец, не забравяйте това, без нито капка славянска кръв във вените си!…“

„Но нали самият крал Александър заяви през септември 1930 г., ако не се лъжа, че влизането на България в югославската общност е крайно нежелателно!“

„Действително – отвръща д-р Радованович. – Негово Величество каза това. Когато го каза, той изразяваше безспорна истина. Но оттогава насам нещата се промениха и в България, и другаде. Негово Величество, мога да твърдя, понеже го знам от собствената му уста, напълно е променил мнението си. Разширяването на сегашните граници на Югославия чрез присъединяване на България към нашето кралство му изглежда днес, напротив, съвсем желателно и в интерес на двете страни.“

„Докторе – казвам аз, като паля цигарата, която той ми подава. – Докторе, внимавайте! Ще навлезем в областта на бляновете… С много хора говорих миналата година в България; разпитах много европейци, много сънародници, установили се в страната след войната, които отлично познават обстановката и биха ви предупредили, че ще си счупите врата!“

„В областта на бляновете ли? – отвръща д-р Радованович. – Не… в областта на утрешните реалности!…“

„Значи балканска федерация, така ли?… Първи етап към Европейските съединени щати, за които тъй горещо апелираше Аристид Бриан?“[1]

---

[1] Френски политик (1862–1932). Организатор на експедициите в Солун и Балканите, след войната става убеден радетел за мира и международното сътрудничество. Нобелов лауреат за мир (1926 г.). – Б. пр.

„Не! – отговаря д-р Радованович. – Както ви обясни тук миналата година министър-председателят, генерал Живкович, Европейските съединени щати са празни приказки, политика за немощни старци и слаби нации… А ние сме силен народ, воден от хора, които не се занимават с празни приказки и не са немощни, гарантирам ви!

Балканска федерация, каквато предлагат някои безотговорни среди в чужбина и в самата България, която би оставила на всеки от членовете си административна самостоятелност, собствен политически режим, та дори и собствени финанси и армия, е нереалистична и невъзможна! Това е глупост! Ние не я щем! Тая няма да я бъде! Онези, които се представят за нейни адвокати, не целят друго, освен да приспят нашата бдителност, за да могат след това необезпокоявано да ограбят къщата ни!

Федерация, обединяваща всички славянски народи, установили се между Черно и Егейско море, Адриатика, Алпите и Дунав – следователно без Гърция, а само днешна Югославия, България, Албания и славянското население, намиращо се още под чуждо господство, – е възможна, желателна и ще бъде създадена само чрез изкристализиране на всички тези народи около централното сръбско ядро.

Така ще стане, господине, защото такава федерация ще бъде създадена… по мирен път, или чрез война!

Не се опълчвам срещу произнесената дума – толкова често съм я чувал миналата година и откакто пак съм тук от устата на всички великосръбски проповедници, че зная предварително какво ще ми отговори домакинът ми. Та нали вчера един кротък университетски професор, до когото седях по време на обеда във Френската легация, твърдеше с уста, пълна с гъши дроб: „Войната е ужасно нещо, няма съмнение, но тя е жизненият тонус, без който обществените съсловия умират. Мирът е евангелието на всички падения!…“

Само отбелязвам:

„Накратко казано, според вас на Сърбия е отредено да играе един ден на Балканския полуостров ролята, която изпълни Прусия в Германия?“

„Точно така!“ – отвръща д-р Радованович.

Той се навежда към телефона, който настойчиво звъни, обменя няколко едносрични думи със своя събеседник, след което се впуска в оживен разговор, в който често се споменава моето име и се дават пояснения, свързани с предстоящото ми заминаване за Южна Сърбия.

„Министър-председателят е изцяло съгласен с мен – казва той, след като е оставил слушалката. – Поръча ми да ви предам пожеланията му за приятно пътуване и подкрепи по всички въпроси това, което току-що ви казах.

Запалва нова цигара и продължава:

В някои страни, дори във Франция, сред вашите леви пацифисти, ни упрекват за нашите силови методи, нашия властнически егоизъм, нашата централизация на всяка цена на цяла Югославия около сръбския стожер… Но без силна централна власт няма жизнена държава; а на кого искате да поверите властта тук, ако не на нас, сърбите, които създадохме тази страна такава, каквато е в момента? Що се отнася до силата, тя ни е необходима повече от всякога, като се имат предвид апетитите на някои наши съседи и реваншистките стремежи на другите…

Не споменахте ли преди малко Прусия?… Да! Онова, което извърши Прусия в една Германия, чиято разпокъсаност, интригите на съседите ѝ и вътрешните съперничества отслабваха и обричаха на хаос, на нас, сърбите, се пада да направим на Балканите. Не може по друг начин да си представим балканската федерация, за която споменахте преди малко, освен като почиваща на сръбската военна мощ, организирана от сръбската администрация, представлявана навън от сръбската дипломация…

Това е делото, което ни очаква! Неизбежното може да бъде забавено, но съдбата е неумолима! А съдбата или, ако предпочитате, законите на историята, които вече позволиха на Сърбия от победа на победа, с много усилия, благодарение на таланта на нейните генерали и държавници да се превърне в това, което е днес – съдбата повелява тя да царува от Егейско море до Дунав, от Черно до Адриатическо море и още по-далеч – навсякъде, където живеят славяни… И тя ще царува!

Всички южни славяни, както и да се наричат, където и да живеят, на която и държава днес да са подчинени,

всички имат един и същи сръбски произход. Близък е денят, когато всички, а не само някои от тях, ще се обединят около общия си корен, Сърбия, за пълното осъществяване на тяхната съдба на велик народ!“

Ентусиазмът е преобразил едрото и простовато лице на д-р Радованович… Той „преживява“ своето съновидение…

За сетен път го спирам…

„Казахте преди малко, че македонските земи, присъдени на Гърция от договорите през 1913 и 1919 г., тоест крайбрежието на Егейско море и територията, простираща се от Халкидическия залив до Албания, също са толкова сръбски, исторически и етнически погледнато, колкото вашата Южна Сърбия? Уверен ли сте в това?“

„Това е точно така! Те са чисто сръбски, също толкова, колкото София, Скопие, Битоля или Охрид… Солун никога не е бил гръцки. Това е сръбски град, населен с южни сърби. Присъединяването му към Гърция го осъжда на смърт! Той ще възкръсне и ще си върне загубеното благоденствие, чак когато възстанови ролята си на голяма търговска врата на Балканите към Средиземно море и Ориента. А това може да стане само ако отново стане част от страната, на която естествено и исторически принадлежи – Югославия. Същото се отнася до икономическите метрополии, каквито бяха Драма, Серес, Янина, Кастория, които агонизират, откакто са предоставени на тази дегенерирала гръцка нация.“

„Много сте строг към бившите си съюзници!“

„Бивши съюзници ли? Къде и кога, моля ви, са ни помогнали? Дали през 1912 г. срещу турците? Та техните войници пристигаха на бойното поле чак след като българите и ние бяхме прогонили неприятеля! Или през 1913 г. срещу българите?… Оставете ме да се посмея! Или през Първата световна? Нали за да накарат войниците си да напредват на бойното поле, Сарай и Франше д-Епре[1] бяха принудени да им тикнат картечници в задника!… Какви

[1] Френски генерали, главнокомандващи на френско-английската армия на Балканите през Първата световна война. – Б. пр.

ми ти съюзници? Кажете по-скоро, че всъщност нямаме по-големи врагове от гърците! Дори повече от унгарците и италианците…

През войната ни предадоха и ако вашите армии не бяха там, през 1915 г. щяха да ни атакуват заедно с българите. В момента са в основата на всички интриги и заговори, които се крият срещу нас. Между Анкара, Атина и София се водят преговори, поети са ангажименти, подписани бяха съвсем ясни договори; срещу нашата страна се разгръща политика на обкръжение с определено агресивен характер, вдъхновена от Атина… Не ми говорете! Осведомени сме до най-малките подробности! Гръцките дипломати и журналисти идват у нас само за да ни шпионират. Така заместват колкото могат българите, на които отказваме достъп до нашата територия, и италианците, които не смеят да дойдат…

Да оставим тези приказки, господине!… И с Атина един ден ще си разчистим сметките, както и с другите… Имаме време да чакаме…

Но откровено ви казвам, до гуша вече ни дойде от съучастничеството на софийското правителство с бандитските дружини, настанени в България, откъдето водят срещу нас гнусна пропаганда и непрестанно организират атентати в Южна Сърбия. Няколко пъти вече предупредихме българите, че търпението ни се изчерпва. Те се престориха, че ще дадат задоволителен отговор – по-специално преди две години, когато разиграха комедията с военното положение в Петричка околия, където се намира щабът на ВМРО… Нищо не направиха. Ще се наложи да действаме ние!“

„И вие ще действате ли?“

„Да! Нашият Генерален щаб ще отиде сам да извърши прочистването, което България отказва да направи… Първо ще предупредим още веднъж София, но това ще бъде за последен път! Ако няма промяна, ще сезираме Обществото на народите, като го предупредим, че ще извършим сами необходимата полицейска операция, след като София се оказва неспособна. След това, при първия атентат, извършен срещу нашата територия или срещу някой наш граж-

данин в България, нашите войници ще окупират районите на София, Петрич и Кюстендил…“

„И после?“

„Какво после? Нищо, драги господине… Какво мислите, че ще стане? Ще ликвидираме няколко десетки разбойници, за да си отдъхне мирното население, което те тероризират; ще подпалим леговищата им; цар Борис и кликата му ще се оттеглят и няколко седмици по-късно, в голям единодушен порив, освободеният от нас български народ ще провъзгласи волята си за съюз с Югославия… От военна гледна точка това ще бъде една обикновена разходка, без нито един топовен изстрел!…“

„А аз, драги докторе – казах, – съм убеден в противното. Навлизането на вашите войски в България ще изправи срещу вас цялата страна. България ще се сплоти както никога досега, а около цар Борис ще се изгради най-тесен национален съюз. Това, за което говорите, няма да е разходка, а безмилостна война, ожесточен конфликт!“

„Абсолютно грешите, драги господине – отговаря д-р Радованович. – Абсолютно грешите! Вярвайте ми: ние знаем много добре какво правим, много точно на кого можем да разчитаме! А българската армия, колкото и да е реорганизирана от италианските си приятели, няма да натежи много, гарантирам ви, пред нашите полкове, във всеки случай не повече от комитаджиите на господин Михайлов… Всъщност вие сам ще се убедите на границата – ние вече сме в състояние на виртуална война с България.“

Д-р Радованович говори безстрастно, с равен глас, като човек, изразяващ най-простите, най-очевидните, най-разумните неща на света. Кръстосал крак върху крак, облегнал се с лакът на бюрото си, той пуши невъзмутимо.

Поемам риска да изразя възражението, което от известно време ми пари на устата:

„Но какво правите с Италия във всичко това?… Нали не допускате, че ако навлезете в България и особено ако изявите претенцията да останете там, тя ще ви гледа да действате, без да помръдне? Италия, знаете по-добре от мен, никога няма да допусне да се настаните в Солун, срещу архипелага, на който вече е стъпила, никога няма да

допусне да присъедините България към югославската държава… Вашите претенции за Фиуме[1] преди четиринайсет години ви доведоха на крачка от война с нея и ако на власт беше Мусолини, ако тогавашна Италия беше като днешната, никаква намеса и никакъв арбитраж нямаше да спре събитията. Ако вие и тя бяхте сами лице срещу лице, отдавна да се бяхте хванали за гушите!…

Една ваша офанзива срещу София, с какъвто и претекст да я украсите, би означавала за вас война с Италия…“

В сивите му очи проблясва мимолетен пламък:

„Италия? – промълвява д-р Радованович. – Италия…“

Той става, пресича широкото бюро, задръстено от карти, папки, телефонни жици, отваря широко прозореца. От балкона се разкрива широката панорама на новия град – близките казарми, министерствата, постройките на Военното училище, силно осветените и гъмжащи от хора улици, където белите униформи на офицерите, многобройни, покриват тротоарите. В необятната розова светлина на залеза, като мощното дихание на огромна животно се издига към нас глъчката на големия град…

За момент неподвижни, надвесени над познатата гледка, ние следваме с очи трамвая, който иде от Топчидер и запълзява към кралския дворец…

„Италия ще ни нападне? – казва д-р Радованович. – Знаем това! Техните самолети ще разрушат всичко тук… – и с широк жест на ръката обгръща хоризонта на столицата. – Те ще разрушат Загреб, Скопие, Ниш, Крагуевац? Какво от това? Ние знаем!… Тя има танкове, артилерия, техника, с която ние ни разполагаме? Войските ѝ са два пъти помногобройни от нашите? Какво от това? Ние знаем!… Но ще трябва нейните войници да се сблъскат с нашите лице в лице… Изходът от сблъсъка ще се реши на земята, не във въздуха. При четири пъти числено превъзходство, по време на голямата война във всички случаи, когато австрийските войски влизаха в сблъсък с нашите, те бяха разгромени, а всеки австриец – доказаха го в Карст[2] – струва поне кол-

[1] Риека. – Б. р.

[2] На италиански Карсо. – Б. р.

кото двама италианци… Дайте да не говорим! всички тези карнавални перчения на фашизма не можаха да удържат бегълците след поражението при Капорето[1]. Да заповядат, ако им стиска! Пак ще ги научим да бягат…“

„Така е – казах му, – зная колко струва вашата армия! С право се гордеете с нея! Но италианците също умеят да се бият… Имаше Капорето, вярно! Но имаше също и Витторио-Венето…“

„А вие къде сте във всичко това? – прекъсва ме почти грубо д-р Радованович. – Вие сте наши съюзници! Ако Италия ни нападне, ще трябва да ни подкрепите… Вашият интерес съвпада с нашия… Италия заплашва повече вас, отколкото нас… Вярно е, че иска Албания, иска цяла Каринтия, цялата Истрия, целия Далматински бряг! Но тя иска най-вече вашата Корсика, вашия Тунис и вашия Алжир… Италия е много повече ваш враг, отколкото Германия! Но тя не може нищо срещу вас, благодарение на нас, нищо срещу нас, благодарение на вас!

Дори без вас, дори сами – понеже имаме верни съюзници в Прага и Букурещ, – пак сме готови да се заемем с макароните! Повярвайте, не страхът от Италия ще ни попречи да дадем на София, когато дойде моментът, урока, който сметнем за нужен… Не страхът от Италия ще ни попречи, ако Унгария продължава да ни досажда със своите претенции за ревизия, да я поставим на мястото ѝ, в съгласие с нашите приятели от Прага и Букурещ! И понеже някой ден ще се наложи да си уредим сметките с италианците, чиито нахалство и претенции ни дразнят от доста отдавна, колкото по-рано това стане, толкова по-добре… Тези хора са като жените им: обичат да бъдат понапердашени от време на време… В това отношение могат да разчитат на нас!“

• •

Преди осемнайсет месеца, точно на 9 август 1931 г., в същия кабинет в Министерския съвет, използвайки почти същите думи – което показва доколко една и съща страст

[1] Днес Кобарид, Словения. – Б. р.

възбужда едни и същи мисли по едни и същи теми от страна на съвсем различни хора, – д-р Марианович ми говори със същата увереност, същата арогантност, същото презрение…

Блянове на луди хора?… Действително! Но блянове, чието осъществяване се преследва упорито и неуморно от всички, които разполагат с властта и силата в Югославия и са господари на бъдещето на своя народ, както Русия в продължение на три века преследваше налудничавата мечта за Цариград…

Ако не ги разсеем, докато е време, като предупредим великосръбските управници, че сме техни съюзници при поддържането на мира, но никога няма да бъдем с тях за авантюристични провокации и грабежи, тези блянове ще струват на Европа повече жертви и разрушения, отколкото револверният изстрел на великосръбския атентатор Гаврило Принцип!…

Неща и хора от България

България и мирът

От четирите малки християнски държави, изникнали от свободата през втората половина на XIX век на Балканския полуостров, където османското господство отстъпваше крачка по крачка в навечерието на окончателния им щурм срещу турчина преди двайсет години, България несъмнено беше най-мощната.

Тя не беше още придобила естествените си граници, тъй като Берлинският конгрес с австро-германска намеса причини ревизия в неин ущърб на обединителното дело на Сан Стефано поради желанието да се избегне създаването в южната част на Балканския полуостров, до Егейско море, на българска държава, чиито ръст и сила можеха да пресекат пътя на австрийските амбиции.

Тя си беше възвърнала Източна Румелия през 1885 г. с цената на война срещу Сърбия, подтикната към този конфликт от виенската дипломация, която, обезпокоена от сръбските аспирации към Адриатика, се опитваше да ги насочи към долината на Вардар.

Третото парче от българското тяло – Македония – оставаше обаче турско.

Всъщност то беше останало турско само политически, благодарение усилията на националното възраждане и непрестанните борби на Македонската революционна организация. През последните двайсет години тази организация до такава степен беше наелектризирала християнското население в Македония, че първите победи на съюзниците през 1912 г. бяха извоювани в долината на Вардар от доброволците на ВМРО.

В духовно отношение, с придобитото дълбоко чувство на солидарност и етническо единство, всички български поселения на полуострова – от Черно море до Албания и от Дунав до Егейско море – вече образуваха един цял блок, един единен народ.

Човекът, който царуваше в София, с неговата изключителна интелигентност и склонност към интригантство, с пълната липса на скрупули, познаването на хората и дълбокото му презрение към тях го правеха да изглежда достоен да осъществи огромните си честолюбиви мечти, а за да избегне подновяването на германското вето от 1878 г., той беше успял да си осигури ценни приятелства в Берлин и Виена. Русия предварително беше спечелена. И най-сетне – тесен съюз, в който и най-малките евентуални пречки бяха предвидени и уредени, го свързваше със Сърбия и Гърция.

Указът за мобилизация през септември 1912 г. свика под оръжие в България близо половин милион мъже, добре обучени, ентусиазирани, снабдени от Крьозо[1] със смазващо превъзходство в артилерийската техника. Качеството на тази армия от селяни, умението на нейните военни командири, неудържимият ѝ щурм за по-малко от шест седмици чак до вратите на Цариград изумиха Европа.

Знаем и продължението – напразните усилия на победителите да сломят турските линии при Чаталджа и да си отворят път към Стамбул и бреговете на Босфора; намесата на Великите сили, заинтересовани да попречат на българите да решат Източния въпрос, както Александър две хиляди години по-рано беше разплел Гордиевия възел; примирието от 3 декември 1912 г.; безкрайните преговори в Лондон, последвани от отказа на сърбите да спазят договора, сключен със София през април 1912 г., уреждащ подялбата на евентуалните придобивки; внезапното нападение на българите срещу сръбските позиции на 29 юни 1913 г.; притеклите се на помощ на Белград гърци; намесата на румънците, нападащи в гръб победоносните, но изтощени български армии; договорите от Букурещ от 10 август 1913 г.

[1] Град във Франция, известен с оръжейните си заводи. – Б. пр.

и Цариград от 29 септември, и двата сложили край на голямата българска мечта…

• •

Ако има нещо, безспорно прието в историята на двете Балкански войни, то е, че България, понеже била решена да запази единствено за себе си целия плод от съвместно извоюваните победи и понеже се смятала за най-силна, вероломно нападнала сръбската си съюзничка, чието съдействие ѝ позволило да разгроми турците.

Поражението ѝ е цената, с която заплатила за предателството.

Има само едно неудобство в тази хубава приказка по приложен морал, в която добрите другарчета си поделят топчетата на лошото момче за наказание, че имало намерение да открадне техните. То е, че е само приказка и че прилича като две капки вода – по мотивите, целите, почти повсеместното доверие, на което все още се радва и по абсолютна недостоверност – на една друга универсално приета легенда – поне в нашата страна – за липсата на съучастие на Сърбия в драмата от Сараево…

И при двете откриваме едно и също хладнокръвие в измислицата, еднаква ловкост при прехвърляне на отговорностите и осигуряване чрез подходящи средства на всякаква полезна сервилност.

В случая със Сараево истината накрая излезе наяве, като по странна ирония на събитията финалният удар върху сръбската теза бе нанесен от този, който се беше заел да я укрепва…[1]

По същия начин ще бъде хвърлена пълна светлина, можем да сме сигурни в това, върху случилото се през април и май 1913 г., което направи неизбежен през юни разрива между трите съюзнички в първата Балканска война. Днес държавните архиви не остават затворени до безкрайност, а революциите, които ги отварят от няколко години насам, не щадят никого.

[1] Albert Mousset: *L'attentat de Sarajevo*. Payot, Paris, 1930. – Б. а.

Малкото, което тези архиви извадиха на показ относно „българското коварство“ от 29 юни 1913 г., позволява още отсега да посочим кой носи основната отговорност за серията събития, чиито последици се оказаха толкова тежки и продължават да упражняват своето въздействие върху съдбата на Европа.

Отговорен за тях не е цар Фердинанд. Той носи бремето на достатъчно други грешки, за да му приписваме и тази…

Причинителят на втората Балканска война, този, който я пожела още при подписването с България на пакта за съюз и подялба от 13 март 1912 г. и който с всички сили ускори избухването ѝ, след като турският разгром стана необратим, беше Пашич – сръбският министър-председател…

Нека ми бъде позволено тук да дам личния си принос към истината по този исторически въпрос.

Още през май-юни 1912 г., т.е. повече от четири месеца преди да започне гръко-сръбско-българското нападение срещу турците, Пашич изпрати на агентите си в чужбина инструкции, с които им нареждаше да разгласяват, че Белград смята за сръбски и възнамерява да си присвои всички македонски области. В частност, официалните представители на Сърбия в Париж споделиха пред френските официални лица, които те бяха натоварили през май да създадат във френската столица информационна агенция, така необходима за тяхната пропаганда, че тяхната страна е решена, в съгласие с Гърция, да не спазва териториалните спогодби, приложени към договора със София. Както знаем, тези спогодби предоставяха изрично на България, в случай на победа, две трети от Македония и след арбитраж на цар Николай II – половината от другата третина.

Директивите на Пресбюрото в Белград, спуснати след започване на преговорите в Лондон до агенцията и пълномощния министър на Сърбия в Париж, г-н Веснич, осъществяват на практика изявленията на последния между април и юни пред френските му съдружници. Тези директиви доведоха до все по-грубо тенденциозна кампания срещу България, провеждана от агенцията във всички вест-

ници, излизащи на френски език, начело и със съдействието на един голям парижки вечерен орган.

Тъй като агенцията се представяше за абсолютно независима от сръбското правителство, последното имаше отличната възможност да си измива ръцете относно обвиненията и атаките, отправяни срещу неговата съюзничка, като същевременно се възползва от тях и пряко ги инспирира. Всъщност Белград изплащаше на агенцията обявена месечна субсидия от 3000 франка, допълвана от тайна вноска от 25 000 франка, възстановяваше ѝ всички телеграфни разноски и поемаше разходите за заплати на всички специални кореспонденти.

Съглашателството на Атина и Букурещ с Белград срещу София проличава още по-ярко като се има предвид, че още през юли 1912 г., тоест в момент, когато разбирателството между Гърция и България е било най-сърдечно и никой не е мислил за Румъния, гърците и румънците също субсидирали агенцията: първите с 3000, вторите с 5000 франка месечно, плюс значителни тайни вноски, именно тогава и трите страни поискали България в никакъв случай да не бъде допусната да участва в комбинацията…

На Пашич принадлежи идеята сръбските войски, изтеглени от фронта при Чаталджа, под претекст че са изключително изтощени, да бъдат разположени в македонските области, върху които Сърбия беше хвърлила око, по-специално Скопие, Велес, Куманово, Кичево, Щип и Прилеп.

Именно Пашич, в съгласие с войводата Путник, началник на Генералния щаб на армията на крал Петър, е автор на инициативата за насочване към същата тази Македония на бандите нередовни войници или „четници“, организирани под ръководството на полковник Димитриевич от *Народна одбрана*. Когато настъпи моментът на офанзивата на сръбските и гръцките полкове срещу българските армии, четниците трябваше да потопят в кръв съпротивата на македонското население.

На Пашич най-сетне се падна честта да изкуши самолюбивия цар Фердинанд, който лесно се остави да бъде заблуден от миража на императорско коронясване в „Света София“, като го убеди, че мечтата му може да се осъществи

само ако Цариград бъде превзет от българската войска, без чужда помощ…

И докато старата лисица от Ниш подлъгваше владетеля, чиято недоверчивост беше приспана от чувството му, че далеч превъзхожда всички политици от своето време, генералисимус Путник прегрупираше, давайки възможност на дивизиите си да отдъхнат; гръцкият Генерален щаб придвижваше своите към Егейско море и македонските области, разположени в близост до Албания; правителствата в Белград и Атина си разпределяха териториите, обещаваха на Букурещ българска Добруджа и щателно осигуряваха успеха на удара, който замисляха.

Още звучи в ушите ми в края на утрото на 30 юни 1913 г., когато достигна до Париж новината, че българските войски са нападнали сърбите, възторженото възклицание на сръбския пълномощен министър Веснич: „Най сетне! Паднаха ни!…“

„Паднаха им“ – действително, както ние паднахме в клопката на Бисмарк с посланието от Емс…[1]

Когато българите, на които днес се чудим поради какво безразсъдно заслепление тъй дълго затваряха очи пред маневрата, която се подготвяше срещу тях, си дадоха сметка, че са буквално обкръжени от сръбско-гръцките армии, вече беше късно.

Но храбростта на войниците им бе толкова голяма, тъй гореща бе волята им да се измъкнат от менгемето, което ги притискаше, че те щяха да победят, ако румънското нападение в гръб, извършено в уречените условия и час, не ги беше сломило…

Понеже българите бяха нападнали – по принуда, защото единствената надежда за спасение беше да изпреварят офанзивата на техните противници – и понеже бяха нападнали без предизвестие, те понесоха отговорността пред света.

България по време на политическите и военните събития на Балканите от декември 1911 до края на юни 1913 г.

[1] Послание от пруския крал до Франция (13 юли 1870 г.), нарочно преправено от Бисмарк с обидни за Франция квалификации, дало повод на последната да обяви война на Германия. – Б. пр.

допусна само една грешка, но тази грешка беше непростима – че доби твърде голяма мощ за много кратко време и прекалено бързо го демонстрира…

Спокойно очаквам опровержения, с които ще бъдат „отхвърлени“ твърденията и фактите, които изнасям тук. Те с нищо няма да променят истината, както не я промениха отправените „с възмущение“ протести на белградското правителство през юни, юли 1914 г. и по-късно срещу австрийските обвинения, че са наели, вдъхновили и отвели убийците до мястото на покушението в Сараево.

Тези, които биха ме обвинили в лъжа, знаят по-добре от всеки, че бях в много добра позиция, за да узная какво готвят задкулисно Белград и Атина в пълно съгласие с Букурещ срещу тяхната съюзничка България. Те знаят по-добре от всички колко съм умерен в разкритията, които правя тук…

Впрочем същите тези хора – в Париж и Лондон, – които работеха в тясна връзка с Пашич и Венизелос по време на втората Балканска война, със същите мотиви от личен интерес използваха цялото си влияние върху английските и френските пълномощници шест години по-късно, за да бъде довършено в полза на същата Гърция и същата Сърбия разпокъсването на България.

Те го сториха противно на всякаква предпазливост, не казвам всякаква справедливост, защото само Уилсън с „огромното си простодушие“, или Клемансо с доверчивостта си на невежа, можеха да си въобразят, че справедливостта понякога може да има място в международната политика…

Макиавелизмът на Пашич доведе до триумф на Сърбия, който тогава изглеждаше окончателен, срещу старата ѝ съперница България.

В този смисъл може да се каже, че той постигна успех, далеч по-голям от очаквания и че за кой ли път целта оправда използваните средства.

Той успя също – Франция не бива да забравя това – да лиши съюзниците в най-критичния момент на световната война през 1915 г. от тъй желаното от тях съдействие на България, чиято намеса на тяхна страна щеше да позволи да се спасят два милиона човешки живота.

В този смисъл също може да се каже, че той постигна далеч по-голям от очаквания успех и че хората, които у нас помогнаха на сърбите да извършат злодеянието от юни 1913 г., добре поработиха за тяхната страна…

И наистина, България се хвърли в световното меле само с цел да си възстанови македонските територии, отнети в резултат на поражението ѝ през втората Балканска война. Но тя направи това – а ние трябва неуморно да го повтаряме, защото е истина и защото познаването на тази истина позволява както да се разберат миналите събития, така и със сигурност да се предвидят бъдещите – едва след като беше предложила присъединяването си към съюзниците. В замяна на това – освен поисканите двайсет и пет милиона, за които цар Фердинанд и министрите му Радославов и Тончев бяха тъй много упреквани – тя беше настояла пред тях Белград да ѝ възстанови териториите, изрично обещани ѝ в сръбско-българската конвенция от април 1912 г.

През 1915 г. българското обществено мнение беше просъюзнически, а не прогермански настроено, а съпротивата му срещу решението на цар Фердинанд и неговите министри беше толкова яростна, предизвика такива метежи в няколко дивизии – особено в плевенската, – че софийското правителство бе принудено да арестува масово политическите дейци, враждебно настроени към влизането на страната им във война срещу руснаците и техните съюзници.

Българските войски, освен при сблъсъците с румънците и сърбите, се биха без ентусиазъм. Към германците проявиха такава антипатия, че бе невъзможно лагеруването в съседство на войски от двете страни. Още в началото на 1916 г., след като си възвърна Македония и Добруджа, нейните цели във войната бяха постигнати и България си мислеше само как да излезе от конфликта.

Мирът, наложен ѝ от Ньойския договор, я смаза: военни компенсации пропорционално много по-тежки, отколкото наложените на Германия; повече от 135 000 убити и още толкова инвалиди; присъединяване към Сърбия на нови български земи – Струмица, Босилеград, Цариброд, долината на Тимок; към Гърция на цяла Южна Тракия с

Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти; към Румъния на Добруджа; окончателна загуба на цяла Македония и на излаза към морето[1]…

Никога победен народ – освен Унгария, която жива беше разпъната на кръст от договора в Трианон – не е преживявал подобна катастрофа.

Нямам намерение тук да пиша следвоенна история на България. Тези, които се интересуват, бих препратил към книгата на г-н Анри Прост, която е най-добре документираното, най-безпристрастното, най-завършено във всички отношения проучване, публикувано досега относно една от победените през 1918 г. страни[2].

За двете Балкански войни и за българското участие в световното стълкновение държах да напомня, за да уточня някои моменти, само защото познаването на миналите факти и отговорности ми изглежда необходимо, за да разберем сегашната ситуация и по-специално тази „заплаха от балканска война“, която отново се задава на европейския хоризонт.

По време на моята анкета в „опасната“ зона на Централна и Източна Европа – анкета, чиято единствена заслуга е, че изрича на висок глас истини, които много хора знаят по-добре от мен, но не смеят да ги кажат дори на сянката си, се опитах да посоча кое породи тази военна заплаха, кое я поддържа, кое я увеличава от ден на ден и кои са хората, които работят за ускоряване на осъществяването ѝ с цел извличане на чудовищни лични облаги.

• •

От всички наши бивши неприятели бих казал, че българите за нас са останали най-подозрителни – щях да кажа най-малко симпатични, ако ги нямаше унгарците…

Но нищо не оправдава подобни чувства. Българите се сражаваха срещу нас без ни най-малка омраза, до голяма степен въпреки волята си; нашите военнопленници бяха

[1] Егейско море. – Б. р.

[2] Henri Prost. *La Bulgarie de 1912 à 1930.* Editions Roger, Paris. – Б. а.

по-добре третирани у тях, отколкото в която и да е друга страна; днес нас ни посрещат в България толкова добре, дори много по-добре, отколкото дори в Югославия; в София нашата страна разполага с несравним интелектуален и морален престиж. Такива са фактите…

За девет десети от французите българите са народ, от който трябва да се пазим и който само мисли как „да започне отново“…

И това е легенда! От същия тип и със същия подбудител като всички тези, които не престанаха от 1918 г. насам да помрачават европейското небе, където донякъде успяха, както разчитаха авторите им, да създадат всичките буреносни облаци, които днес изпълват хоризонта със своя тътен…

Разбира се, българите изпитват дълбока болка от жестокостта на режима, на който са подложени техните братя в анексирана Македония… Те посрещнаха с отворени обятия половин милион македонци, прогонени от родината си заради преследванията и насилията на новите им господари… И им оказаха щедро гостоприемство в домовете си…

Освен това никое българско правителство, независимо от политическата му окраска, не би могло, дори и да му се прииска, да се подчини на чуждестранен ултиматум, призоваващ го да разпусне организациите, създадени в България от македонските бежанци… Не посмя и самият Стамболийски, всемогъщият диктатор, който не се спря пред никакво унижение в необуздания си стремеж да си издейства благосклонността на Сърбия…

Естествено, българите продължават да се възмущават от безмилостната строгост, проявена към тях от съюзниците през 1919 г. Те не си затварят очите и пред сегашните попълзновения на Белград срещу тяхната национална независимост, нито пред завистливото му раздразнение от бавното им, търпеливо възстановяване… И всеки ден се сблъскват със системните провокации и безпричинната враждебност на могъщите си съседи…

Никой българин не крие горчивината, изпитвана от всичко това.

Но не срещнах нито един – повтарям, нито един… бил той министър, депутат в Събранието, шофьор на такси,

земеделец или овчар в планината, който да не се преклания пред свършения факт. Самите македонски водачи, които нито за секунда не престанаха от четиринайсет години насам да се борят за освобождаването на анексираните провинции, очакват това освобождение не чрез война, а по мирен път.

„Загубихме войната… Трябва да си платим!“

Този израз на стария селянин, с когото разговарях по пътя за Филипопол[1], чух многократно тази и миналата година във всички среди. Колко пъти ми бе потвърдена неговата искреност от чужденци, от французи, живеещи в България, някои от 1918 г., които заемат в промишлеността, търговията, финансите и международния контрол водещи позиции, благодарение на които те поддържат непрекъснат контакт с всички категории от населението!

Постоянно, от войната насам, победените българи се опитват да се сдобрят със сръбските победители.

Уви, безуспешно… Дори двете посещения в Белград на министър-председателя Стамболийски – водач на земеделската партия, която бе абсолютен господар на властта в София повече от четири години. Първия път Пашич дори не го прие… Втория, след като го накара да чака три дни, го прие за четвърт час…

Отношението на Сърбия остана непреклонно и враждебно: сръбската официална пропаганда никога не престана да се опитва да вреди с всички средства на българските си съседи…

Най-поразителният пример за тази злобна пристрастност, който ми е известен, е телеграмата, изпратена на 20 ноември 1928 г. от граничната гара Цариброд до агенция „Авала“ от първия съветник на Югославската легация в София – Ячич.

На следващия ден в Париж, на по-следващия в Лондон, Прага, Милано и Амстердам се откриваше публична подписка за българския заем със 7,50 на сто лихва, предназначен да направи възможна стабилизацията на българския лев и да спаси финансите на страната. Телеграмата,

[1] Днешния Пловдив. – Б.р.

изпратена до световната преса от Цариброд, съобщаваше за кланета по софийските улици, за въстание в провинцията и за въвеждането на военно положение в цялото царство. Тя бе публикувана от всички европейски и американски вестници… „Нямаше и капка истина, но опроверженията на българите останаха напразни, беше късно; злото беше извършено и подписката компрометирана…“[1] Операцията щеше да пропадне, ако не беше хладнокръвният подход на парижката борса, която явно си е спомнила, че България е единственият балкански длъжник, освен Югославия, който погасява дълговете си…

• •

Всъщност нищо не разкрива по-добре атмосферата, която цари от двете страни на границата, както и истинското отношение на двете правителства, отколкото приемът, оказван от всяко от тях на гражданите на съседната страна.

В България сръбските поданици се придвижват свободно, както италианците, американците и французите.

В Югославия българските поданици – когато са получили разрешение да влязат в страната, а само Господ знае какви трудности им създават югославските консулски власти преди да положат виза на паспортите им! – са подложени на най-унизителен полицейски надзор. Грубо експулсиране ги дебне на всяка крачка. Тези, които само пресичат Югославия, нямат право, в случай че им се налага да сменят влака, да излизат от гарата, където чакат връзката.

Сутринта на 6 юли тази година на перона на гарата в Любляна, където се готвех, на идване от Триест да взема бързия влак за Загреб, видях как нанасяха побой на един българин, който идваше от Лион на път за София и се молеше да му позволят да отиде до аптека, разположена само на петдесетина метра от гарата, за да купи лекарство, необходимо за детето, което придружаваше… Двамата полицаи, които го удряха по лицето, след като го заплюха и му откъснаха яката, го оставиха на мира само след моята

[1] Henri Prost. *La Bulgarie de 1912 à 1930*, p. 206. – Б. а.

намеса – още по-решителна поради факта, че, както се изясни, болното беше френско дете, което се прибираше при родителите си, живеещи в България…

България в продължение на три години нямаше нито пълномощен министър, нито шарже д'афер в Белград. Представена беше от обикновен консул. Защо? Защото югославското правителство системно отказваше агремана си на поредните кандидати, които му предлагаше българското правителство.

В София, напротив, със знанието и пред очите на всички Югославската легация, ръководена от един от най-ловките и най-интелигентните дипломати, с които разполага великосръбската диктатура, г-н Вукшевич, както и подчиненото ѝ консулство, са сборище на всички противници на сегашния установен ред в България. Това не би опровергал нито един от чуждестранните дипломати, акредитирани в София, някои от които, без да са нито унгарци, нито германци, нито италианци, ми бяха предоставили смазващи сведения по въпроса.

През последните две години скандалът достигна до такива размери, действията на сътрудниците на югославския пълномощен министър дотолкова прекрачиха отвъд допустимото за официални представители на една страна в чужбина, предизвиквайки неодобрението на колегите им от дипломатическия корпус, че на Белград се наложи да отзове най-компрометираните.

Достатъчно е да посоча, че югославският военен аташе в София, полковник Шкекич, бе уличен в създаването на истинска организация от платени убийци, натоварени да ликвидират най-известните македонски водачи. Малко дипломати в София се съгласяваха да се здрависват с него, а отпътуването му през миналия май бе „истинско облекчение", по думите на един от най-високопоставените чуждестранни функционери, пребиваващи в момента в България.

Лично аз съм срещал повече от двайсетина пъти в София да се разхождат спокойно в най-различни квартали, ескортирани от внушителни телохранители, служители на Югославската легация, за които всеки знае сред чуждестранната колония, както и в македонските среди, че са

били преки подбудители, ако не и самите автори на неотдавнашните политически атентати, извършени в София – по-специално убийството на председателя на Националния комитет Димитър Михайлов през миналия юни и на директора на вестник „Македония“, Симеон Евтимов, на 28 декември… Досега обаче нито един от тях не е бил жертва на какъвто и да е опит за отмъщение.

„Играете много опасна игра – казах миналото лято на г-н Вукшевич, с когото се запознах доста отдавна, и то при обстоятелства, които ми позволяват да му говоря без заобикалки. – Ако някой македонец гръмне когото и да било от вашите хора на улицата – което, съгласете се, би било абсолютно негово право след всичко, което те са извършили, според собствените ви признания, – това би довело до огромни усложнения… Ще ме накарате да мисля, драги ми министре, че сами търсите инцидента!“

Вукшевич избухна в смях:

„Инцидент, драги мой! Боже мой, с тези българи човек никога не знае накъде отива!… Толкова са агресивни!… Но такъв инцидент, ако се случи, ще бъде бързо уреден… Зная впрочем, че лично съм набелязан от хората на ВМРО и Националния комитет. Не бих се учудил, ако съвсем наскоро бъде предприето нещо срещу нашата легация – шовинистична манифестация или адска машина…“

Няколко седмици по-късно, както „го беше предусетил“ югославският министър, „македонски студенти“ изпотрошиха стъклата на неговата легация и тази „спонтанна манифестация“ даде повод за заплашителна нота до правителството в София.

• •

Когато предадох на дипломатите, които тъй любезно ме посрещнаха в „Юнион клуб“, твърденията на Белград относно отвращението, което българският народ изпитвал към цар Борис, те повдигнаха рамене.

„Тези приказки щяха да са абсурдни, ако не разкриваха твърде опасни сметки – каза ми в навечерието на отпътуването ми от София временно управляващият лега-

цията на една страна, еднакво близка до Белград и до Париж. – Подобна подигравка с чуждестранното обществено мнение е подготовка за най-налудничави авантюри. Като си помисля, че един толкова разумен, дълбоко миролюбив и достоен за уважение народ, като сръбският, се оставя да бъде воден от подобни хора!…“

Уви!…

Официалната югославска пропаганда, изопачавайки така настървено истинския образ на цар Борис, включително и най-малките му прояви, и като го атакува по повод и без повод, проявява недопустима глупост. Ако искаше на всяка цена да направи симпатичен българския цар, едва ли би действала другояче…

Що се отнася до хората, които я вдъхновяват и стигат дотам в сляпата си омраза към всичко българско, че се опират на протогеровистката партия, съставена от български ренегати, които се продават на оня, който даде повече, и, като такива, са достойни за презрение от всичко почтено по света, та тези хора допускат една нетактичност, подплатена с вредителство.

Нетактичност – защото, забравяйки за огромната воля за мир и сдобряване на великите победители във войната и по-специално на Франция, те правят всичко, за да парализират дейността на едно правителство, което не иска нищо повече от искрено сближаване с Югославия.

Вредителство – защото по този начин отслабват не само мирните усилия на останалата част от Европа, но и сигурността на Югославия, която и без това има толкова неприятели, като целенасочено я тласкат по пътя на нови трудности.

А те отлично знаят колко им костваше през 1915 г., колко коства на съюзниците и, на първо място, на Франция омразата, която предизвикаха в България срещу собствената си страна…

Утре, ако никой не вразуми лудите, които ръководят днес югославската политика, същите причини, на същото място ще доведат до същите резултати…

Не е нужно продължително проучване, за да се установят истинските чувства на българския народ към цар Бо-

рис: българи, македонски бежанци, чуждестранна колония, общественото мнение в България е единодушно… Популярността на суверена е огромна, абсолютна, без всякаква фалшива нотка.

„Изключителен е! – сподели миналата година на излизане от дълъг разговор с царя нашият военновъздушен аташе на Балканите. – Има ясен поглед върху нещата и схватливост, за която във Франция изобщо не си даваме сметка!… Говорихме за политика, литература, авиация… Той знае всичко, разбира всичко, в течение е на всичко! Същински чаровник!“

Българският народ обича своя цар заради непретенциозните му обноски, добронамерeността му, постоянната му загриженост за дребните и скромни хора. Малко са българските селца и махали, които да не са виждали колата на царя да спира някоя сутрин на площада пред кметството, Борис да слиза и да подхваща непринуден разговор с дотичалите селяни, да ги разпитва за техните грижи, да ги окуражава със съвети, да помага дискретно на най-бедните…

От баща си, цар Фердинанд, е наследил ясната и точна мисъл, финеса на духа, предпазливостта и остротата на политическата визия… А онези, които са познавали майка му, откриват у него възхитителната доброта и сърдечност, за които се тачи споменът ѝ в България…

В тази страна, където и най-дребният партиен лидер или депутат, ако се вярва на някои фантазьорски „репортажи“, не си показва носа навън, освен обкръжен от въоръжени телохранители, където наемници, въоръжени с „Браунинги“, дебнат на всеки ъгъл наречените за врагове на ВМРО или македонския Национален комитет, цар Борис се движи навсякъде без ескорт, сам в автомобила, с царица Йоана или своя шофьор.

Ще възразят, че комунистите насочиха срещу него два атентата, които насмалко не сложиха край на царската му кариера. Първият, на 16 април 1925 г. в София, срина наполовина църквата „Света Неделя“, където царят трябваше да присъства на погребението на един от своите генерали, но бе възпрепятстван от непредвидени обстоятелства. Що се отнася до втория – засадата, устроена в безлюден

проход на пътя от Орхание за София, – царят успя да се спаси благодарение на невероятен шанс…

Дълго време действително, в самата България, тези два атентата бяха приписвани на комунистическите активисти, а народното възмущение срещу партията от болшевишки тип бе толкова силно, че въпреки острата икономическа криза, тъй благодатна за нейната пропаганда, тя днес е загубила напълно своето влияние върху българския политически живот. „В България – признава през декември 1931 г. един от официалните органи на Съветите, „Червен профсъюзен интернационал“ – позициите на червените профсъюзи са много слаби. Те наброяват само 1230 членове в тютюневата промишленост от общо 30 000 работници и 1136 от 16 000 работещи в текстилната промишленост…“

Със сигурност се знае, че в атентата от 16 април 1925 г. са участвали агенти на Москва. Но те са действали индивидуално. Самият удар е подготвен от агент-провокатори некомунисти… Засадата при Орхание е друго нещо. Днес е доказано, че тя е била изпълнена от българи, платени агенти на чуждестранни лица…

„Хората от обкръжението на цар Борис, целият висш български политически и административен персонал, министри и чиновници са глупци или нечестни хора – да кажем и двете и да не говорим повече!“ – каза ми в Белград д-р Радованович.

Разбира се, голяма част от тези, които управляват България или я представляват пред чужденците, не са кой знае какви светила… Плачевната система, според която след всяко провеждане на избори победителите измитат наличния административен персонал, за да го заместят със свои хора, не допринася особено много за излъчване на преден план в София на добре подготвени лица, каквито в страната не липсват. Но вярно е също, че българските министерства не държат монопола на пернатите както сред чиновниците, така и сред началниците на отдели…

И ако е вярно – както пише г-н Анри Прост, – че често на българските чиновници, с техните мизерни заплати и несигурно бъдеще, се налага „да проявяват героизъм, за да отказват бакшишите, които могат да им бъдат предлага-

ни“, други чиновници от съседните страни не притежават подобни добродетели. Никой французин, който си е имал работа с югославската, румънската или гръцката администрация, не би оспорил твърдението ми, че бакшишът, който в Белград се нарича „възстановяване на разходи и хонорари за обучение“, в Атина „за непредвидени разходи“, а в Букурещ „цигари за госпожата“– е тъй задължителен, че размерът му е предвиден от чуждестранните предприятия и дружества, когато изготвят цените за участие в публични търгове или конкурси за доставки, обявени от държавната администрация.

Попитайте по-скоро някое голямо френско дружество колко така наречени визитни картички му се е наложило да раздаде, за да получи в Белград концесията за новия мост над Сава!

• •

Но основният въпрос, когато става дума за България, този, който неуморно повдига великосръбската пропаганда, за да оправдае отношението си на враждебност и заплахи към нея, е мнимата ѝ воля за реванш, тъй нареченото ѝ тайно превъоръжаване.

Победени и разоръжени, казват те, българите не признават поражението си ни повече, ни по-малко от вчерашните си и утрешни съюзници – унгарците или германците – и, в нарушение на договорите, са възстановили мощна армия и огромни военни запаси. Законспирирани по германски модел, техните военни сили били в момента далеч по-многобройни от разрешените по Ньойския договор…

Тайни съюзници и изцяло предани на фашистка Италия срещу Югославия, българите били получили от Рим пушки, муниции, оръдия, картечници, резервни части и екипировка, с които могат да поставят на военна нога за няколко дни повече от 300 000 бойци.

„Впрочем – казват официалните представители в Белград – ние не сме единствените, които го знаем. Френските разузнавателни служби също притежават доказателства за това…“

Вярно е, че специалните разузнавателни служби на Френското военно министерство бяха поканени да проучат много обстойно сегашното положение на въоръжените сили в България, с цел да се проверят сензационните информации на югославското разузнаване. Но имам известни причини да се съмнявам, че са приели за достоверни всички сведения, дадени от Белград.

Ньойският договор разрешава на България армия с численост 33 000 души, от които 20 000 войници, 10 000 стражари, горски надзиратели и митничари и 3000 гранични. Всички трябва да са доброволци: офицерите с договор за двайсет години, войниците: за дванайсет. На България се забраняваше да разполага с военна авиация, с оръжейни работилници, със заводи за производство на оръжие и муниции и с повече от няколко дузини картечници и леки оръдия.

В тези разпоредби, по-специално в задължението България да разполага само с професионални военни, наети с дългосрочен договор, откриваме същата фундаментална грешка, като тази, позволила на Германия, подложена на същите ограничения, да възстанови почти изцяло предишната си военна мощ.

Но въпросът, който се поставя в случая, е дали България е успяла, дали дори се е опитала, възползвайки се от недопустимата грешка на експертите, съставили военните клаузи на Ньойския договор, да се снабди с професионална армия, подобна на тази, чието наличие в Германия представлява днес страхотна опасност за нашата сигурност. Ако е така, всички опасения на нашите югославски приятели, почти болезнената им фобия от тайно възстановяване на българския военен потенциал, биха били изцяло оправдани…

Оправдани ли са наистина?

За да науча това, имах на разположение в България и Франция многобройни сведения, почерпани от най-разнообразни източници, които най-малко мога да заподозра в заслепление или в пробългарски симпатии. Проверих ги и ги съпоставих, предоставих ги за проверка и съпоставяне на най-компетентни професионалисти.

Заключението ми е безспорно: сегашната българска армия е неспособна да предприеме каквато и да е офанзива, неспособна дори на сериозна отбрана…

Възможно е личният ѝ състав и въоръжението ѝ да надхвърлят цифрите, предвидени от Ньойския договор. Армията вероятно наброява 40 000 души (от които 4000 граничари) вместо 33 000, а оръдията и картечниците са приблизително двойно повече от разрешеното по мирния договор.

Колко би натежала подобна армия и подобно въоръжение в сравнение с югославските?

Бих извършил голямо престъпление спрямо двамата ми сина, обречени да участват в първите редици на бъдещата и последна касапница, ако не кажа „Прави сте!“ на онези, които обвиняват България, че прикрива активни приготовления за реванш, стига само да знаех или дори да мислех, че е възможно да са прави, макар и в най-малка степен…

Но за всеки, който познава трудностите, с които се сблъсква България, нейната икономическа дезорганизация, финансовата ѝ нищета и най-вече настроенията на нейните ръководители и народни маси, би било смешно да се говори за прикрити военни приготовления и да се разобличава опасността, която те представлявали за мира в Европа…

Всяко преувеличение трябва все пак да има някакви граници!

От някогашната чудесна военна организация на българите не е останала и следа… Преди двайсет години българските армии премазаха турските и удържаха на натиска на сборните сръбски и гръцки войски. Днес те не биха могли да окажат съпротива дори на една гръцка атака.

Безспорно обучението на няколкото български полка е отлично. Често например съм наблюдавал да маневрират артилерийски поделения и тяхната ловкост при маскирането, усетът им към терена, бързината при прегрупирането в батареи и привеждането в готовност за действие не оставят и капка съмнение относно високото качество на офицерите и войниците. Привидната отпуснатост на пехотинците, когато срещаме подразделения в строй, може да заблуди само

невежи. Тук също, както от другата страна на границата, имаме работа с родени войници и всеки редник с неугледен вид и занемарена униформа, но с блестящо боравене с оръжието има заложби на подофицер…

Те биха били опасни противници… Така е, но няма с какво да бъдат подкрепени.

България наистина разполага с резерви от мъже, които биха ѝ позволили да мобилизира повече от половин милион бойци, но тези резерви не са получили никакво военно обучение от четиринайсет години насам. Ще са необходими дълги седмици подготовка и тренировки, преди да могат да бъдат от полза при операции.

В България не съществува също никаква военна подготовка, явна или прикрита, на младото поколение, за разлика от Югославия, където дружините „Сокол“ активно подготвят младежта за военни действия и тренират дори зрели мъже.

Остава въпросът за договорните връзки на България и прословутите маневри за дипломатическа блокада, които непрестанно заклеймяват югославските официални среди.

С Турция, бившия си противник през 1912 г., България сключи поредица арбитражни споразумения. Всички канцеларии са наясно с тяхното съдържание. С Гърция, благодарение на посредничеството на Анкара, София също води преговори с цел облекчаване положението на македонското население в района на Флорина и уреждане на висящите финансови разногласия между двете страни.

Всичко това далеч не заплашва когото и да било, а може само да укрепи мира на Балканите.

Да си представим обаче най-лошото: нека да приемем, че Югославия с право се безпокои и че е ставало дума за нея и за възможността да се парализират инициативите ѝ по време на водените от две години насам разговори между Атина, Анкара и София.

Кой е виновен за това, ако не агресивната и брутална политика на великосръбските ръководители и безпокойството, което техният империализъм предизвиква у всичките им съседи?

Опасностите, които застрашават мира между Дунав и Егейско море – и които за жалост са твърде реални, – не идват от обвиняваните, а от обвинителите. Те произлизат главно от факта, че политиката на насилие, възприета от сегашните господари на Югославия по отношение на националностите, анексирани през 1918 г., които, да не забравяме, представляват две трети от нейното население, поддържа у потиснатите растящо недоволство и все по-изострен стремеж към свобода…

Остава най-силният аргумент – съюзът, който свързвал България с Рим.

Това тайно споразумение, помощта, която българите се ангажирали да окажат на Италия в случай на италианоюгославска война, се превърнаха в същински кошмар за великосръбската диктатура, откакто цар Борис се ожени за принцеса Йоанна Савойска.

„Ако не разчитаха на помощта на макароните срещу нас – ми казваше д-р Марианович, – българите щяха да проявяват по-малко нахалство. Отдавна да ги бяхме сложили на мястото им с ритници по задника… София е платен агент на фашизма… Златото на Мусолини подкупва министрите и генералите, както подхранва бандитизма на Михайлов и пропагандата на Националния комитет… Разполагаме с доказателство и го съобщихме на Франция, че стотици италиански картечници, милиони патрони и гранати, тонове експлозиви са доставени в България от две години насам, скрити във варели за олио или в сандъци, надписани като хранителни консерви или земеделски трактори.“

Миналия юли д-р Радованович ми каза същото.

И вероятно ми се разсърди, че изразих скептицизъм относно използването на подобни хитрини, след като Италия и България свободно могат да си изпращат стоки по море. Ако действително в България влизат италиански картечници, муниции и експлозиви, не е нужно да бъдат укривани в бъчви с грес или бохчи с дрехи, какъвто беше случаят с разглобените 250 бойни пушки и 1500-те едрокалибрени „Браунинга“, произведени в Шкода, които на 16 юли тази година митничарите на пристанището в Белград оставиха спокойно да поемат към място, което не съм длъжен да им посоча.

И за миг не бива да се съмняваме, че Италия, която съзира неизбежността на въоръжен конфликт с Югославия, играе срещу тях на Балканите с българската карта, както играе в Централна Европа с унгарската. Противното би било обидно подценяване на здравия ѝ политически разум… Че тя действително при всеки удобен повод изразява симпатията си към българите, че се опитва да ги снабди с липсващите им средства за действие, това също е вероятно, както е несъмнено, че в случай на агресия срещу София, Рим ще се изправи срещу агресора…

Но пак повтарям, ако положението е такова, кой е виновен за това?

Да не забравяме, че от половин век насам, от ненадейната атака, която войските на сръбския крал Милан отправиха през 1885 г. по внушение на Австрия срещу българите, освободили току-що своите братя от Румелия, и която им коства съкрушително поражение, всеки път, когато България се е опитвала да осъществи националното си единство и да си върне естествените граници, срещу нея неизменно се е изправял Белград…

Когато се мъчим да разберем кой е крив и кой прав в спора между двете съседки, не бива да изпускаме предвид, че България забрави за клопката през юни 1913 г. и несправедливите завоевания през 1918 г. и напразно се стреми от четиринайсет години насам да живее в искрено приятелство с мощната си съседка. Тя не заслужава неумолимата враждебност и непрекъснатите провокации на белградското правителство, както Франция не заслужаваше между 1871 и 1914 г. отношението на победителката Германия… Само от Югославия зависеше да превърне България в дружеска страна и да отстрани от пътя си в решителния час катастрофата, каквато би била за нея едно нападение в гръб на нейните войски…

Във всеки случай, ако такъв италианско-български съюз действително съществува, трябва да признаем, че много малко е направено, за да позволи на България да изиграе своята роля в него.

Току-що обясних какво представлява нейната армия. Тя не притежава нито гаубици, нито оръдия с голям кали-

бър. Няколкото тренировъчни самолета, които би могла да трансформира в бойни, не могат да развият нито скорост, нито мощност и ще бъдат незабавно унищожени. Единственото ѝ летище в София, което понастоящем служи за междинно кацане на френската, германската и полската търговска авиация към Изтока, е опасно, а близостта му до границата го прави и твърде уязвимо. Тя не разполага с военен арсенал, нито със завод за производство на оръжия, муниции или бойни газове, когато ѝ потрябват; пътищата и железниците ѝ са в окаяно състояние; запаси от подвижен състав не съществуват…

И на всичко отгоре, като най-висша гаранция на всички договори, е единодушната и непоколебима воля за мир на населението, обезкръвено и обезсилено от три войни и два разгрома за по-малко от десет години…

Никой от хората, които добре познават България и които не са принудени да лъжат от личен интерес, не би оспорил следното: българският народ, който благодарение на всеобщото гласоподаване и демократичния си дух е господар на своята съдба, точно толкова, колкото и френският, днес не иска повече да се говори за война, на каквато и да е цена и срещу когото и да било, дори за Македония, която е плът от плътта му и люлка на рода му, за която вече се е бил три пъти…

Българите нямат възможност да воюват и не искат да воюват…

Те биха направили това само при един случай – ако великосръбският империализъм, превъзмогвайки страха от италианска намеса и пренебрегвайки съветите на Франция, се реши да осъществи завоевателните си цели и под претекст, че идва да разбие македонските революционни организации, се опита да окупира цялата или част от територията на България.

„Ако направят това, господине – каза ми старият поп, който в двора на „Света София“ ми показваше сред кедрите и здравеца гроба на народния поет Иван Вазов, – ако сторят това, самите надгробни плочи и костите на нашите мъртви синове ще се вдигнат, за да ги прогонят!“

Рамката…

Разположена в сърцето на Балканския полуостров – от Охридското езеро, което захапва част от албанската граница, до Драма на Егейско море, от Солун до Шар планина, на север от Скопие, това е страна с площ от шейсет и пет хиляди квадратни километра, тоест почти три пъти по-голяма от Белгия, с население от два милиона и половина, с общ език, обща култура, изповядващи почти всички една и съща религия. Седемдесет процента от това население са чистокръвни българи.

Прекрасна природа: огромни планински масиви – Пинд, Олимп, Родопа, Рила; обширни равнини с изключително плодородни наноси; непроходими гори; пълноводна река – Вардар; многобройни потоци; едни от най-живописните езера в Европа; несравнимо богатство и потенциал на живота; полета, по които растат всякакви зърнени култури, всякакви плодове; хиляди села, сто пъти изгаряни, сто пъти възстановявани; градове, където през вековете се е развивала цялата интелектуална и стопанска дейност на полуострова, някои от които доскоро бяха известни метрополии на Изтока – Солун, Скопие, Велес, Битоля…

Двайсет века бурна и трагична история: Рим, варварите, кръстоносците, Венеция, османските турци… Безсмъртна слава и легенда: Александър и империята на древния свят… Един от най-мощните устреми за свобода на модерния свят: трийсет години въстания срещу турците, все смазвани и отново разпалвани, чак до победата на балканските съюзници през 1912 г. Първа подялба на македонските земи между Белград и Атина след първото поражение на България през 1913 г. … Втора подялба през 1918 г., след Световната война и второто българско поражение. Днес – отново робство, още по-тежко от предишното, защото новите господари са по-силни и по-сурови от турците, а този път и Европа ги подкрепя…

Хората…

Петстотин до шестстотин хиляди македонци – цял един народ, – които след анексирането на тяхната страна от Гърция и Сърбия потърсиха убежище в България.

Всички, които можаха, заминаха веднага след мирното споразумение от юли 1913 г. и след примирието през октомври 1918 г., предпочитайки бягството пред чуждото владичество. Хиляди други – всичките интелектуалци, учители, свещеници, всички онези, чието минало или връзки ги правеха нежелани или подозрителни, бяха експулсирани незабавно след настаняването на победителите. Хиляди други след това настаняване и до херметическото затваряне на границите избягаха, изоставяйки всичките си имоти, често дори част или цялото си семейство, за да се спасят от преследванията и насилието, на които бяха подложени.

От същата кръв, със същия език, със същите традиции като българите, те бяха посрещнати от последните като братя…

Докато овчарите, селяните, дребните занаятчии се заселиха в крайграничните области – Петрич, Тополница, Мелник, Кюстендил, Джумая, работниците, търговците и интелектуалците се отправиха към София и по-големите градски центрове.

Накрая, когато гръцките власти след бедствието в Смирна прогониха наведнъж хиляди македонски семейства, за да настанят на тяхно място, на техните земи и в техните къщи, конфискувани без никакво обезщетение, гръцкото население от Мала Азия, прокудените македонски изселници бяха насочени от българското правителство с помощта на Обществото на народите към Бургас, по Черноморското крайбрежие и към Добруджа.

И те превърнаха в процъфтяващ край онова, което преди тях беше само камънак и блата.

Тези македонски българи днес външно вече по нищо не се различават от българите от България, сред които живеят. Те живеят по съседски в същите села, в същите градове, разполагат със същите граждански и политически права, голям брой от тях достигнаха в новата си родина до високо обществено положение, някои станаха министри, дори министър-председатели. Тяхната дейност, техният

ум, техните нравствени качества, тяхното усърдие в труда ги наредиха в челните редици на националния елит.

Но всички неизменно си останаха преди всичко македонци.

Те не престават да отправят поглед към любимите места, сенчестите махали, малките бели и розови градчета, които се крият в гънките на планината, от другата страна на границата – там, където са родени, където повечето от тях дълго са живели, но където вече им е забранено да стъпват.

Земеделци, търговци, работници, интелектуалци с най-различни професии, всички те утре, ако бариерите паднат, ако им бъде върната възможността да живеят в мир, в един всеобщ устрем биха се завърнали там…

„А нивите ти, земята, която софийското правителство ти даде и която ти и децата ти обработвате от петнайсет години – попитах веднъж един стар македонски орач близо до Белица, – ще ги изоставиш ли?“

„Земите ми? – отговори той. – Те са там, в нашата Македония. Чакат ме. Надявам се да доживея, за да мога да се върна и да седна на каменната пейка, която баща ми постави под кайсиевите дървета пред нашата врата. Тя също ме чака.“

Петстотин хиляди македонци в България, където са у дома си, където са създали семейства, където няма от какво да се боят, мислят и говорят, като този стар селянин от Белица, живеят и карат децата си да живеят със същата надежда и същото очакване.

Милион и петстотин хиляди македонци от анексираните територии, техни другари от детинство, приятели, роднини, които поради възраст, задължения, материална или морална невъзможност да избягат са принудени да останат под гръцко или сръбско владичество, живеят и карат децата си да живеят в очакване и надежда за това завръщане…

На тях впрочем нищо друго не им остава…

Незабавно след анексирането започнаха опитите да ги „погърчат“ или „сърбизират“, а те се помъчиха да се съпротивляват или защитават, но дъхът им секна от смазва-

щата строгост на новите им господари, като на непослушно дете, напердашено с камшик и поставено на място от груба мъжка ръка. Стражари, затвор, бързо наложено убеждение, че не могат да очакват помощ от никого, ги научиха от петнайсет години насам да вървят право по пътя, който им се посочва. Те виждаха каква цена заплащат по-твърдоглавите за своето непокорство и станаха кротки, покорни, послушни. Научиха се да се усмихват през сълзи…

Срещнах се с тях и споменът за падението, до което бяха доведени тези свободни хора, кара още кръвта ми да бушува…

Те чакат.

Македонците, намерили убежище в България, също чакат.

Но понеже са свободни и нищо не им пречи, от петнайсет години те горещо и упорито действат в полза на свободата. На нея посвещават всички сили, всички ресурси, с които разполагат. Няма човек сред тях, където и да го са го поставили превратностите на изгнанието, който да не принадлежи към някаква среда, сдружение, към някаква група, целяща да поддържа у членовете си и по-специално у младежта чувството за национална солидарност и култ към временно изгубеното отечество.

Съюз на македонските жени, съюз на студентските дружества, помощ за старците, сираците, болните, домове за стари хора, външна пропаганда, конференции, списания, ежедневници – мрежата е гъста и не пропуска никого – нито един македонец, установил се в България, нито един македонец, живеещ в чужбина.

На върха на тази организация – обединител на усилията и ресурсите, ръководител на дейностите – Националният македонски комитет, една шепа хора, работещи на светло, с легални методи и средства, водени и озарени от една и съща мисъл…

В сянката, редом с Националния комитет, но напълно отделена от него, изцяло чужда на неговата дейност и благотворителност, обединяваща други хора, водени от други ръководители, една друга организация, чиито дълбоки и многобройни разклонения се простират вън от

българското убежище, до дъното на най-отдалечените македонски земи – ВМРО…

За нея ще говорим по-нататък.

Проблемът…

В тези рамки и с тези хора македонският проблем се поставя от половин век, откакто духовенство, учители, интелектуалци – целият народ на тази Македония, където всички преди войната ходеха на училище, а всеки малък град имаше своя местен вестник и своята градска библиотека – поискаха след освобождението на България и Сърбия свобода и за македонците.

Може да се каже, че тази воля за свобода чрез отраженията върху Балканите на македонските въстания срещу султана и предизвиканото от тях отслабване на турската армия коства на турците загубата на техните владения в Европа. Първопричина на двете Балкански войни – за освобождаването на Македония България подготви коалицията от 1912 г. и за откъсването на Македония от победителката България сърбите и гърците на свой ред се съюзиха срещу нея през 1913 г., – Македония бе в този смисъл косвено, но несъмнено и в основата на Световната война…

След мира от 1918 г. – по вина на тези, които сметнаха, че ще го нарушат, като поставят извън закона участниците в този мир и насилствено премахнат националната принадлежност на един народ, чието родолюбие издържа успешно пет века османско владичество – македонският въпрос се превърна за Югославия в неизлечимо заболяване. Да претендираш, че ще намалиш неговата значимост – както се опитва да прави белградската пропаганда, – като го сведеш до обикновена борба между голяма модерна държава и няколко шепи бандити, е глупост!

Едно латентно въстание, което от петнайсет години рискува да предизвика, което дори със сигурност ще предизвика, ако оставим нещата така, нов европейски конфликт, заслужава много повече от двете или трите хиляди реда екстравагантни измишльотини и системни лъжи на някои наскоро публикувани репортажи…

Откъде идва опасността?

Нима от самите македонци? От легалните организации като Националния комитет, или от нелегалните като ВМРО, които са поели в свои ръце защитата на своята кауза?

Ни най-малко! Анексираното население, подложено на масивна военна окупация, съдебна и административна репресия, чиято безпощадна твърдост надхвърля всякакво въображение, отделено от външния свят със същинска затворническа стена, е неспособно на съпротива и каквато и да било реакция. То е доведено до състояние на пълна немощ.

Всичко, което могат от своя страна неговите защитници, които не биха си помислили дори да атакуват пряко Югославия, е – чрез пропаганда, чрез различни прояви, а също и чрез терористични действия – да поддържат духа на национална солидарност и надеждите за освобождение, като същевременно подготвят бъдещето.

Не и не!…

Опасността идва от това, че сърбите успяха да си присвоят през 1919 г., благодарение на нашата подкрепа – след като известно време ги бяха окупирали през 1913 г. – територии и население, което провъзгласиха за сръбско, докато то беше и настояваше да остане българско. Те успяха да го подчинят, но не и да го асимилират. И Македония, винаги готова за въстание, тежи като гюле върху сръбската политика…

За да се отърват от него, великосръбските ръководители в Белград сметнаха, че най-доброто средство е не да променят своите административни и съдебни методи в анексирана Македония, а да се възползват от претекста, че в България действат отцепнически македонски организации, за да се насочат срещу България. По този начин те смятат да постигнат двойна цел – като унищожат техните опори в България, ще задължат македонците да се откажат от всякаква надежда за освобождение; а като унищожат българската независимост, те ще достигнат до Солун и Егейско море – крайна цел на техния империализъм, насочен към Изтока.

С всички сили, с цялата безкрайна изобретателност на пропагандата и своите агенти провокатори великосръб-

ският империализъм се стреми от няколко години насам да осъществи тази цел. Мощната пропагандна кампания, осъществена миналата година във Франция с издания и печатни органи, вдъхновени от Пресбюрото в Белград и с помощта на документи, изфабрикувани от него срещу македонските легални и нелегални организации, нямаше друга цел, освен да подготви френското обществено мнение за евентуален българо-югославски конфликт и да го настрои положително към действията, замисляни от Белград…

Победата на левите партии на френските общи избори през май 1932 г. породи у сръбската диктатура опасения, че авантюристичната ѝ политика няма да бъде подкрепена от френското правителство и тя отложи за момента изпълнението на своите планове, но се надява това да е само временно…

Биха ме упрекнали, че нищо не оправдава тъй тежките обвинения, които отправям към белградското правителство.

Но те са оправдани поради прецедент, който твърде много хора във Франция бързо забравиха.

През юни 1914 г., уверени в безрезервната подкрепа на Русия, където цялата всеславянска партия на Сазонов ги подтикваше към действие, великосръбските шовинисти заложиха всичко на една карта. Френското обществено мнение прие за истина опровержения на сръбското правителство в отговор на обвиненията на Виена, че стои в основата на двойния атентат в Сараево. Именно заради сърбите и за да защити тяхното право, Франция пое върху себе си войната…

Днес, след като бе публикувана пълната стенограма на преният, довели през октомври 1914 г. до осъждането на убийците на австрийския ерцхерцог, вече не е възможно да се отрича, че те са действали по изрично внушение на някои официални сръбски среди. Първоначалната идея, съветите, парите, оръжията, фалшивите паспорти, помощта за прехвърляне през границата, за достигане до Сараево, за проучване в този град на най-подходящото място за успех на атентата, самото престъпно деяние на Гаврило Принцип и Чабринович от край до край – включително осъществя-

ването му – е било дело на хора, свързани пряко с белградското правителство.

Вярно е, че преди да се възползва от този акт, Сърбия го заплати скъпо…

Но ние още повече, без изобщо да имаме нещо общо с него…

Франция – която е свързана с Югославия по силата на договори, които рискуват, ако не внимаваме, да ни тласнат там, където не желаем да отидем – е заинтересована македонският въпрос да не послужи, с цел спасяване на югославската диктатура, за повторение на постановката от Сараево.

• •

„Всичко македонско е наше, но само онова, което е македонско“ – заяви пред мен през 1931 г. в София, където го срещнах за първи път, д-р Станишев, който тогава председателстваше от седем години Националния комитет. – Останалото – междуличностни спорове или международни съперничества – ни интересува само доколкото може да бъде полезно или вредно за нашата кауза.“

Признавам, че рядко съм срещал по-привлекателен човек, изповядващ по-благородни и безкористни чувства от този „революционер“…

Малко над петдесет години, висок, с посивели коси, светли очи, прям поглед, удължено лице с фини черти, с малка брадичка, премерени жестове, говорещ френски с лекота и изумителна точност при подбора на думите, този, който тъй дълго време олицетворяваше пред света цялата сила и воля на своя народ, излъчва спокойствие и благост, абсолютна уравновесеност и особено – което може би прави най-силно впечатление и е най-привлекателно у него – изключителна искреност. Простите обноски на дребен провинциален буржоа, съчетани с културата и обективното мислене на професор от Сорбоната. Безкрайно сръчен, защото знае точно какво иска и не иска нищо повече от възможното.

Депутат в Народното събрание, известен лекар, бившият председател на Националния комитет (миналата

пролет той поиска да бъде освободен за заслужена почивка) остава по своя характер, авторитет и предано до фанатизъм обкръжение далеч най-представителната македонска фигура…

Отидох отново да се срещна с него една августовска сутрин в седалището на Комитета, на улица „Александър I“ № 16, на две крачки от Народната банка.

Голямата македонска организация е избрала за седалище една стара буржоазна къща с олющена фасада, на партера на която се е разположил един дамски фризьор, специалист по ондулация, Марсел. Тиха улица, на която, поради близкия парк, влюбените си дават среща по вечерно време. Почти насреща, на ъгъла на улицата, която отива към Централната поща и Операта, най-голямата база на ваксаджии в София – петнайсет до двайсет сандъчета, наредени едно до друго на тротоара, с още толкова мъже на различна възраст, провикващи се зад тях.

Често съм си мислил, като ги гледам как дебнат идването на възможен клиент, че именно тези добродушни люде един млад колега, дошъл да прекара два дни в София през юли 1931 г., вероятно е взел за часовите, които е описал, разположени около Националния комитет. Отдалече четките за лустро, които носят на коланите си, действително могат – особено когато си доста изплашен – да напомнят за ръчни гранати или „Браунинги“ от най-големия калибър…

Всъщност в сградата на Комитета се влиза като в хан. Нито пазачи, нито портиер на входа, никой по стълбите, нито дори сянка на разсилен във вестибюла, след който в малка отдалечена стая един засмян възрастен мъж разписва някакви бележки и счетоводни документи. Нищо, което би попречило на когото и да било, ако му хрумне, да влезе при председателя, в чийто кабинет се влиза направо от стълбищната площадка, и да го гръмне като заек.

Далеч сме от тайнствената и страховита цитадела с подземия, задръстени от бомби и адски машини, с барикадирани стаи, превърнати в лаборатории за революционна пиротехника, с цял гарнизон пазванти, въоръжени до зъби и винаги нащрек, чийто портрет, описан по вдъхновение между две чаши сливовица на масата на някое кафене и

публикуван в голям парижки вестник, накара миналата година да потръпнат хиляди лековерни читатели!

Ренан[1] беше прав: само човешката глупост може да даде някаква представа за безкрайност…

Още при уговаряне на срещата бях предупредил доктор Станишев и веднага щом седнах пред него, поднових предупреждението.

Не съм дошъл в България, за да регистрирам между два влака ритуалните обвинения срещу югославското правителство, както и обичайните славословия на неговите противници. Искам да проведа собствена анкета, по мое усмотрение, където и за каквото аз сметна за необходимо. Предварително подготвеното комюнике, официалните документи, предъвканото, стандартното ме отвращават. Готовата храна оставям на другите. Предпочитам моята, с нейните по-непретенциозни сосове, макар и загорели; за нея поне знам какво съдържа.

Журналистът не е записваща машина, а фотограф, който трябва сам да избира своите гледни точки и действащи лица, да подхожда индивидуално и най-вече самостоятелно да проявява лентите си. Той няма друга мисия, освен да улавя нещата и хората под най-подходящите ъгъл и осветление и да ги представя на обществеността без специални ефекти, нито ретуш. Толкова по-зле за онези, чиито бръчки си личат!…

Моят домакин кима одобрително. Съгласни сме изцяло.

Отстранявам с ръка купчината карти и брошури, струпани на масата, които вече не са ни нужни…

„Моля ви да ми обясните македонския въпрос, все едно нищо не зная за него. Цялата литература, посветена на него от вашите приятели, съм я прочел. Всички отговори на Белград и Атина – също. И да имам собствено мнение, искам да го забравя! Дайте ми вашето…“

Още чувам смеха на д-р Станишев:

„Моето мнение? Мнението на човек, за главата на когото сърбите дават награда? Държите ли наистина? Вие

[1] Ернест Ренан – френски писател и историк на религиите от XIX век. – Б. р.

го знаете предварително! То е много просто: македонски проблем не съществува!“

Подскачам от изненада… Как, и той ли?… Всички хора от единия до другия край на Балкана са се уговорили? „Няма македонски въпрос…“ – твърдеше преди няма и седмица в Белград д-р Радованович…

„Това е очевидно, драги господине! – продължава д-р Станишев. – Който казва проблем, предполага нещо съмнително, спорно, а македонският въпрос е пределно ясен, пределно прост. Неговото решение е очевидно за добронамерените хора, с абсолютната сигурност на геометрична или алгебрична теорема.

Ние казваме: македонците са българи, поне огромното мнозинство от тях – три четвърти, българи по произход, по бит, по език. И всички географи, всички филолози – германци, руснаци, французи, швейцарци или англичани – са на същото мнение. Преди няма и петдесет години така мислеха и всички сръбски специалисти…“

„Македония – пише през 1917 г. във „Всеславянството и френският интерес“ известният ориенталист и историк Луи Леже, преподавател в Колеж дьо Франс, когото учените от цял свят признават за свой учител по всички славянски въпроси, – Македония е почти изцяло населена от българи, въпреки противоположните твърдения на сърбите и гърците, чиито претенции не могат да натежат в сравнение с прецизните констатации на независими етнографи, като Льожан, Киперт, Ритих, Григорович, Хилфердинг и Макензи. Чак когато на Сърбия бе отнета Босна и Херцеговина по силата на Берлинския мирен договор, на някои от нейните държавници хрумна идеята да потърсят компенсация по посока на Македония и да твърдят за съществуването на сърби в области, населени единствено от българи.“

От своя страна, на 7 февруари 1927 г. в Националния комитет за социални и политически науки в Париж бившият военен кореспондент на вестник „Журнал“ на Балканите, г-н Людовик Нодо, заяви: „Истината ме задължава да кажа, че преди войната, когато прекосявахме Македония, намирахме там българи, а не сърби. Днес обаче Македония е прекръстена на Сърбия.“

За да разберете, че сме прави, не е нужно да сте голям учен, да сте преровили архивите, сравнили фонетиките и проследили през вековете преселението на народите! Достатъчно е да видите редом един до друг един българин от България и един македонец от Гевгели, Велес или Скопие… Опитайте!

Сърбите казват: македонците са сърби, сърби, откъснати от Сърбия от османското завоевание преди пет века, които е можело да бъдат убедени, че са българи, защото постепенно забравили за произхода си, но сърби от толкова чиста раса, колкото и сърбите от Стара Сърбия… Всички, които твърдят противното, лъжат, защото имат интерес да лъжат!…

Това разправят сърбите? Естествено!… Неприятното е, че чакаха да направят това чудесно откритие, когато им бе необходимо, за да оправдаят политическите си претенции по отношение на Македония, и че по-рано не се намери и един сърбин, който да отрече изключително българския характер на тази Македония!…

Днес благодарение на вас, французите, които спечелихте войната за тях, сърбите постигнаха целта си. Те са се настанили в Македония. Те бързат сега да оповестят на света тържествено и безапелационно, че след направената проверка цялото македонско население, както непрестанно са твърдели, е действително от чист и неоспорим сръбски произход. Какво правим с петстотинте хиляди македонски бежанци, намерили убежище в България от 1913 г. насам? Сръбските статистики набързо ги сведоха до няколко десетки хиляди български заселници, завърнали се в собствената си страна…

Защо е тази лъжа, тъй безочлива, че звучи обидно за онези, на които се сервира? Та нали хиляди европейци от всякакви националности, посетили България от петнайсет години насам, са могли да се убедят със собствените си очи в присъствието на македонски бежанци и да си дадат сметка за техния брой…

Знаете не по-лошо от мен причините, поради които сърбите се видяха принудени да отричат очевидното! За тях беше нужно на всяка цена да избегнат прилагането в Македония на договора от Сен Жермен, който гарантира закри-

лата на етническите малцинства в анексираните територии. За да постигнат това, беше необходимо да накарат Великите сили да приемат, че македонците не са българи, към които е приложим специалният статут, предвиден от договора, а сърби, и като такива са подложени безрезервно на всички сръбски закони. Следователно трябваше да се отрича дори съществуването на огромната македонска емиграция…

Трябва да призная, че номерът напълно успя благодарение на подкрепата, оказана от някои ваши държавници на хората от Белград. Нито едно от македонските възражения, нито едно от нашите настоявания за провеждане на анкета – колкото и многобройни и точни да бяха изложените в тях факти, които и да бяха авторите им, като последната бе дори подписана от самия представител на Ватикана в Македония! – никога дори не бяха разгледани от Обществото на народите… Когато пристигнат в Женева, Белград казва: „Не!“; Франция го поддържа, всички приятели и длъжници на Франция казват: „Амин!“ – и номерът минава.

За Обществото на народите, по волята на тези, които там се разпореждат, македонци няма, македонски въпрос не съществува!…

А петдесет хиляди сръбски войници, стражари и опълченци и до днес, четиринайсет години след завръщането на така наречените сърби от Македония в тъй наречената им родина, окупират нашата страна и налагат режим, който ще оцените, когато сам го видите…

В Белград са ви казали, че насилията и извращенията, които ние осъждаме, съществуват само в нашето въображение и че Македония – тази сръбска земя, живее доволна и щастлива под белградско управление? Естествено! Е, след като възнамерявате скоро да заминете за Македония, вие сам ще прецените… доколкото ви оставят да преценявате! Там ще се уверите кой лъже – ние, или Белград… Опитайте се да бъдете максимално недискретен… За нас това никога няма да бъде достатъчно! В битката, която водим сами срещу всички за свободата и живота на нашия народ, има оръжие, което никога не използваме – лъжата…“

Домакинът ми внезапно млъква. Вперил поглед в карта на Македония, окачена на отсрещната стена в съседство

с портрета на Тодор Александров – големия ръководител на ВМРО, той изглежда потънал в своите мечти…

„Не! – продължава той също така внезапно. – Македонски проблем не съществува… И когато се върнете оттам, при условие, разбира се, че сте съумели да погледнете зад декорите, вие ще мислите и говорите като мен! Съществува реалност, чиито ужаси надхвърлят всякакво въображение: народ, който има право да е свободен, който има право да живее, е безжалостно смазван, жестоко изтезаван, изтребван с най-отвратителните насилствени средства от друг по-силен от него!…“

Прекъсвам го:

„Да оставим това, драги докторе… На всички обвинения, отправени срещу тях от вашите приятели, сърбите отговориха с категорични опровержения. Вие твърдите, че те лъжат… Те твърдят, че лъжете вие и вашите приятели… Сам ще се уверя!… Да се върнем към въпроса за вашето лично мнение, който ви зададох преди малко…

Как искате при сегашното състояние на нещата, след четиринайсет години непрекъсната сръбска окупация, Белград някога да се съгласи доброволно и без да бъде принуден със сила да отстъпи македонските земи? Независима Македония ли? Хипотезата е толкова неосъществима, колкото възстановяването на коридора Данциг на Германия…“

„Зная! – отвръща д-р Станишев. – Днес това е невъзможно. Твърде много интереси са се съюзили срещу нашето право, срещу правото изобщо… Да се удовлетвори искането на Македония, би означавало да се отвори вратата за обща ревизия на всички мирни договори… Възползвалите се от тях никога няма да се съгласят, освен ако Франция, без която те не могат да живеят, не ги задължи… Прекалено много неща се случиха от войната насам. Трябва да се прецени кое е възможно и кое не… Трябва да умеем да чакаме. Ние знаем, че ще дойде ден, когато нашите легитимни стремежи, всички наши пориви ще бъдат удовлетворени. Ще бъдем търпеливи… Толкова отдавна чакаме, че можем да почакаме и още…

Какво всъщност искаме днес? Искаме единствено белградското правителство да предостави на нашите не-

щастни анексирани сънародници лоялно и безрезервно всички права и всички свободи, които се е задължило да осигури по силата на Сенжерменския договор. Да престане да ги третира като хора извън закона… Нищо повече!

Ако Белград направи това – лоялно и безрезервно, – ако имотите, честта, индивидуалните свободи бъдат гарантирани в Македония, както във всяка цивилизована страна, всички конфликти между Югославия и нас ще престанат… Нашите изгнаници ще се завърнат по родните си места. Те ще приемат да бъдат югославски поданици – което не значи сърби, разберете ме добре!… Впоследствие тяхната дейност ще се ограничи в рамките на Парламента, в който Македония ще разполага със свободно избрани представители, в това да настоява по законен път за македонска автономия, съвместима с националното единство…

Това, което ви казвам, се знае много добре в Белград! Ние не искаме повече от това, което изискват хърватите или словенците. Готови сме да приемем Македония да бъде част, наравно с административно автономни Хърватия, Сърбия, Словения и Далмация, от една Югославска федерация, чиито членове ще разполагат с равни права – с обща армия, дипломация, финанси и централен парламент. Тази федерация – тези Балкански съединени щати – реално би осъществила обединението на всички южни славяни, за което мечтаят сърбите, но което те се стремят да постигнат единствено в своя полза и в сравнение с което днешна Югославия е една отвратителна карикатура!..“

Избухвам в смях.

„А ВМРО, драги докторе? Къде е мястото на ВМРО във всички тези красиви планове? Ако можеха да ви чуят ръководителите ѝ!…“

„ВМРО? – отвръща д-р Станишев. – Каква програма и какви намерения ѝ приписвате? И вие ли смятате за истина глупостите, разпространявани по неин адрес от Пресбюрото в Белград и платените от него драскачи? Хората начело на ВМРО мислят като тези, които ръководят Националния комитет, защото никой македонец, загрижен за истинските интереси на нашата страна, не може да мисли другояче. Десет пъти, последно преди едва три месеца, ВМРО публично

заяви, че е готова да сложи оръжие, ако Белград престане да упражнява насилие върху анексираните македонци и им признае законните гаранции и свободите, които им се полагат. ВМРО добави – и кой би я упрекнал за това, – че дотогава, без да се спира пред каквито и да било съображения, ще продължи борбата.

За съжаление признавам, сме още далеч от подобно справедливо и разумно решение. Сръбската администрация не е готова да изостави насилствените методи, които вдигнаха на крак срещу нея всички македонци. Тя няма изобщо да ги промени, дори ще ги утежни, докато в Белград не бъде сменен правителственият екип, който ги вдъхновява. Вижте впрочем какво става в Хърватия…“

„Докторе – казвам, – спомнете си! Попитах ви за вашето мнение по македонския въпрос, а вие ми говорите за вътрешната криза в Югославия! Нека се върнем към Македония… Признайте, че вашите организации правят там всичко възможно, за да озлобяват сърбите: преди три месеца на перона на гарата в Ниш две бомби убиха или осакатиха двайсет души; преди месец в Щип бе запален жандармерийски участък; преди няма и петнайсет дни влакът, в който пътувах, бе взривен на гара Гевгели… Съгласен съм, че беше пълен със сръбски войници и транспортираше освен това двама или трима висши чиновници на държавната полиция, но съгласете се, че инцидентът не беше особено приятен. Когато вашите приятели подготвят подобни шегички, те би трябвало да предупреждават неутралните!…“

За момент д-р Станишев ме поглежда право в очите с особена усмивка на устата.

„Ако ме познавахте по-добре – казва той най-сетне, – щяхте за знаете колко ме отвращава насилието. Нямаше да кажете това, което току-що изговорихте! Но има случаи, в които насилието е справедливо, при които насилието се превръща в свещен дълг… Упрекват нашите революционни организации за наказателните им акции срещу сръбските администратори и полицаи, за терористичните атентати в анексирана Македония, за техния „бандитизъм“ – да, приемам думата, с която си служат някои френски журналисти…

Но кажете ми, господине, как вашето обществено мнение би приело следните факти, ако се бяха случили в Елзас и Лотарингия по време на германската окупация? Ще ви цитирам някои от хилядите, а бих могъл да ви спомена и още по-страшни…

В Сушица, колибарско селище между Скопие и Велес, жените Райна Нацева, Мияна Панева, Виктория Андреева, Васа Митрева, които отказали да издадат къде са избягали мъжете им, били бити с камшик до кръв от сръбските стражари, които след това залели с бензин и подпалили подмишниците и половите им органи…

В село Добрево едно шестнайсетгодишно момиче, Костадина Миладин Тачева, призната за виновна, че пяла българска песен, била съблечена гола, завързана за една пейка, получила шейсет тояги по кръста, след което била изнасилена от шефа на отряда и шестимата му подчинени.

В Качаник селянинът Евтим Атанасов, заподозрян, че е подслонил членове на ВМРО, което той отричал, бил убит с удари от приклад, след като бил разпънат на кръст от членове на сръбската организация *Бяла ръка*. За да увеличат страданията на неговия съсед по мъчения Манаси Антов, палачите му забивали шипове под ноктите на ръцете и краката…

В Ястремник, по заповед и в присъствието на шефа на сигурността Жика Лазич, същият, който днес е вътрешен министър на Югославия, селяните Костадин Дамянов, Иван Ангелов и Георги Стойчев, селянките Илинка Иванчева, Мита Димитриева и Мирса Валинова, издадени, че са подслонили революционери, били пребити до смърт с камшик пред събраните селяни. Преди да издъхнат, жените били гнусно поругани…

Попитахте какво е мнението ми, господине. Дадох ви го. Съобщих ви го, както поискахте, подкрепено с факти… Моля ви да не приемате казаното за истина! Проверете го, когато посетите анексирана Македония! Няма да ви се сърдя: свети Тома, който повярвал, чак когато сложил пръст в раните, все пак е в рая!“

Проверих.

Жестокостите в Сушица? Със собствените си очи миналия 14 юли в Сушица, където бях отишъл с автомобил – докато сръбските официални лица от Скопие и копоите, прикачени към моя милост, мислеха, че разговарям с нашия консул на френското гробище, – видях следите по телата на две от жертвите. С ушите си чух от устата на трима свидетели – чиито имена и адреси ми бяха съобщени от сигурен източник – разказа за ужасната сцена…

Жестокостите в Добрево и Ястремник? Истината за тях дословно бе потвърдена от един дипломатически представител на нашата страна, чието име – нужно ли е да обяснявам защо – няма да спомена тук… Те са изложени в доклади на нашите представители, два на брой, с които се запознах в едно от нашите източни консулства. Един от тях завършва със следния текст, който цитирам дословно: *Подобни факти, които биха разбунили от ужас нашето обществено мнение, ако беше информирано за тях, за съжаление оправдават всички наказателни акции на македонските революционери и са абсолютно непростими. Те поддържат у населението чувство на омраза и жажда за мъст, които само чакат повод да се проявят…*

„Държава, която ползва услугите на Лазич – ми каза френският дипломат, чието свидетелство цитирах по-горе, – се опозорява! Фактът, че югославското правителство, знаейки за моралното падение на Лазич, е могло да го издигне до шеф на държавната полиция в анексирана Македония, не се побира в ума! Но крал Александър да го избере за един от най-важните си министри, това вече е върхът на безумието… Душата на този човек е изпълнена с кръв и тиня! Виждал съм го как действа…“

Аз също…

Това стана в Белград през юли 1923 г. Обядвахме с моя стар приятел Драгомир Стефанович, бивш сръбски шарже д’афер в Париж по време на войната, в ресторант „Екселсиор“, зад кралския дворец. Лазич дойде да седне при нас. Стефанович, който го познаваше, ни представи… Грубо лице с интелигентен и тежък поглед и мощна челюст. Ноктите му бяха черни, но говореше добре.

Пристигаше от Македония, където го бяха пратили да реорганизира държавната полиция. Докато ни разказваше с дяволско сладкодумие пикантни историйки с жени, той непрестанно със светкавичен замах ловеше мухи по покривката. Веднъж попаднала животинката между пръстите му, той я наблюдаваше известно време как се мята. После, без да спира да говори, съвсем леко откъсваше крилете ѝ едно по едно. Най-сетне поставяше осакатената муха в своята чиния и с върха на цигарата си, с леки докосвания, без да бърза, я подканваше да пълзи, като ѝ гореше корема.

„Македонките също, за да ги накараме да изпитват любовна страст, когато са безчувствени, ги жегваме на подходящо място“ – казваше той…

Стефанович, който има слабост към дебелашките закачки, много се беше смял на думите „подходящо място“…

……

Д-р Станишев стана. Леко прегърбен, мачкайки между пръстите си с машинален жест изгаснала цигара, той крачи напред-назад в малкия кабинет с почти монашеско обзавеждане, в който ме прие. Обхванат е от дълбоко вълнение, което за миг придава на лицето му сурово изражение.

Вън, по окъпаната от слънце улица, където се суети тълпата на чиновниците от Народната банка, които бързат за обяд, трамваите скърцат и звънят…

Изведнъж бившият председател на Националния комитет спира. Възстановил е спокойното си изражение.

„Това е, господине – продължава той, – именно тези изстъпления, тази дивашка бруталност, срещу които нашите нещастни анексирани сънародници нямат никаква защита, правят тъй трудно, да не кажа съвсем невъзможно мирното решение на македонския въпрос…

Откакто бе окупирана от сърбите, Македония се превърна в ад… Стотици къщи и чифлици, цели села бяха подпалени от сръбските стражари или доброволни отряди под претекст, че жителите им изпитвали симпатия към революционните организации… Всички наши гробища бяха оскверне-

ни, всички паметници, издигнати в чест на загиналите наши сънародници през войната, бяха разрушени, всички богатства на нашите църкви, библиотеки и манастири бяха ограбени… Безброй жени и девойки бяха обезчестени; безброй македонци бяха изтезавани, бити, арестувани и измъчвани без присъда… Нашите свещеници бяха прогонени, учителите ни бяха отстранени, децата ни нямат право да говорят майчиния си език, техните родители нямат право да носят имената си, защото са български, и са задължени да ги окичат със сръбско окончание! На цял един народ му е забранено да мисли, да говори, да се моли на Бога по друг начин, освен предписания от господарите му, да се придвижва без разрешение дори от едно село до друго, да излиза вечер след определен час. Смазан от данъчно бреме и повинности, той не може да очаква справедливост от съдилищата, няма никаква възможност да се оплаче от своеволията или престъпленията, на които е подложен от администрацията и полицията…

Това е, господине, македонският въпрос… Агонията на един народ, изтезаван до смърт, който не иска да умира!

Много е лесно, наистина, да хвърлиш камък по родните и приятелите на жертвите, които се мъчат да отмъстят за тях… Мъжът, който научава в България, където е успял да намери подслон след седмици, прекарани в укрития в планината, че жена му, останала на село, е послужила за играчка на полицаите, дошли да претърсят дома му, пред очите на всички изплашени да смърт съседи; бащата, чиято дъщеря е била третирана като проститутка; братът, чиято обезчестена сестра се е удавила от отчаяние – бихте ли се осмелили да наречете „убийство“ смъртното наказание, което те са изпълнили? Вие се отнасяте към тези съдници като към престъпници? Ето това са, впрочем, господине, „бандитите от изтока“!

По-лесно е, нали, да се пишат за толкова пари на машинописен ред романи-подлистници за нашите прословути тайни арсенали, за нашите складове с адски машини, нашите школи за обучение на терористи, отколкото да се казва истината!

Нека вашата страна, на която белградското правителство не може нищо да откаже, изпрати анкетна комисия

в анексирана Македония, комисия, съставена от достойни хора, чиято присъда да се приеме от всички, без възражение… Тя ще види, ще отсъди! Тя ще реши от коя страна са лъжците, от коя бандитите… Хиляди жертви ще се появят по пътя ѝ, за да споделят своите страдания и да поискат справедливост!…

Комисията „Карнеги“, в която редом с белгийския министър Вандервелде членуваха двама ваши сънародници – г-н д-Естурнел дьо Констан и г-н Жюстен Годар, публикува навремето доклад за жестокостите, извършени в анексирана Македония от сръбските администратори, който е по-съкрушителен и от нашите обвинения…

Обзалагам се, господине, че не можете да намерите и един екземпляр от него! Белград заплати скъпо за пълното им унищожаване!“…

……

Разделих се с д-р Станишев на ъгъла на булевард „Мария-Луиза“…

За миг, докато бързаше към лекарския си кабинет, където го чакаха обикновените хорица, проследих с поглед слабия му и висок силует сред тълпата, която на вълни се блъскаше по нагорещения тротоар.

Той вървеше право напред с бърза крачка – без да се смущава нито от жаркото слънце, нито от убиеца, който може би го дебнеше зад някоя врата, за да го гръмне, както бе издебнат и убит миналия юни неговият приятел и наследник начело на Националния комитет Димитър Михайлов; както падна на 25 декември Симеон Евтимов, който бе един от най-светлите умове, една от най-благородните и най-почтените съвести на млада Европа, както умряха за македонската кауза от петнайсет години насам толкова хора, които живееха само за нея…

ВМРО

От Бяло море до Шар планина, от родопските гори до албанските езера четирите съдбовни инициала кръжат като сокола, техният символ, над македонските земи…

Произнесете ги в България: вашите събеседници изведнъж ще се обезпокоят от интереса ви към кризата на розовото масло или осветлението на софийските улици… Произнесете ги в Белград: вашите домакини трудно ще намерят достатъчно тежки думи, които да предадат ненавистта им… Произнесете ги в Южна Сърбия – там, където беше Македония: бърз проблясък – но толкова бърз, че ще трябва да го дебнете, за да го уловите – озарява погледа на стария овчар от Щип, на селянина от долината на Вардар, търговеца или кафеджията от Охрид, Битоля или Гевгели, когото разпитвате и които, разбира се, не знаят нищо, ама нищичко за ВМРО…

Многобройни легенди, в които съжителстват мрачни и славни моменти, ужас и възхищение, са посветени на ВМРО.

„Бандитска организация" – казват сърбите.

„Съюз за свещеното дело на освобождението на живите сили на един ужасно потиснат народ" – казват македонците.

„Героично олицетворение на велика идея" – писа на 19 юни 1928 г., в навечерието на убийството му в Белград, хърватският трибун Стефан Радич.

Какво толкова представлява тази Вътрешна македонска революционна организация – ВМРО, чиито неунищожими корени Югославия вече петнайсет години не успява да изтръгне от южните си провинции?

• •

Да се върнем четирийсет години назад.

Хиляда осемстотин деветдесет и трета година.… Сърбия и България са още съвсем малки. Червеният султан налага прекомерната тежест на своето иго над македонските земи, които се простират от Охрид, близо до албанската граница[1], до Одрин в Тракия; от Шар планина, на юг от Ниш, до Солун и устието на Вардар.

Трима македонци, най-възрастният от които не е навършил трийсет години: един учител – Даме Груев; един млад лекар – д-р Татарчев; един преподавател – Пере Тошев, събрани една зимна вечер в село Ресен, близо до Битоля, решават, че е дошло време да се сложи край. Достатъчно е страдала Македония… Ако се организира, ако се въоръжи, ако се намерят водачи, турчинът може да бъде прогонен.

Тримата се захващат да я организират и въоръжат. Заклеват се пред светите икони, че ще ѝ посветят живота си, за добро или за зло: „Свобода, или смърт!…“

И незабавно, докато домакинята им, близо до вратата надава ухо за шумовете от улицата, те написват устава на борческото масонство, което трябва да освободи родината, и създават Вътрешната македонска революционна организация…

Тяхната програма, от която ВМРО не се е отклонила от четирийсет години, се съдържа в двайсет думи: „Да се подготви македонското население за въоръжена борба срещу потисника; да се постигнат сигурност за хората и гаранции за ред и справедливост в управлението…“

По-малко от три месеца по-късно стотици македонци, млади и стари, богати или бедни, големи поети, като Христо Матов, най-знаменитият на Балканите; университетски дейци, като Гущанов – доктор по право, или Тодор Саев – доцент по природни науки; търговци, банкери, чиновници, лекари, известни офицери, като Борис Драгов, а също никому неизвестни селяни, бедни овчари от планината, занаятчии, селски учители, попове – произнасят клетвата, която ги свързва навеки със свещената организация, за

[1] В оригиналния текст се казва „от Охрид в Албания“, но Охрид никога не е бил в Албания. – Б. р.

непрестанна пропаганда и върховна преданост, без милост за предателите, без пощада за страхливците…

Подчинени са на желязна дисциплина. Смелост, почтеност, нравственост, защита на потиснатите и слабите, пълно себеотрицание – те трябва във всичко, пред всички и винаги да дават пример. Всяка простъпка на своите членове ВМРО наказва така безмилостно, както напада враговете на отечеството.

Скоро стават хиляда, десет хиляди, двайсет хиляди – цяла Македония…

Всеки македонец, каквото и да е официалното му поданство – българско, румънско или албанско, – стига да е християнин и с безукорен морал, може да членува в организацията. Последната се подразделя на групи от по десет члена, всеки от които се подчинява на един шеф или войвода, избран с тайно гласуване. Всички групи от дадено населено място образуват местната организация, ръководена от комитет, също изборен. Различните местни комитети зависят от централен комитет, поставен под абсолютната власт на шефа, избран между неговите членове – върховния войвода на ВМРО.

Всяка местна организация разполага със своя чета, командвана от войвода, избран с тайно гласуване. Членовете на четата – комитаджии, също са излъчени чрез тайно гласуване, като войводата може да отстранява онези, които не му вдъхват доверие. Оръжията на бойците се доставят от организацията. Парите? За да ги съберат, жените са продавали златните си гердани…

ВМРО незабавно пристъпва към действие. В уединени планински места бивши войници обучават доброволците, дават им елементарни познания по тактика, помагат им да овладеят пушката и експлозивите… Скоро гръмват и първите изстрели по дефилетата, пламват първите пожари, първите бомби избухват в казармите, гарите, официалните сгради… Знаменателни са случаите във Винища през 1896 г.; Валандово през 1897 г.; Ениджe Вардар през 1900 г.; опустошенията и терорът в Солун следващата година, след това в Серес, после в Скопие, във Велес… Всеки ден повсеместно избухват сражения, от единия до другия край на Македония…

Македонският сокол е започнал своя полет!

На 2 август 1903 г., вечерта на Илинден, пламъкът на огньовете, запалени по върховете, от Костур до Охрид, известява на трийсетте хиляди доброволци на ВМРО, че е ударил часът да бъде прогонен турчинът. Цяла Македония се вдига на крак…

Борбата е жестока, а когато ВМРО, смазана от далеч по-многобройния неприятел, се признава за победена, се развилнява невероятна касапница. Седем хиляди отрязани глави, пет хиляди пленници, набити на кол, обесени или изгорени живи, три хиляди деца осакатени или изкормени, всички жени и момичета от въстаналите области са изнасилени от башибозуците.

Европа е развълнувана… Великите сили настояват на опустошените провинции да се предостави автономия. Благодарение на ВМРО над Македония назрява утрото на свободата.

Но очакваното слънце не се появява. Младотурците изместват Абдул Хамид и Европа им се доверява. Едва дошли на власт, те правят опит да уредят веднъж завинаги сметките си с Македония. Кланетата продължават.

Съпротивата на ВМРО – също.

Селяни, адвокати, учители, лекари, журналисти, офицери в оставка от българската армия, млади ученици, отклонили се от училищната скамейка, свещеници, изоставили църквите си, търговци, зарязали дюкяните си – двайсет хиляди бойци се присъединяват в планините към оцелелите от героите на Илинден. Четири години жестока и безмилостна борба от едната и другата страна: засади, терористични атентати, масови екзекуции, непрекъснато потушавани и наново приплamващи въстания, опустошения и убийства…

Победени на свой ред от балканските съюзници, турците през 1912 г. се оттеглят. Доброволците от ВМРО имат голям принос за победата. Те насочват, осведомяват, помагат на сръбско-българските армии. Хиляди от тях оставят костите си по бойните полета.

Но жертвата им е напразна.

Македония, освободена от турците, е поделена между победителите, които след поражението на османците се

обръщат срещу българския си съюзник. Голямата война окончателно очертава катастрофата. Сърцето на Македония – Щип, Скопие, Битоля, Велес, Охрид, Гевгели – стават сръбски. Остатъкът – Ксанти, Серес, Солун, Флорина – попада в Гърция. Само едно малко парче – в България…

За българите както и да е; те са от същата кръв, говорят същия език и споделят обща култура с македонците, а свободна Македония може да бъде българска. Но другите…

И докато 500 000 македонци – цял един народ! – бягат от гръцкото и сръбското владичество, още по-безмилостно от турското, тъй като към предишните насилия то прибавя и воля да денационализира новите си поданици, като затваря църквите им, училищата им, библиотеките им, задължава ги да променят имената си по сръбски или гръцки образец, забранява им дори да ползват езика си – преминават в България, където не закъсняват да попълнят редиците им хиляди прокудени, ВМРО подновява срещу Белград и Атина, най-вече срещу Белград, борбата, която води от двайсет години срещу Истанбул.

Цяла Македония е залята от чети, а яростните сблъсъци се подновяват навсякъде. На бесенето на арестуваните, на избиването на подозрителните, на безогледното преследване на населението се отговаря с екзекутиране на палачите и съдиите; на насилието – с насилие, на административния терор – с партизанска война и адски машини…

От четиринайсет години насам стотици гари, влакове, жандармерии, обществени сгради, сръбски оръжейни складове са опожарени или взривени в анексирана Македония; стотици постови, чиновници, полицаи, предатели са премахнати; регистрирани са петдесет сражения по всичките правила на военното изкуство между сръбските войски и доброволци на ВМРО…

За да възстанови реда в анексираните провинции, където масивна военна окупация (повече от петдесет хиляди войници, стражари и нередовни отряди) и хиляди присъди и екзекуции не успяват да ликвидират ВМРО, Белград е принуден да затвори македонската граница с непроходима стена от бетон и стомана.

На тази цена – заплатена от френските данъкоплатци, тъй като издигането на бодливата тел бе възможно благодарение на нашите пари – преминаването на революционните банди стана почти невъзможно. Бурята поутихна; Македония, затворена зад бодливата тел, привидно се примири; сърбите можаха да отчетат победа.

Но ВМРО не се предаде… Въпреки бодливата тел, въпреки контрола по влаковете и пътищата, които превръщат всяко пътуване в Югославия в непрекъснат полицейски обиск, нейните доброволци продължават да проникват в Македония. Един по един, по обходни пътища, но проникват.

„Няма вече нито един комитаджия в Южна Сърбия!“ – заявиха пред мен миналия юли управителят на Скопие, управителят на Велес, управителят на Ниш… И в момента, когато главният секретар на областната управа в Ниш, г-н Шичич, ми даваше това уверение и ме приканваше да вдигнем чаши за „Македония, освободена от македонците“, една чета на ВМРО взриви жандармерията в Гевгели, в Смоквица бяха разрушени сто метра железен път, трима стражари бяха убити в Щип… През август и септември адски машини избухнаха в Кратово и Микановци, а същински сражения се проведоха във Влашка планина и Босилеград между хората на ВМРО и сръбската жандармерия. Битката във Влашка планина продължи четирийсет и осем часа и коства на сърбите осемнайсет убити и шейсет ранени… През октомври, ноември, декември се завързаха престрелки в Беласица, Гевгели, Дукац – общо на двайсетина места…

От януари насам вълненията непрестанно нарастват и за пръв път от 1924 г. се проявяват в самото сърце на Македония… През април и май смъртоносни схватки между комитаджии и сръбската войска бяха регистрирани в Драмче и Ресен…

„Бандитски престъпления!“ – твърдят хората от Белград…

Когато англичаните в Ирландия се биеха срещу Шинфейн, чиито доброволци, подобно на ВМРО, произлизаха от всички класи на населението, а методите на действие и целите им бяха същите, те не се опитваха да омаловажават своите противници, като ги поругават…

Установена в България, където може да разчита на абсолютната подкрепа на всички македонски изселници, ВМРО преговаря с враговете на Югославия, сключва съюзи с революционните организации на Хърватия и Словения, усъвършенства методите си на действие, очаква търпеливо да удари часът на голямата вътрешна криза в Югославия, която трябва да позволи чрез война или революция освобождаването на Македония… Тя има свои представители във всички големи европейски столици, свои дипломатически пратеници, свой таен шифър…

Нейният шеф – Иван Михайлов, наследил преди осем години великия Тодор Александров, повален от куршумите на предател, е днес противникът, от когото Белград най-много се страхува. С острия си политически нюх, с непреклонната си воля, с фанатичната преданост, която вдъхва, той превърна ВМРО за всички хора с македонска кръв в истинско олицетворение на отечеството.

Грижливо поддържана от великосръбската пропаганда легенда твърди, че Иван Михайлов – Ванче, както фамилиарно го наричат неговите последователи – живее с постоянна въоръжена охрана, не спи никога две нощи подред под един и същи покрив, не се показва никога на обществени места, боейки се от отмъщението на онези, чиито роднини или близки са били убити по негова заповед…

Тази легенда чух да се повтаря в самата София, в Юнион клуб и дипломатическите среди от хора, за които логично би могло да се очаква, че притежават по-надеждна информация…

Подобно на всички легенди, достойни да се наричат така, и тази има съвсем слаба връзка с истината.

Съветвам членовете на чуждестранната колония, които със забавна самоувереност говорят в София по въпроси, чийто първоначален източник им е неизвестен – което на дипломатите се случва по-често, отколкото си мислим, – да наобиколят някой неделен следобед малкия балнеолечебен център Банкя, на десетина километра от София.

Там може би ще имат случай да видят това, което сам видях: поне някои български политици, решителни и известни противници на ВМРО, да се разхождат спокой-

но сред тълпа, в която „комитаджиите“ не липсват, ясно защо!

Ще срещнат дори и хора, за които знаят, както и аз, че са в услуга на Югославската легация…

„…Михайлов ли? – ми казваше една вечер през миналия юли комисарят на Обществото на народите в България г-н Вато, с когото вечеряхме в прелестната градина на Юнион клуб, където всяка вечер се събират около изящни сребърни и кристални съдове най-красивите жени и най-гостоприемните мъже на София. – Бъдете спокоен, драги господине! Няма да го видите! Нито него, нито някой от помощниците му… Това ви го гарантирам! Твърде много се бои да не бъде убит! Вашият нещастен събрат Албер Лондр[1], който прекара един месец тук миналата година с надеждата да го интервюира, напразно си блъска главата в стената, докато накрая си счупи… ключицата!“ – добави той, намеквайки за падане от кон, случило се някъде към Мелник на специалния пратеник на „Пъоти паризиен“.

„Признайте обаче, драги, че Лондр се показа твърде несръчен – прекъсва го търговският аташе, който вечеря с нас. – Да оставим настрана, че разкриваше наляво и надясно своите планове на всеки, пожелал да го слуша, но и котките в София знаеха за приятелските му връзки с Кастеран – директора на агенция „Авала“ в Белград. Всички бяха наясно например, че Кастеран, тоест югославският външен министър, се беше потрудил да му достави документите, с които възнамеряваше да подхрани своя репортаж по македонския въпрос. Странна препоръка за пред ВМРО, признайте!“

Естествено! И бих могъл да добавя, че същият Кастеран, с когото се срещнах при посещението си в Белград по препоръка на френския консул, заварих в агенция „Авала“, зает с подготовката на нещо, което определи като „гръмогласен документ“, предназначен за Лондр. Той впрочем много любезно изрази съжалението си, че поради поети ангажименти няма да може да да го предостави на мое разположение…

[1] Френски журналист (1884–1932). Автор на репортаж за „Комитаджиите“. – Б. пр.

Този „документ“ открих на лично място в книгата на Албер Лондр, посветена на македонския въпрос, върху която би било твърде жестоко да се спирам… В него се говори за задължителен налог в полза на ВМРО, събиран от населението на Кюстендилска и Петричка околия… Той е изцяло написан лично от г-н Жика Лазич – сегашен югославски министър на вътрешните работи, навремето бан (управител) на Вардарска бановина…

• •

…Довършвахме вечерята, когато някой ме потърси по телефона.

„Свободен ли сте утре? Кола ще дойде да ви вземе в хотела много рано сутринта…“

Бях свободен…

• •

Към единайсет часа колата ни спря на нажежен от слънцето площад в центъра на малко градче, ухаещо на сушен тютюн, заобиколено в полукръг от червеникави планини.

„Добър ден, господине!“

Пред олеандрите на кафене, чийто салон е оазис от хладна сянка, ме очакват десетина мъже… Млади, облечени със светли сака и прилични вратовръзки, с мустаци, подрязани по американски, те имат вид на спортисти. Двама или трима говорят френски.

„Пътуването сигурно ви е отворило апетита, господине! Да отидем да обядваме!“

Масата е подредена в един ъгъл на залата, близо до веранда, наполовина закрита от благоуханен пълзящ храст. Обикновени ястия, домашно вино, което след малко ще пием „За Франция! За свободата на всички хора!…“ Водопад от цветя…

Гост съм на доброволците на Вътрешната македонска революционна организация, „бандити от Ориента“…

И като ги слушам как се смеят около мен, докато им говоря за този Париж, който всички мечтаят да посетят,

мисля си за приказките за кръв и престъпления, от които се подхранват с усилията на неуморимата пропаганда отвращението и ужасът, който те вдъхват по света…

Това ли са „комитаджиите“ – тези млади мъже, които приличат на търговски представители или на издокарани селяни?

Да, това са!…

Разбира се, всички членове на ВМРО – такива ще срещнете на всяка крачка в България – не носят добре скроени дрехи и не говорят чужди езици, като тези… Селяни, работници, студенти, чиновници – нищо не ги отличава от другарите им по култура, работно място или по образование, които не са част от организацията. В неделя, когато се разхождат семейно или отиват вечер да пият в приятна компания светла бира в кварталното кафене, те не носят препасани на кръста нито пищов, нито гранати, нито ками. Приличат на всички останали…

Имали „Браунинг“ в джоба? По-голямата част от тях – да!… Но кажете, никого ли не познавате в Париж, който да крие такова оръжие в специалния джоб на панталона си?

Но не минава и седмица, без в София или в друг български град да бъде извършено политическо убийство, а всички що-годе известни хора не се мяркат навън без охрана…

Има убийства в България, наистина, дори много убийства от известно време насам, но мъртвите досега са най-вече от редиците на ВМРО и македонския Национален комитет…

През месец май, няколко дни преди пристигането ми в София, г-н Димитър Михайлов – който никога не е носил оръжие, никога не е участвал в конспирации и посвети целия си живот да помага на своите сънародници – падна убит на прага на дома си под куршумите на убиец, за когото един румънски дипломат ми каза на 31 юли в София, че бил получил 5000 динара от Югославската легация за това.

Няколко седмици по-късно убийците, които насмалко не гръмнаха македонския депутат Мармев, а после и колегата му Стоян Филипов, също не принадлежаха на

ВМРО, а се бореха против нея и бяха наемници на нейните врагове…

А тези, които застреляха миналия 28 декември в центъра на София директора на вестник „Македония“, Симеон Евтимов, за когото мога да свидетелствам, тъй като лично и отдавна го познавам, че беше най-прямият, най-лоялният, един от най-съвестните хора, които съм срещал в живота си – кого искаха да премахнат, ако не една от най-силните личности, служили на македонската кауза, и най-опасния противник на великосръбския империализъм?

Неговите убийци по заповед на ВМРО бяха екзекутирани в болничните им легла! Престъпление след престъпление! Не! Никой съд в никоя свободна страна не би осъдил тези съдници… Този, който убива по заповед и в услуга на враговете на родината, този, който защитаваше тази поробена родина, е извън присъдата на честните хора навсякъде по света!…

Преди няма и шест седмици, на 29 май, друг член на Националния комитет, г-н Щерю Божинов, бе убит на свой ред.

……….

„Бандити ли, господине? – казва ми с усмивка съседът ми по маса, който е гимназиален учител по френски и довършва превода на „В залеза на мисълта“ от Клемансо. – Професионални терористи? Така е! Точно такива сме – каквито бяха ирландските шинфейнери, преди да се наложат над Англия; каквито бяха полските въстаници през 1830 и 1848 г.; каквито винаги са били и винаги ще бъдат онези, които се борят срещу потисника… И тези обидни квалификации ни правят чест!

Но това, което ни поразява например, господине, е злонамерeността на повечето ваши колеги, когато говорят за нас…

Защо тъй упорито се мъчат да изопачат нашата дейност? Макар че сте приятели на сърбите, вашите журналисти не са покорни слуги като белградските! Те имат право да казват истината и могат свободно да пишат за нея. Ако твър-

дят, че са видели еди-какво си и констатирали друго, техните вестници няма да им попречат да го публикуват. Защо тогава истината, за която всички френски журналисти, дошли тук, ни заявиха с най-вълнуващи думи, че ги е поразила, защо след завръщането си я заменят с лъжи – и то какви!

Няма нищо по-естествено от това сърбите да ни нападат, да ни обиждат, да отричат очевидното: те изпълняват каквото им е наредено… Но как да си обясним, че това правят свободни хора, пишещи в свободната преса на страна, която е защитавала всички свободи, всички потиснати?“

Не дадох никакви обяснения. Предпочетох да повдигна рамене и да се усмихна… Нека домакините ми си мислят каквото щат.

Можех ли да им призная колко е трудно, дори невъзможно да се публикува истината в нашата „свободна“ преса? Да им разкрия всичките „комбини“, всичките „афери“, които се изпречват между истината и обществеността, щом се намесят важни политически и финансови интереси, вследствие на което френското обществено мнение, най-интелигентното в Европа, е и най-непосветено по всички съдбовни за него въпроси?

Подозират ли младите ентусиасти около мен, че ако тяхната страна през 1915 г., след безкрайни преговори накрая се присъедини към австро-германците, причината е, че един могъщ парижки вестник, субсидиран от 1912 г. от сръбското правителство, използва своето влияние, за да бъде отхвърлено искането на София – условие за нейното присъединяване към съюзниците – Белград да ѝ върне провинциите, загубени през 1913 г.? Войната щеше да трае две години по-малко, триста хиляди убити на Солунския фронт щяха да са още живи, ако българското правителство през 1915 г. беше приело да плати на когото трябва, за да бъде принудена Сърбия да изостави Македония, двойно повече от предложената сума от Пашич, за да може Сърбия да я задържи…

Онова, което беше вярно навремето, е много по-вярно днес.

Само крайно левите вестници, чието разпространение е ограничено и чието влияние върху общественото мнение

и Парламента е следователно почти нищожно, казват истината по въпросите на външната политика, и то истина, твърде често смекчавана поради доктринерски съображения и пристрастия.

Ако Националният комитет и ВМРО бяха богати, побогати и по-щедри от белградското правителство, тяхната кауза щеше да бъде подкрепяна от всички онези, които днес я атакуват срещу определен брой франкове на машинописен ред…

Но каква полза да съобщя това на тези наивници, които не знаят нищо за тайните доводи, които определят поведението и които са поразени от ударите, нанасяни им отдалеч от същите хора, които тук са ги уверявали с чаша в ръка, че ги подкрепят и им се възхищават? С простодушието си те не биха могли да проумеят тези „combinazzioni“ от политиката на препитанието…

Моят съсед продължава:

Нашата организация, която у вас представят като мафия от убийци и крадци, живееща охолно поради страха, който всява, е забулена единствено от воала, с който нашите врагове искат да прикрият истинското ѝ лице.

В продължение на двайсет години тя се бори срещу Турция. Без нейните непрестанни атаки, които обезвериха и изтощиха армиите на султана, балканските съюзници нямаше да могат да победят през 1912 г. По онова време в Белград и Атина нашите другари не бяха третирани като „бич на Балканите“ и „бандити от Ориента“, а ги възхваляваха!…

ВМРО, господине, не се е променила. Тя днес е това, което беше, когато войводите ѝ около Скопие, Битоля, Велес, Валандово се противопоставяха на башибозуците на Червения султан – най-съкровен израз, олицетворение на нашия македонски народ. И тогава, и сега нейните доброволци се набират по един и същи начин, спазват същата дисциплина и изповядват същия идеал… Само врагът се смени! И днес, както и тогава, комитаджията, натоварен да изпълни присъдата на ВМРО, който знае, че изпълнявайки я, също ще умре – от последния куршум на неговия револвер или от парче от собствената му бомба, – отива право

към набелязаната цел. Нито един не е отстъпил – никога, – нито един не е извършил предателство!“

Прекъсвам го:

„Вие се борите за освобождението на Македония от сърбите… Но сигурни ли сте, че всички ваши сънародници в анексирана Македония са съгласни с вас? Хиляди от тях, аз зная това, са поискали от югославските власти – които са им ги раздали – оръжия и боеприпаси, за да се защитават от ВМРО… Освен това в самата България протогеровистите, които са македонци като вас, ви обвиняват, че предавате истинските национални интереси. Между вас и тях се води безпощадна битка, в която броят на убитите расте. Защо?“

Всички напрегнато ме наблюдават. Учителят по френски превежда думите ми. Когато приключва, всички остават безмълвни… Дали не съм напипал слабото място на бронята?

Настава тягостна тишина. Наведен над масата, докосвайки машинално покривката с върха на ножа си, моят съсед размишлява.

Внезапно решава да проговори:

„Задавате два конкретни въпроса, господине – казва той. – Най-напред ще отговоря на втория.

Познавате ли голяма национална кауза, която да не е имала своите предатели? Шинфейнерите имаха своите, ренанските автономисти, които действаха с вашия генерал Манжен за освобождаване на левия бряг на Рейн, също имаха техните, както и полските патриоти по време на царския режим… Македонската кауза има своите – протогеровистите.

Те бяха част от ВМРО. Долнопробни лични амбиции ги отделиха от нас. Дезавуирани от всички наши организации: Национален комитет, Дружество на бившите въстаници, Съюз на македонската младеж, Студентско дружество; от конгресите на тези дружества и от македонските съюзи в Съединените щати и Канада; изоставени от личностите, които временно бяха успели да откъснат от ВМРО, като Попхристов и Кирил Пърличев – нашия бивш представител в чужбина, протогеровистите отказаха да отстъпят. Поставиха се в услуга на потисника на Македония…

Борбата, която водят срещу нас, като избиват нашите водачи, е ръководена и заплатена от Белград. Това, което сърбите не могат да извършат пряко, протогеровистите го правят вместо тях… Кой напада, ранява или убива от пет години насам нашите най-добри борци и пропагандатори? Протогеровистите! Къде ни водят нашите разследвания или признанията на виновните след всеки атентат? Винаги, без изключение, към Югославската легация!

Протогеровистът Тодор Петров, който дойде да ни признае, обхванат от угризения, че е бил натоварен да убие професор Иван Гьошев, кой го беше накарал да извърши това престъпление? Кой му беше дал пари? Кой му беше осигурил револвера, с който трябваше да си послужи? Кой?… Полковник Скечич – югославският военен аташе в София!

И вие искате ВМРО да пощади тези нещастници? Та тя твърде дълго ги щади! Ако беше ударила по-бързо и по-силно, всички, които днес оплакваме, щяха да са още живи… Нито един съд, господине, докато България е свободна страна, няма да осъди екзекутора на един протогеровист, нито един гражданин на улицата няма да вдигне ръка, за да защити предателя!…“

Около масата се чуват одобрителни възгласи; всички лица внезапно са се сгърчили, а втренчените очи гледат право напред.

• •

Това, което ми казаха, го знаех предварително…

Обвиненията срещу прототеровистите, продали се на Белград, отправени от моите домакини от малкото македонско градче, са дори по-оправдани, отколкото те самите си мислят…

„С няколко хиляди лева – каза ми по-предния ден пълномощният министър Вучевич в Югославската легация, където го посетих – ще се отървем постепенно от всички типове, които ни се противопоставят тук… На война, като на война, драги! Дипломацията, която трябва да се прави в София, не е същата като тази, която се прави в

Париж… Македонци готови да се продадат? С лопата да ги ринеш!…“

А когато го попитах какво мисли за пропагандата на онези българи, които се обявяват за присъединяване на тяхната страна към една цялостна Югославия, по-специално за депутата Петко Росен-Чорбаджиев, вдъхновител на поредица от статии, публикувани в балканската преса на тази тема, югославският пълномощен министър ми отговори:

„Този ли? Револверът, който трябва да му запуши муцуната, е вече приготвен от ВМРО!“

Бях записал този разговор дословно още при излизането си от легацията. Бях поразен от отношението и най-вече от усмивката, с която Вучевич изрече тези думи, че ги споделих през миналия август с македонския писател Симеон Евтимов, когото срещнах във Виена, между два влака.

По-малко от пет месеца по-късно Симеон Евтимов бе повален от куршумите на протогеровистите, а убийците му признаха, че са действали по поръчение на служители от Югославската легация.

Няколко дни по-рано един македонец, Стефан Петров, беше дошъл да признае пред представителите на Националния комитет, като им предостави безспорни подробности, че същата легация му е поръчала да убие просръбския депутат Петко Росен-Чорбаджиев… Освен един парабел (с номер 1885), Стефан Петров получил от югославските агенти Коич и Шерекович сумата 3500 лева. Двамата сърби обяснили на нещастника, че убийството трябва да бъде извършено така, че всички да помислят, че е дело на ВМРО…

Признанията на окаяния Петров не бяха опровергани от никого.

Не беше и възможно…

Колко печално за приятелите на една голяма и благородна страна като Югославия да наблюдават как политиката ѝ, с цел премахване на всички неудобни, се свежда от нейните ръководители до най-долнопробни гангстерски методи!…

„А сега – продължава младият учител – да минем към първия ви въпрос: вярно ли е, че хиляди македонци са помолили Белград да ги въоръжи, за да могат да се отбраняват срещу нас?

Вярно е, господине, абсолютно вярно! Но това, което забравят да кажат, е, че тези македонци са сръбски заселници – подофицери и войници, напуснали казармата, или селяни, дошли от Стара Сърбия, – които сръбската администрация настани по нашите земи и в къщите, конфискувани от нашите сънародници. Тези хора са толкова македонци, колкото бяха елзасци пруските търговци и фермери, заселили се след 1871 г. във вашия Елзас… Тези, които принуждаваме да плащат скъпо за насилието, упражнявано спрямо нашите нещастни братя в Македония, имат достатъчно основание да не ни обичат!…

Що се отнася до другите, няма опасност! Нека им раздадат пушки и патрони… Сърбите добре знаят за какво биха ги използвали! Днес, както и вчера, няма селянин в Македония, няма жена или дете, което да не е готово да посрещне, да укрие, да помогне с всичките си сили на хората от ВМРО! Зная, Белград твърди, че го правят само защото ги тероризираме… Но нека не забравяме хилядите македонци, които бяха изтезавани, затваряни, насилвани от четиринайсет години насам за това, че са приемали, упътвали, подпомагали нашите другари…“

„Вашият млад революционер е прав – ми каза няколко дни по-късно в Белград, където си бяхме определили среща, един от най-добре осведомените по балканските въпроси наш дипломатически служител. – В анексирана Македония цялото население, с изключение на имигрантите, е единодушно, повтарям, единодушно на страната на ВМРО… Право, дори задължение на югославското правителство е да го отрича, защото все пак не може да признае, че единствено военната окупация на страната поддържа някакво привидно спокойствие и че всъщност „сърбизацията“ не е по-напреднала от първия ден… Но добре знае, защото за това му плащат, че всички твърдения на пропагандата му са фалшиви и че настроението на анексираното население, силата на стремежа му за свобода, омразата му към всичко сръбско остават непоклатими…

Ако Белград казваше истината, как да си обясним, че ВМРО все още може да осъществява своята дейност в една страна, превърната в затвор от телените мрежи и окупирана от повече от петдесет хиляди войници и стражари? Кой ще повярва, че адските машини, които след четиринайсет години окупация и въпреки херметическото затваряне на границата продължават ежедневно да взривяват гари и жандармерийски участъци, железопътни мостове или складове с муниции – този в Цариброд например, – са могли да бъдат внесени в Македония, транспортирани, поставени и задействани от агенти на ВМРО, без активното съучастие на населението? А революционните чети, които непрестанно се сблъскват с югославските войски, кой им помага да се крият, кой ги снабдява и кой ги упътва след изпълнена акция да се оттеглят по тайни пътеки?…

Чуваме, че в Македония царят ред и спокойствие, че сърбизацията на българското население е повече от успешна… Знам какво разправя агенция „Авала“… Но почакайте да видите на място какво е положението, както го видях аз, почакайте да проверите поне половината от сведенията, с които разполагате, и тогава ще ми кажете какво мислите…“

• •

След обяд моите домакини ме поведоха по прашните, нажежени от слънцето улички, „да видим мъртвите“…

„Упрекват ни за средствата, които използваме – казва ми по пътя младият адвокат до мен, който се гордее с дипломата си по право от факултета в Лозана. – Да се взривяват влакове, опожаряват казарми, ликвидират подкупни съдии или полицаи палачи, да се разобличават пред цивилизования свят злоупотребите с властта, грабежите, отблъскващите жестокости, на които са подложени нашите поробени сънародници – всичко това били бандитски методи…

Но защо у вас, когато става дума за сърбите, представят само едната страна на медала? Осъждат ни за това, което правим. Никога нищо не казват за това, което правят те…

И последният доносник на сръбската полиция в Македония е абсолютен, безконтролен и безапелационен господар на имотите, честта и живота на нещастниците, които шпионира… Тези, които не се подчиняват угоднически, които се осмеляват да протестират или да се защитават (при това, уверявам ви, става дума само за легални средства), са подложени на затвор, побои и толкова жестоки и отвратителни изтезания, че не могат да се поберат в ума на западните представители, пред които ги описваме, на конфискация на цялото имущество и смърт.

Войниците и нередовните отряди се държат в нашите села като в покорена страна. Ако жените им откажат, те са бити като впрегатен добитък и изнасилвани… Да отидат да се оплачат? Петдесет, сто удара с камшик, прибавени към вече получените, и отново изнасилване… Селянин, който не може да плати данъците си в деня на падежа? Имуществото му е отчуждено и раздадено на заселници. Заподозрян отказва да признае за престъпление, което не е извършил? Хвърлен в затвора, лишаван през ден от храна, събуждан нощем, за да бъде шибан с камшик от волска жила по стъпалата или пръстите до припадък; той ще бъде подложен на мъчения, които самите турски башибозуци не са познавали…

Прекалявам ли? Сам ще видите, господине, когато отидете там!…

Никой съд няма да приеме оплакванията на жертвите. По-добре за тях, защото ако ги изслуша и привидно ги сметне за основателни, подобна победа ще бъде заплатена с нови сълзи и кръв!

И тогава, господине, с наказанието се заема ВМРО… Но колко пъти успява? Няма и веднъж на сто пъти! Двайсет пъти от шест години насам например наши другари се жертваха, за да екзекутират Жика Лазич, олицетворение на жестокостта и човешкото падение, който превърна Македония в ад… Той винаги се е отървавал! И искате да проявяваме отстъпчивост и милост? Изпитват ли те подобни чувства към нашите хора?“

Ниска постройка. Стая, застлана с плочник. По стените – снимки, замъглени до неузнаваемост от воала на времето. В един ъгъл, под човешки череп и кръстосани кости, голям сокол с разперени криле и отворена човка като че полита от стената, на която е закачен. Близо до вратата – надпис: „Македонска младеж, присъедини се към нас! Сладко е да се умре за отечеството!“

Почти всички от тези мъртъвци, бивши воини на ВМРО, са представени в бойна униформа, с кръстосани на гърдите патрондаши и пушка в ръка, каквито са били, когато са загинали в техните родни гори или планини, в бой срещу турците, гърците или сърбите…

Тук са Груев, Татарчев, Тошев, създали ВМРО преди петдесет години; и техните следовници Гущанов, Бане Кушев – директор на училищата във Велес; Борис Дрангов, който напусна армията, за да застане начело на боен отряд; Христо Матов – поетът; Михаил Дарев – доктор по право от Университета в Лозана; Любомир Весов – адвокат и журналист; Кръстю Асенов – гимназиален учител; Тодор Саев – доктор по природни науки…

„Паднал за свободата на Македония!“ – казва моят водач след всяко име.

Преди двайсет години, по време на втората Балканска война, когато ръководех във френската преса пропагандата на противниците на България, аз съм водил борба срещу повечето от тези мъже… Срещу делото, за което те воюваха и чиято същност разбрах много по-късно – когато, усъмнил се в сараевската афера, поисках да разкрия до дъно истината за нещата, съм водил безпощадна война…

Адвокат, преподавател, лекар, журналист, писател… – това са „кръвожадните зверове“, злокобните комитаджии, чиито жестокости предизвикаха ужас – не без моя значителен, личен принос – сред европейската общественост…

Красиви и горди лица – обрамчени от гъста брада, по предвоенната мода, като Татарчев и Груев, или голобради, като Васов и Саев, чиито тънки мустачки като черна линия подчертават приятната им външност и благородните им чела… Весели очи на млади хора, призвани да живеят

дълъг живот; премрежени очи на зрели мъже, изминали в тежки изпитания стръмния път на годините…

Последна рамка, окачена над другите, в средата на залата: незабравим портрет по маниера на Веласкес – с устни, издаващи горчивина и твърда воля, с мрачен и огнен поглед – Тодор Александров, легендарният войвода, най-върховният от всички главатари…

„Убит от предател…“ – пише с изрязани върху черната дървена рамка букви.

Дълго се взирах в чертите на този, който никога не склони да се примири или отстъпи.

Несъмнено той бе твърд и безпощаден в заповедите си за насилие, смел до неустрашимост на бойното поле или в затвора, където продължаваше да предизвиква съдиите си… Безчувствен към всичко, което не беше отечеството… Сянката му след толкова изминали години още се рее над младежите, устремили се към ВМРО, за да ги води в насъщните битки и върховната саможертва…

Твърд? Жесток? Краен? Може и да е бил всичко това… Но по-различни ли бяха водачите на Шинфейн, които взривиха кметството в Дъблин и английските военни композиции, разстрелваха пленниците и ликвидираха заподозрените, или нашите, които, за да се справят с предателството и да изтръгнат победата от ужасена Европа, приложиха Терора[1]?

• •

Ужасните обходни пътища на връщане ни лашкаха часове наред. На два пъти минахме покрай самата граница, по която югославските бункери, разположени на високите каменни хълмове по протежение на безкрайните заграждения от бодлива тел, са подредени като зърната на чудовищна броеница.

Когато най-сетне спряхме, плътни сенки се простираха над безмълвните долини, в подножието на планините, обагрени в червено от залязващото слънце. Под старите орехи, населени с грачещи врани, се гушеха селски къщи,

[1] Период (1792–1795) от Френската революция. – Б. пр.

покрити с кафяви керемиди. Бистър поток течеше покрай пътя. За момент отдъхнахме под зелената сянка на клоните, пушейки цигари „Македония“ – онези, които оставят по устните вкус на ирис и мед.

Един мъж ни очакваше там.

Казах му:

„От всички обвинения срещу ВМРО единственото, което действително поразява френското обществено мнение, е това, което я представя като организация, действаща в услуга и с парите на Италия. У нас бяха публикувани подробности за сумите, мястото на тяхното изплащане и ползвателите на тези субсидии. И вчера, в едно илюстровано парижко издание, приятел на югославската диктатура твърдеше, че през юни 1931 г., напът през България, върховният ръководител на ВМРО заминавал за Италия, за да прибере лирите, предоставени на негово разположение…“

Той ми отговори:

„Не на всеки е дадено да очерня! За да нанесеш обида, каквато се е опитал да стовари върху нас човекът, за когото говорите и който бил ваш сънародник, трябва сам да притежаваш минимум чест… ВМРО знае само Македония, ще освободи Македония само за македонците… и парите ѝ са македонски, събирани лев по лев от тези, които ѝ вярват. Те са само македонски. Нито лев не идва от чужбина. Оставете продажните съвести да лъжат както си искат…“

Казах му:

„Какво всъщност иска ВМРО? Колкото е да е мощна, колкото и дисциплинирани и готови за саможертва да са нейните доброволци, тя не може да се надява да победи в открит бой Югославия. Защо тогава е нужно да се поддържат в Македония смутове, чийто единствен резултат е, че увеличават страданията на македонците?“

Той отговори:

„Турците бяха много по-силни от сърбите, а навремето ВМРО беше много по-слаба от днес. Независимо от това тя накрая успя да надигне Балканите. Турците бяха изгонени. Сърбите също ще трябва да си отидат!

Кръвта, пролята от ВМРО? Няколко капки! Сърбите проляха цели потоци… В сравнение с хилядите мъже, жени,

дори деца – убити, обесени, пребити до смърт, изтезавани до смърт, поругани до смърт от сърбите вече четиринайсет години, какво са няколкото палачи, няколкото насилници, няколкото причинители на толкова престъпления, които бяха екзекутирани от ВМРО?

Страданията на нашите анексирани братя? Те биха изтърпели сто пъти повече, стига да бъдат освободени от робството!“

Казах му:

„При престоя си в Белград констатирах до каква степен тамошните официални среди са раздразнени от продължаващата дейност на ВМРО в анексирана Македония… Те не скриха, че търпението им е изчерпано и че биха предприели действия, ако не беше изричното противопоставяне на Франция…

Те обвиняват България, че е таен съюзник на ВМРО. Оказваното от нея гостоприемство, дори да си затворим очите пред една по-съществена помощ, било според сърбите единственото достатъчно условие за все по-агресивното поведение на революционните организации. Убеден съм, че в близко бъдеще Югославия заради ВМРО ще предприеме някакви силови действия спрямо София…

За нас, французите, които не искаме на никаква цена да бъдем отново въвлечени от Белград в световна война, тази евентуалност е основна част от македонския проблем!“

Той ми отговори:

„Какво можем да направим, щом Белград хвърля върху България отговорността за действията на ВМРО, която нищо не иска от България, не ѝ служи и получава от нея единствено убежището, което тя предоставя на всички македонци, потърсили спасение на нейна територия? Ако сърбите, под претекст да унищожат ВМРО, са достатъчно луди да нападнат България, толкова по-зле за сърбите и толкова по-зле за онези, които не съумеят да ги спрат.

В този момент вашата страна, която разчита за сигурността си на съюза с Югославия, ще открие за своя сметка, че Югославия непрекъснато се е възползвала от Франция за изпълнение на своите завоевателни и потиснически цели.

И ако легитимните стремежи на македонския народ да се освободи от едно робство, за чието постигане Европа може да наложи мирно решение, като задължи Югославия да спазва ангажиментите си, възпламенят Европа, виновни ще сме не ние, а самата Европа!…“

Казах му:

„При какви условия ВМРО би сложила оръжие?“

Той ми отговори:

„Македония да бъде свободна!“

Казах му:

„Този, който в момента води ВМРО и когото Белград се закле да премахне, ще падне, както падна Тодор Александров…“

Той ми отговори:

„Какво значи един човек? Убиецът, който порази Тодор, направи ВМРО по-могъща с ненавистта, предизвикана от неговото престъпление…“

.....

Едно македонско момиче мина покрай нас, стройно в ризата си от сивкаво небелено платно и късата си пола на многоцветни ивици, водейки да водопой на ручея двойка червеникави биволи. Съвсем тихо, като че си говореше само, то си тананикаше „Поздрав на отечеството“, написан в Острелци на 4 ноември 1922 г., час преди да падне за Македония, от войводата на ВМРО Любомир Весов:

Quelque part, quand sonnera tout bas
l'heure qui arrachera mon âme,
un doux rayon, peut être, viendra
me caresser… La lutte s'éteint
tandis que, le regard au loin,
sur mon arme je serre le poing…
Et tu auras mon souffle dernier,
patrie ! toi qui est mienne !…

Срази ме вражески куршум,
сърцето ми заспива
далеч от родна хижа, друм
и плодоносна нива.
Ах, аз оставям тленна плът,
но моят дух свободен
по неизвестен звезден път
ще дойде в края роден.

С дълга пръчка без листа момичето подканяше тежките, кротки животни към бистрия поток.

А аз си мислех, слушайки го, че народ, чиито момичета пеят така, е наистина достоен за свободата…

Пред теленитe мрежи

Голямо жълто торпедо бръмчи пред вратата на хотела малко преди изгрев слънце. Двама мъже ме чакат.

С пълна скорост пресичаме заспала София, чиито празни улици изглеждат непривично дълги и широки, и се устремяваме към югославската граница.

Почти веднага след предградията, където първите трамваи напускат депата, ние навлизаме в планината. Шосето най-често се свежда до обикновен коларски път, прокопан до самия ръб на пропасти, в дъното на които между великолепни дървета и камари от паднали камъни лъкатушат немощни ручеи.

Тесни долини, притиснати между оголени върхове, около които пътят описва умопомрачителни завои. Примитивни дървени мостове, повечето без парапети, висят на петдесет или повече метри над пресъхнали дерета. Спускания с шеметна скорост, завършващи с обратни виражи на ръба на бездната. Стръмни наклони. Отляво – могъщи букови и дъбови гори се издигат по скалистите склонове. Отдясно – никаква растителност, турците са минали оттук… и не са открили друг начин да се преборят с комитаджиите на ВМРО, освен да изсекат горите – десетки хиляди хектари, – в които са се крили противниците им…

Ето че в момента, когато стъпваме на един мост след спускане на пълна скорост, завой след завой, забелязваме късно, почти на нивото на дъските, един дълбок процеп… Рязко натискане педала на газта… Колата полита така устремно, че подскача над препятствието, пада почти на отсрещния край на гредореда и продължава своя ход. Зад нас изведнъж част от моста рухва с глух пукот…

„А другите? Тези, които ще дойдат след нас?“

Спътникът ми махва неопределено с ръка, превежда въпроса ми на водача. Последният се обръща, поглежда ме и се усмихва…

Сега пък се изкачваме по безкраен каменист насип, само видът на който във Франция би накарал и най-лудия шофьор да се върне назад.

Въздухът е невъобразимо чист. Тишината – абсолютна. Никаква следа от човешко присъствие, докъдето достига погледът. Високите планини, които изникват една след друга и се простират до безкрай около нас, представляват лабиринт от дървета, ровове, склонове и чудовищни скали. В южна посока, зад искрящата мараня на прегретите хълмове се очертават високи върхове, издигащи се над дълги заоблени била.

Преминаваме през обширна долина, побеляла от нагъсто разположени села и къщи, с невъобразимо богати и разнообразни посеви. Отново поемаме нагоре посред плетеница от дъбови издънки, огромни блокове варовик, камари от нажежени камъни, в които се мяркат обширни петна от жълти ружи и цъфнали магарешки бодили…

Неочаквана гледка изведнъж ме кара да грабна бинокъла: отляво, на около петстотин метра, неподвижен, като кацнал на върха на дърветата, малък черен силует се откроява на фона на нажеженото до бяло небе – фигурата на войник с каска, с проблясващ щик на пушката…

Спътникът ми протяга ръка по посока на видението:

„Сръбски пост!“ – пояснява той лаконично.

Последен завой по изровен път, така обрасъл с храсталаци, че мъчно различаваме трасето, малка поляна с прегоряла трева, на която едва успяваме да маневрираме с колата. Двеста метра пеша до върха на планината, сред къпинак и тръни.

Пред нас, между сухите треви, се очертава тесен ров – демаркационната линия на българо-югославската граница.

Зад браздата, широка трийсет и дълбока двайсет сантиметра, непосредствено до нея от югославска страна – телените мрежи…

Нещо нечувано и невиждано…

Представете си стена от бодлива тел, висока метър и седемдесет и пет, дълбока два метра, чиито брънки са толкова стегнати, кръстосани и преплетени, толкова обтегнати от стоманените колове, на които са окачени, толкова гъсто разположени от земята до върха, че и малко куче не би могло да се промъкне.

На всеки два метра в средата на тази стена са издълбани кръгли кладенци, широки метър, дълбоки два, полускрити от сухи храсти. В средата на всеки от тях е забит стоманен кол с остър връх… Тежкò на оня, който реши да се промъкне под мрежата! Преди шест месеца, близо до Гюешево, една жена, отчаяна от побой и насилие, решила да мине и агонизирала цели два дни с корем, пробит от такова острие…

Зад телената мрежа шест, седем, осем успоредни реда такива дупки. Опряна върху бодливата тел, стена от подвижни заграждения, висока метър и широка метър и половина.

На всеки двеста метра – нещо като сламени чадъри с размерите на голяма маса за хранене, които изглеждат поставени на самата земя. Всъщност те са повдигнати с около петдесет сантиметра откъм противоположната на Югославия страна, тоест срещу анексирана Македония, за да позволят преминаването на един човек. От българска страна, на нивото на тревата – две амбразури. Под всеки от тези чадъри е изкопана стаичка, в която всяка вечер, след падане на нощта, се настанява караул.

Между тези постове лъкатуши през храстите и магарешките тръни нещо като тясна, отъпкана пътечка. Всяка нощ по нея се движи полицейско куче, обучено да сигнализира за всяко живо същество, човек или животно от която и да е страна на границата и което се приближава до бодливата мрежа. Едно куче обслужва три поста.

На всеки хиляда метра, до самата мрежа, се издига железобетонен бункер с дебели метър и половина стени, покрит с укрепена тераса с бойници, по която от сутрин до вечер часовой непрестанно дебне хоризонта.

Гледани отдалече, внезапно появяващи се на върха на техните кули, сред големите дървета или над гънките на местността, тези стражи, които с бинокъл могат да бъдат видени на места по четири или пет наведнъж, напомнят незабравимата страница от „Войната на световете“, в която Уелс описва марсианците, наблюдаващи развалините на Лондон от гигантските си триножници…

Четири картечници във всеки бункер, три обърнати към българската страна и насочени към изходните пунктове, по-

следната – да се чудиш защо, ако е вярно, че цялото население е предано на Югославия – към анексираните села.

По цялото протежение на планините, по билото на които минава границата, линията на загражденията и бункерите се издига и слиза, следва и най-малките гънки на местността, продължава до безкрай. Тя не се спира пред нищо, не пропуска нищо. Понеже границата, очертана единствено с оглед на стратегически интереси, минава през най-неочаквани места, телената мрежа я следва и там…

Многобройни са селата и нивите, които тя пресича. Това лично видях на двайсетина места – в Петрич, Стрезимировци, Извор, Гюешево и другаде – по цялото протежение на българо-югославската граница… Има къщи, в които дворът е сръбски, а кухнята българска. Дините и краставиците от градината имат различна националност, което бодливата тел има за задача да напомни на всеки, който е склонен да го забрави. За да посади своите зеленчуци или засее своето жито, селянинът, останал българин, докато нивите му са станали югославски, трябва да поиска пропуск от властите на съседния град. Те му го издават месец по-късно или дори не му отговарят. Най често, когато парче от стената най-сетне се отваря близо до някой бункер, за да му стори път, собственикът на нивата констатира, че реколтата му е обрана или унищожена… В момента даже, от шест месеца насам, „за назидание“ Белград не издава никакви пропуски.

Има още по-абсурдни неща!

Видях гробища, разделени на две… дори преполовени гробове! Главата на покойника се намира насред телената стена, краката му стърчат навън. Вълчи ями са изкопани в ковчезите… Видях български майки, чиито деца са погребани на югославска земя, да плачат на няколко метра от така скъпите за тях гробове, до които им е забранено да се доближат… Но пак донякъде имат късмет, че при копането на вълчата яма костите на скъпите покойници не са изхвърлени навън, каквото видях в Извор…

Какво велико нещо е мирът, когато победителите го разбират по този начин.

Независимо дали е старец, жена или дете – за всеки, идващ от югославска страна, който се приближава до бодливата тел, се полага куршум, макар да се опита само да погледне отдалече и без да говори с тях: своите приятели, роднини, деца, съпруг, останали или избягали в България. Куршумите не правят никаква разлика по полов или възрастов белег…

На 11 август 1931 г., някъде между Бешица и Насалопци (допълнителни уточнения не са нужни, авторите на това геройство сами ще се познаят, но няма да могат да разберат кой ме е информирал), трупът на едно дванайсетгодишно момиченце, останало в анексирана Македония, докато родителите му – тя тогава била шестгодишна – избягали в България, остана прострян четири дни на едно хълмче, на сто метра от бодливата тел, при температура четирийсет градуса на сянка.

Тя била убита с картечен изстрел, докато изпращала въздушни целувки на майка си, изправена отсреща на друго възвишение, на българска територия.

Върху изсъхналата трева два дни по-късно още личаха големи черни петна… Не можете да си представите, когато не сте ги видели – както аз, – колко много кръв може да изгуби едно малко дванайсетгодишно момиченце, простреляно с два куршума в корема и оставено да умре на слънце…

• •

„Намираме се в състояние на виртуална война с България“ – казваше в Белград ръководителят на правителственото Пресбюро.

Действително е така.

• •

Със своите вълчи ями, своите противопехотни заграждения, своите постове за нощно наблюдение, своите бетонни бункери, чиито картечници насочват дулата си към далечни хоризонти, телената мрежа се простира вече, без ни най-малка пролука, на повече от триста километра. Всеки ден я укрепват, усъвършенстват, удължават.

Двеста километра от нея са почти завършени.

Още няколко месеца – и ще се опъне без прекъсване от Дунав до Албания.

Впрочем тя почти навсякъде е допълнена с плет от бодливи храсти, които прикриват цяла система от ями със стърчащи стоманени колове…

Бодливата тел, рогатките, стълбовете, на които са опънати, острите колове в хилядите вълчи ями, покрити с къпинаци и високи треви, които чакат да се набучи някое дете, жена или добитък, са доставени от Франция. Те идват от фронтовете в Шампан, Вердюн и Артоа и са служили за защита на героите от Голямата война…

Днес те ограждат като в затвор цял един народ…

Невъзможно е каквото и да било общуване днес между две населения от един и същи род, с един и същи език, с една и съща култура, живеещи от двете страни на границата, което превратностите на мира поставиха под властта на двама господари.

Всички пътища, всички пътеки, всички проходи, които навремето пресичаха планината и по които непрестанно течеше поток от стоки за или от Македония и Изтока, са прекъснати. Всички железопътни линии също, с изключение на три пункта – Цариброд, Тополница и Гевгели, защото все пак не е възможно да се спре пътуването на международните влакове към Цариград и Гърция. Някогашните добри шосета, по които преди войната пътуваха всевъзможни превозни средства и кервани, огласяни от звъна на хлопатарите, са вече, в близост до границата, обрасли с храсти, превърнати в мочурища и напълно непроходими.

На две или три места, близо до някой бункер, в телената мрежа е оставена тясна пролука с бариера, която може и да се отвори пред колата на чуждестранни туристи. Но тя не се отваря повече от десет пъти годишно. Когато впрочем се отваря.

„Бях избрал главен път, за да мина от Югославия в България – пише на 7 март 1932 г. в „Индианаполис Стар“ американският изследовател Хари Франк, – но като стигнах до границата, се сблъсках с мрежа от бодлива тел, висока десет стъпки, по цялото протежение на границата…

След като два дена чаках разрешение да премина, наложи се да пътувам още четири дни по непроходими пътища, за да стигна до единствения изходен пункт…“

Смърт чрез парализа е надвиснала върху оградените като в затвор области, които довчера се радваха на изключителен стопански кипеж.

Не търсете другаде причините за упадъка след войната на Солунското пристанище, чиято дейност в миналото се дължеше почти изцяло на ролята му на търговска врата за Македония – за нейните плодове и зърнени храни, дървен материал, тютюн, добитък – и което по пътищата на Македония разпращаше стоките на Изтока по целите Балкани, дори до Адриатика.

Вече нищо не преминава…

• •

Дело на великани, бихте казали, е тази херметическа ограда, това внушително укрепление по цялото протежение на границата, превишаваща по дължина разстоянието между Дюнкерк и Белфор…

Не! Дело на каторжници! Бодливата тел е опъната, вълчите ями и наблюдателниците са издълбани, бункерите са построени от масово мобилизирани македонски жители, събрани от всички села, колиби и чифлици, разположени в близост до границата – млади и стари, здрави и болни, мъже и жени, независимо дали са заети със сеитба, или жътва, дали е обикновен празник, или Великден…

Някоя сутрин, за предпочитане в неделя, докато всички жители са събрани в църквата, пристигат стражарите, подсилени от нередовни отряди: „Хайде, бързо! Тръгвайте…“

На тези, които протестират или се дърпат, незабавно двайсет удара с тояга на голо или побой с приклад, или „содомска хватка“ – в присъствие на жените и децата, в изпълнение на някой як и буен „Петар Мркonич“ (отрядник) от *Бяла ръка*…

„Ако имах толкова банкноти по десет динара, колкото удара с бич съм раздал на тези мръсници – казваше

ми миналата година във Велес полицейският инспектор Джаганетич, ръководил поставянето на първите заграждения пред Стрезимировци, – нямаше защо да чакам пенсията!“

Иначе инспектор Михаил Джаганетич – усмихнат, приветлив, неизчерпаемо благосклонен към всичко френско – изобщо няма вид на грубиянин, стига да не му се изпречи пред очите някой македонец…

Групите селяни, които наблюдавах да забиват колове и да копаят дупки по хълмовете над гара Цариброд, където пресичах границата, довършваха телената мрежа. Те идваха от съседните села Драговица, Скревещица и Горна Невля – това го знам от един френски консулски служител, чиито сведения впоследствие проверих от един също толкова безпристрастен и искрен източник.

Някои от работниците бяха над шейсетгодишни, много от тях нямаха още осемнайсет. Близо една трета бяха жени. Повечето, за да отидат на обекта и да се върнат, трябваше да изминат сутрин и вечер пет до десет километра.

Командвани са с безпощадна строгост…

Видях един старец близо до един бункер в околностите на Петрич, чиито ръце бяха целите в рани от продължително опъване на бодливата тел…

Видях близо до една гора, на няколко километра от Цариброд, как сръбски стражари, вероятно на шега ритаха с ботушите си в слабините млади български селяни сред купчина ежове от бодлива тел. Жертвите, с разкъсани лица, се изправяха, без да кажат дума…

Видях на един обект за вълчи ями близо до Назалопци едно момиче, почти дете, чиято работа не беше на нужната висота, как бе хвърлено на земята, разголено до средата на гърба, наложено на голо с петнайсет удара с бич и отпратено, крещящо от болка и с окървавени бедра, да продължи изкопните работи…

Видях и чух много други неща.

Някъде скалите и къпинаците, зад които с бинокъл наблюдавах тези сцени, не бяха на повече от сто метра от „обектите“.

Но да бъдем наясно…

Не бях в компанията на македонци, нито на българи, или пък осведомен от тях. Българите и македонците дори ще узнаят, че съм бил там, чак когато прочетат тези редове, ако ги прочетат… Бях сам, както съм винаги, когато искам да видя с очите си и да се документирам.

И когато си видял онова, което аз видях, чул, каквото чух, констатирал, каквото констатирах, разбираш колко омраза може да се събере в сърцето на един победен и можеш не да извиниш, но да одобриш някои негови действия…

• •

Но стената от бодлива тел и рогатки с полетата от вълчи ями и броеницата от бункери не е всичко.

Тук, за да разберете добре това, което ще кажа, е необходимо да си представите топографията на Македония по цялото протежение на българо-югославската граница.

Планинските масиви се представят като високи успоредни редици от скалисти върхове, стръмни била и високи плата, покрити с гъсталаци и горички и изпъстрени с обширни обработваеми площи – всичко това пресечено от многобройни дерета и ручеи. Всички високи точки се намират на югославска територия.

Върху билото, което идва след онова, на което са разположени загражденията, на разстояние от три до пет километра по права линия е изградена нова поредица от бункери. Отделени един от друг на разстояние от четири до шест километра и много по-мощни от пограничните, те са въоръжени с шест леки и четири тежки картечници и две оръдия за бърза стрелба. Докато пограничните бункери се обслужват от десетина души, тези от втората линия разполагат с гарнизон от двайсет и пет до четирийсет войници, командвани от офицер.

Няколко километра по-навътре, на третия ред върхове, чиято височина превишава значително тази на първите две била, се простира трета укрепена линия. Нейните пунктове, разположени на интервал от десетина километра, снабдени с далекобойни оръдия, разполагат с гарнизони от около стотина души и представляват същински цитадели.

Още по-нататък, на четвъртата планинска верига, подсилващи фортове от най-модерен тип наблюдават от високи и непристъпни площадки на входа на големите долини цялата тази наистина забележителна система.

От българските погранични хълмове, доста по-ниски, много ясно се виждат с просто око основните сгради на първите две укрепени системи. При ясно време, с помощта на бинокъл, нищо не убягва от четворната бариера от стомана и бетон, планирана и осъществена от Югославския генерален щаб с цел да се сложи край на набезите на доброволци от ВМРО в анексираната македонска територия.

Защото именно това е аргументът, представен от Белград, за оправдаване както на колосалните разходи, необходими за подобни строежи, така и на насилственото и тотално разделяне на двете половини от македонския народ с всички душевни страдания и тежка материална разруха, до които води това разделяне.

Същевременно и най-тенденциозните изчисления – аз мисля, че са поне наполовина преувеличени – твърдят, че ВМРО разполага максимум с 10 000 бойци. Да преувеличим още малко и да речем, че са 15 000, 20 000 души, което си е направо лудост, тъй като най-многобройните революционни отряди, навлизали някога в анексирана Македония през героичната епоха от 1920 до 1925 г., никога не са превишавали петдесет души, а в повечето случаи са били едва двайсетина… Отрядът, който бе разбит миналия 19 април близо до село Дръмче след двудневни сражения, наброяваше точно пет…

Кой ще повярва, че Югославия е била принудена да затвори и укрепи границата си по този начин, с цел да попречи на няколкостотин партизани да проникнат в област, окупирана от повече от 50 000 войници, стражари и нередовни отрядници, силно въоръжени и разполагащи с неизчерпаеми резерви?

Ако е вярно, то това е жалко признание за безпомощност! И как тогава да тълкуваме официалните твърдения, според които Македония е щастлива, че е отново сръбска и комитаджиите на войводата Михайлов – когато някои от тях успеят „случайно“ да проникнат в анексирана Македо-

ния – са пропъждани от населението с помощта на пушките, раздадени му от администрацията?

Никой никъде не би повярвал на това нито за секунда… Обяснението е толкова смешно, колкото би било, ако по време на ирландските размирици британският флот се беше съсредоточил в Ирландския пролив, за да попречи на шинфейнерите да нахлуят в Англия!

Македонската пропаганда твърди съвсем друго… Телените мрежи били изградени и границата – затворена най-напред, за да се попречи на масовото изселване на анексираното население, доведено до отчаяние от насилието и преследванията; и второ, което е по-съществено, за да се позволи на югославската администрация по-спокойно и без риск от неприятно разгласяване да ликвидира методично всички български елементи в Южна Сърбия…

Вярно е, че телените заграждения представляват почти непреодолима преграда, която практически спря проникването на доброволци на ВМРО в анексирана Македония. Отсега нататък, за да влязат там, те могат само, вместо да преминават границата нощем, да пътуват до Белград през Румъния и оттам, снабдени с редовни документи, да вземат влака за Скопие, Битоля или Гевгели…

Вярно е също – за нещастие, – че телената мрежа превърна сръбска Македония в огромен затвор, в неописуема преизподня на насилие и мизерия, от която никой не може да излезе и в която никой не може нито да влезе, нито да се придвижва без специално разрешение на югославските власти, чиито тъмничари не дължат на никого обяснение за своите решения и действия.

Но след като приемем тези очевидни истини, излиза наяве, че внушителните отбранителни съоръжения по югославската граница от Дунав до Албания са построени по много по-сериозни причини, отколкото твърденията на Белград и разобличенията на софийските македонци.

Кои са те?

Ето кои: Югославският генерален щаб, който не е забравил трагичните поуки от световната война, когато българската атака през 1915 г. и общото въстание в Македония го принудиха безславно да отстъпи към Албания, е решил

да направи практически невъзможно нападението в гръб на неговите армии в деня, когато те бъдат задействани на Северния и Западния фронт. Благодарение на македонските укрепления, сръбските генерали се надяват, че няколко пехотински полка ще бъдат достатъчни, за да парализират евентуална българска атака.

Ще поживеем, ще видим…

Но укрепленията са налице… и можем само да се чудим защо югославското правителство, след като е затворило по такъв начин стотици километри от своята граница – което беше негово абсолютно право, ако е смятало, че тази мярка е необходима за националната отбрана, – се мъчи да скрие този факт, по-специално от френската общественост.

От македонските телени мрежи то е показало на някои чуждестранни журналисти само някои специално направени отсечки, в които стената има невинния вид на плет от кошара… Така например си я представяше един френски полковник, когото срещнах във влака от Загреб до кралската резиденция в Блед. След като беше прекарал три месеца със специална мисия в Югославия, той не беше проявил любопитството да отиде сам да види загражденията от бодлива тел и техните укрепени линии… Не вярваше на моите думи и остана направо като гръмнат от снимките, които му показах…

Още звучи в ушите ми категоричното твърдение на д-р Радованович: „Телени мрежи ли? Хайде де! Те не съществуват!“

Защо са всички тези лъжи?…

• •

Какво от своя страна са направили българите срещу изумителните отбранителни съоръжения на техните съседи по общата граница?

Българите ли? Абсолютно нищо…

Тук-там, по протежение на телената мрежа, петима или шестима войници и един подофицер, въоръжени само с пушки, заемат стари турски митнически станции, разне-

битени и окаяни, с тухлени стени и пръстен под. За пет минути картечниците от отсрещния югославски бункер биха надупчили тези къщурки като решето.

• •

Шофьорът ме намери в малката сенчеста дъбова горичка, ухаеща на лавандула и горещ мъх, откъдето за последен път се възхищавам през мрежата от бодлива тел на прекрасната панорама от хаотични планини и долини на Македония:

„Трябва да тръгнем веднага, ако искаме да сме в София преди нощта“ – предупреди ме той.

„Добре! Минутка още и идвам…“

Приближавам се до телената мрежа, за да я снимам отблизо. Внезапната ми поява пред храстите с „Кодак“ в ръка всява смут в югославския бункер, от който ме разделят само стотина метра. Постовият на вишката насочва пушката си към мен. Този момент, когато си от опасната страна на пушката и знаеш, че е заредена, доставя винаги удоволствие…

Вече съм съвсем близо до стоманената стена. С ръка проверявам стабилността на един стълб, добре ли е опъната бодливата тел… Незабавно всички намиращи се в бункера изскачат като ужилени. Подофицерът изревава нещо, което не разбирам. Продължавам наблюдението си… Сержантът и двама войници дотичват с пушки в ръце.

Чувам спътникът ми зад мен, в горичката, как ме умолява да се връщам.

Подофицерът е сега пред мен, пламнал от яд. Крещи нещо неразбираемо… Не му давам време да се окопити. Над мрежата му подавам паспорта си, целият обкичен с югославски визи и печати, и добавям „Французки новинар“…

Ефектът е мигновен.

Сержантът буквално отскача назад, показва секунда-две колебание, повдига рамене, пак се двоуми и си тръгва… Докато се изкачва обратно към бункера заедно със своите войници, на всеки пет-шест крачки той се спира, обръща се и ме наблюдава…

„Късметлия сте! – каза ми няколко дни по-късно в бързия влак Виена–Будапеща един от нашите дипломатически представители на Балканите, с когото съм приятел от детинство. – Имало е деветдесет и девет процента вероятност вашият сержант да узнае двойното ви качество на французин и журналист, тоест на човек абсолютно табу в Югославия, чак след като бъдете поразен с няколко куршума… И то, щеше да го разбере от българите, дошли да ви приберат…“

В долината на Вардар

Онова, което незабавно поразява, когато влезеш в Македония, превърната от 1918 г. в „Южна Сърбия“, са огромната тишина, абсолютният ред, почти невероятното спокойствие, което цари там.

Под неумолимото слънце, нагряло червеникавите наноси на Вардарската долина, където прекрасни насаждения се простират от двете страни на реката, чак до безводните планини, препречващи хоризонта, хиляди мъже и жени щъкат напред-назад, без да проронят дума, без да се чуе глас, без да прозвучи някоя от песните, които навсякъде другаде се издигат към небето. Докъдето стига погледът, полето е безмълвно, като вглъбено, което е още по-поразително на фона на прекрасната природа. Нещо неопределено, необяснимо е причина тук нищо и никой да не е както другаде. Човек има усещането, че прониква в непознат свят.

Това усещане не ви напуска, където и да отидете в анексираните провинции.

Дори улиците на градовете, където минувачите са многобройни, домакините се тълпят около сергиите, а децата се връщат от училище на тумби, по нищо не приличат на тези, които вече сте виждали на Балканите. Шумът тук, ако бих могъл да се изразя така, е смълчан… Тълпите от хора, разхождащи се часове наред всяка вечер след залез слънце, разговарят, без да викат, като че ли шептят, а крачките им са сковани, като на поклонение. Под втренчения поглед на стражарите, които обхождат улиците с пушка на ремък и револвер на кръста, хората като че се затварят в себе си. Към която и класа да принадлежат, такива са всички македонци, които срещате в Македония по градовете и селата – от Охрид до Битоля и от Велес до Гевгели. „Те изглеждат като отишли на гости у чужди хора, които ги притесняват!“ – каза ми в Скопие един млад френски лекар, буквално изумен от поведението на един народ, за който той имал предварителна представа, че е с буен и невъздържан нрав.

Македония, която тъй дълго бе раздирана от вълнения и насилие, почива днес мълчаливо в сръбския мир…

• •

В Ниш вагоните на международния влак, вече проверени на тръгване от Белград, бяха най-щателно претършувани. Контролът на паспортите бе извършен с усърдие, което може да ви изкара от кожата. А багажите? Час след потеглянето от Ниш пътничките от съседното купе – солунски еврейки, още се вайкаха за пораженията, нанесени на техните вещи…

А Ниш е нищо пред това, което ни очакваше в Лесковац! Жени, пътуващи в трета класа, бяха наполовина съблечени. Мъже бяха накарани да се събуят…

Коловозите от Ниш нататък се охраняват от войската, както в Хърватия, но далеч по-строго: постове има навсякъде, без да се броят тези, които се крият в храстите, при приближаването на влака… Във всеки момент по тесните пътища, прекосяващи китната зеленина на насажденията от царевица, тютюн и лозя, се мяркат конници, движещи се по двойки, като патрули във военно време.

Колко от тези стражари забелязах – от Лесковац до Скопие, от Велес до Битоля, Щип или Охрид, – набити фигури, качени на малки буйни коне, с карабина, положена отпред, напреко на седлото, наблюдаващи наоколо или разпитващи селяни или овчари? Петдесет? Сто? Повече? Може би…

При преминаването им, децата и старците се кланят до колене… Само старите жени понякога се осмеляват да отвърнат глава. Близо до Прибоз две деца, като видяха жълтокафявите униформи, се скриха в една царевична нива. Конниците ги застигнаха и заудряха с нагайките си по лицата.

• •

„Ще направим всичко възможно, за да улесним вашата анкета в Южна Сърбия!“ – ми беше казал д-р Радованович.

Удържа си на думата.

За пристигането ми е съобщено навсякъде. Във всички гари след Ниш специалните комисари се разтапят от любезност, като проверяват паспорта ми. В знак на деликатно внимание куфарите ми не бяха претърсени… Заради това спътниците ми по купе, на които бяха преобърнати дори джобчетата на жилетките, започнаха да ме гледат с огромна почит.

В Скопие представителят на Пресбюрото, г-н Йованович, предупреден предишния ден по телефона от д-р Радованович, буквално се залепи за мен!

Загрижени да ме предпазят от всякаква неудобна среща, неговите приятели и самият той не ме оставиха нито за минута. Един младеж в сиво и една малка циганска просякиня, на която липсваше половината от дясното ухо, се оказаха особено старателни.

Разходиха ме навсякъде: във военното казино; на брега на Вардар; до печатницата на вестника, който издава д-р Йованович; в Института за профилактика. Представиха ми цяла сюрия любезни хора, цивилни и военни, които впоследствие имах удоволствието да срещам на всяка крачка – дори в джамията, където мислех, че съм влязъл сам; дори в старите македонски квартали, където служебните им задължения сигурно не им налагаха да ходят; дори на френското военно гробище, разположено на три километра от града, където, ако не бях аз, със сигурност никога нямаше да отидат…

Единствените ми моменти на усамотение в Скопие дължа на нашия консул.

Превъзходният г-н Гюи ще ме извини, надявам се, ако призная тук, че благодарение на него, без той ни най-малко да подозира това, успях да свърша в Скопие почти всичко, което имах намерение да направя.

Това френско гробище, където нашият консул прекарва следобедите си, има два входа: единият, през който се влиза, идвайки откъм града, и пред който търпеливо ме чакаха часове наред малката циганка или младежът в сиво, и друг, през който посветените, без да бъдат забелязани от пътя, могат да достигнат до бреговете на Вардар. Оттам, в

случай че надежден приятел ви е предоставил своя автомобил, можете да се придвижите бързо и далеч…

Вечерта на 14 юли – г-н Гюи ще си спомни за нея – ужасна буря ни задържа до много късно, него и мен, във Френския клуб на улица „Петър I“. В разгара на потопа настоях да си тръгна. Нямаше защо да се колебая. Мракът беше пълен, тъй като електрическият ток бе прекъснат от страх да не стане повреда, а моят особено верен ескорт се беше приютил на сухо…

В дома, където влязох няколко минути по-късно, майката в момента на пристигането ми се грижеше за едно десет-дванайсетгодишно момиче. Два дни по-рано хваната, че говори български с една от съученичките си, девойката била завързана на чин в средата на класната стая и бита с камшик до кръв.

Кръстът, хълбоците, бедрата ѝ бяха целите в рани. Едва можеше да ходи, виеше от болка при всяко сядане. Бяха я предупредили, че ако отсъства от училище или закъснява, наказанието ще бъде повторено…

„Прибягвате ли до телесни наказания във вашите училища?“ – попитах същата вечер Йованович, в компанията на когото заедно с няколко негови приятели, между които редакторът на белградския „Време“, довършвахме вечерта в „Гран Кафе“.

„Никога! – отговори той. – За германци ли ни вземате?“

„Господине – каза ми на прощаване бащата на малката ранена, – видяхте как се отнасят с нашите деца. Това, което важи за децата, важи за всички. Македонка, която влиза в полицейски или жандармерийски участък, е посрещана като проститутка; македонски търговец, който продава на кредит на сръбски чиновник, никога не получава парите си, а ако се оплаче, е сигурен, че ще бъде разорен; нашите селяни пъшкат под тежестта на данъците, а ако закъснеят с плащането дори ден, имотите им се конфискуват и семействата им са изхвърлени на улицата… Овчарите, които ходят из планината, не могат да носят храна за повече от ден; всяка сутрин един от тях трябва да се връща за провизии и да се отчита пред полицията какво е видял и чул, какво

ще прави през деня с другарите си… Отварят ни писмата, разпитват децата ни в училище какво става вкъщи; нямаме право дори да ходим от едно село в друго без пропуск… Но никога нашият народ, който живее в бедност и сълзи, не е бил по-верен на Македония! Когато най-сетне се стовари върху сърбите, нашето отмъщение ще бъде толкова безмилостно, колкото Божието правосъдие…“

„Това, което ви е казал този човек, за съжаление е самата истина – потвърди няколко часа по-късно един сънародник, живял дълго време в Македония и добре запознат с нещата и хората. – Нито една негова дума не бих оспорил. Нямате представа какъв жесток режим е наложен от сръбската администрация на македонското население, нито каква омраза поражда той… Виждал съм как действат башибозуците… Пред сърбите те са кротки агънца! Това ще свърши зле, ще видите…“

Бащата на момичето ме заведе под дъжда в края на турския град, от другата страна на Вардар, у едни стари хора, чийто адрес ми бе даден същата сутрин в консулството заедно с писмена препоръка от един от гостите на г-н Гюи.

„Господи – каза ми жената, – ако някой ви е видял да влизате, сме загубени!“

Тя и мъжът ѝ с любопитство разглеждат този „френски“, който не се бои от полицията, на светлината на малка лампа, блещукаща в края на масата… Разпитват ме. „Ще ходя ли във Велес? В Щип? В Неготин? Също и в Битоля, може би? Ще бъда добре посрещнат, защото сърбите се страхуват от французите, но нищо няма да видя.“

Мъжът куца. На петдесет години е, а изглежда на седемдесет…

Кракът му? бил е счупен с приклад в затвора, където лежал две години, защото брат му избягал… Затворниците лакирали моливи и метални пародръжки. Хиляда на ден… Можело да се спи, след като се изпълни нормата… Два пъти седмично, посред нощ, стражарите ги водели в наказателната килия, където всеки осъден получавал двайсет и пет удара с тояга по стъпалата и двайсет и пет по ръцете, предварително накиснати половин час в хладка вода… Кило че-

рен хляб на ден и две чаши вода на обяд… Веригите, които влачели на краката си, тежали двайсет килограма…

Обезобразените ръце и крака са покрити с ужасни белези. Под коляното счупените навремето кости, зараснали без да бъдат наместени, стърчат под кожата.

„Видяхте ли го? – попита ме този, който ме беше изпратил при него. – Ако не беше толкова опасно за тях, бих могъл да ви посоча десет, двайсет други… Всички излезли от затвора са в същото състояние, а половината, да не кажа две трети, излизат само за да бъдат хвърлени в общия гроб. Това, което става в тъй наречените от македонците къщи на смъртта, е невъобразимо! Достатъчно впрочем е да видите в какво състояние излизат от разпит при следователя обикновени заподозрени… В Охрид видях един заподозрян, на когото бяха „запушили“ естествените телесни отвори отпред и отзад, за да му развържат езика, и когото насила хранеха и пояха от три дена… Той виеше от болка, но не признаваше. Всъщност – но тук това няма никакво значение – той нямаше и какво да признае… Тогава го пребиваха… Нито един зъб не му беше останал отпред…“

Д-р Трумбич – бивш министър на външните работи на Сърбия, когато ме прие в Загреб, Стефанич и Меслич в Белград и един друг виден представител на опозицията, с когото обядвах у общ приятел в Земун, ми предоставиха такива подробности за затворническия режим, наложен от диктатурата, че бях подготвен да чуя всичко.

„Ако знаеше какво става в нашите затвори – ми казаха всички те, – Европа щеше да нададе ужасен вик… Кабинетите на следователите са места за изтезания… Затворите са фабрики за страдание и безчестие! Хиляди човешки същества – мъже и жени, дори деца, са измъчвани и агонизират без капка надежда… Политически затворници, натъпкани прави в килиите така, че не могат да мърдат, са оставяни седмици наред във вонята, затънали до глезените в урина и изпражнения… Оттам ги извеждат само за да ги пребият до смърт, да ги изтезават с нагорещено желязо, да ги подлагат на гнусно поругаване. Влашкото мъчение, за което тъй много бяха упреквани турците, е често използва-

но за изтръгване на признания, когато всички други методи са изчерпани… Дори срещу старци, дори срещу жени…“

„Невъзможно!“

„Невъзможно? – възмути се земунският ми приятел. – Невъзможно? Нека бандитите, които опозоряват нашата страна – ако посмеят да отрекат, – отворят който и да е затвор, която и да е случайно избрана каторга на международна комисия от лекари и съдии… Тогава ще видим дали това, което ви казваме, е невъзможно!“

• •

„Ако в Македония избухнат размирици – казваше ми в Ниш главният секретар на областната управа г-н Шичич – те ще са дело на бандити, изпратени от София и ВМРО. Македонското население е изцяло и абсолютно сръбско по дух и сърце, както е сръбско по кръв…“

Йованович в Скопие, д-р Радованович и бившият заместник-министър на външните работи Павлович в Белград, както и заместник-управителят на Велес г-н Николич, ми го бяха казали преди него. Това е лайтмотивът на официалните великосръбски среди…

Но точно в това е въпросът…

Всички македонски деца днес говорят сръбски на улицата – когато говорят – и точно това е едно от най-любопитните неща, които се виждат в Македония – групите момчета и момичета, отиващи или връщащи се от училище, които са почти неми…

Признавам също, че всички се отричат от произхода си и заявяват, че са сърби с оня „ентусиазъм“, за който ми говори д-р Радованович.

Когато в една мъжка гимназия в Скопие попитах ученика, когото учителят ми посочи като първенец по френски, каква е неговата националност, той ми отговори „Аз съм югославянин, господине!“, с усърдие, което не оставяше никакво съмнение за чувствата му и за респекта, който му вдъхваше линията за чертане в ръцете на учителя…

Да, но на какъв език, ако не на български, говорят тези деца, когато се приберат вкъщи, с родителите си, кои-

то не знаят никакъв друг? А душата им, потайната им същност, кой от двата езика ползва, когато мисли, когато си говори наум – майчиния или школския?

Вярно е, че всички македонци са сърбизирали имената си, завършващи на -ов, чрез добавяне на окончанието -ич. От единия до другия край на страната са изчезнали всички следи от македонизма – етикетите по сергиите на търговците, известията за раждане, сватба или смърт, менютата на ресторантите и кръчмите, надписите по надгробните плочи – всичко е на сръбски… В цяла Македония не ще намерите един вестник, една книга, една брошура, един-единствен надпис на български език – единственият говорим език в Македония преди петнайсет години…

Да! Всяка небрежност при сърбизацията на името, фирмата, търговската реклама, подписа, притежанието на какъвто и да е печатен текст, дори на някакво писмо на български означава за виновния шест месеца до пет години затвор и такава доза удари с тояга преди, по време и след присъдата, че усърдието, с което македонците се сърбизират, се обяснява от само себе си…

Вярно е, че лоялността на македонското население е безупречна, че в почитта му към всичко, което притежава и най-малката частица власт, има нещо „трогателно“ – както ми казаха в Белград – и че всички, когато ги запиташ публично, изразяват на висок глас своята радост, че „отново са станали сърби“…

Да!… Но когато узнаеш какво се крие зад тази лоялност, това уважение и тази радост, ти става страшно!…

„Никой няма нужда да проповядва омраза към сърбите сред нашите сънародници – казваха македонските бежанци в София. – За да бъдат пропити от нея до мозъка на костите, достатъчно е да си отворят очите… А и как иначе нашите пропагандатори от ВМРО и София биха се добрали до македонското население? Никой не може да проникне без разрешение в анексираните територии; нито писмо, нито вестник, нито книга… Милион и петстотинте хиляди македонци са толкова отделени от останалия свят, толкова чужди на него, като че се намират на звездата Сириус…“

Така е…

От Македония се завърнах стреснат, възмутен, отвратен от всичко, което видях, чух, научих, проверих сам благодарение на средствата за информация, с които разполагах, и въпреки огромните усилия, положени от агентите на Белград, за да ми попречат на всяка цена да открия истината…

И твърдя, аз, французинът, който дълбоко обича Сърбия и достатъчно го е доказал в продължение на двайсет години – твърдя, като смятам, че присъдата ми е доста помека от реалността, че хората, които днес представляват в Македония сегашните господари на Югославия – били те чиновници, съдии, свещеници или полицаи, – опозоряват страната си.

Преди да отида на място и да видя с очите си, отказвах да приема, въпреки прецизността им, реалността на обвиненията, отправяни от македонските организации в България срещу сръбската администрация в Македония.

Сега признавам: в тях няма и дума, която да не отговаря на истината. Всичките случаи на жестокост, насилие, произвол и безнравственост, които можах да проверя, се оказаха истина, без нито едно изключение. Анексираното население е материално и морално смазвано, ограбвано и измъчвано без всякаква милост. Отнета му е всякаква възможност да поиска правосъдие, помощ или подкрепа от когото и да било, независимо от социално положение, пол и възраст. В Македония постоянно, хладнокръвно, жестоко и легално се извършват конфискации, арести, изтезания, изнасилвания и убийства…

„Там е изпратена утайката на югославската администрация – сподели пред мен миналия август в Топчидер един френски служител, чието име за съжаление не мога да разкрия, за да не му навредя. – Там са всички, които е било невъзможно да бъдат устроени другаде, банда крадци, садисти и корумпирани типове. Техните невежество, самодоволство и аморалност са невъобразими…“

• •

Видях следното:

В Битоля, на сто метра от полицейския участък, на една от най-оживените улици на града, страхотни викове, същински животински крясъци се чуваха от прозорците на едно основно училище. Двама учители ритаха и налагаха с пръчки петимашестима ученици, вързани за чиновете… „Мръсен българин! Син на македонска свиня! Ще те науча сръбски аз!“

Запасният лейтенант, който ме придружаваше, един хърватин от Загреб, с когото се бях запознал на идване от Белград, ми каза: „И това, което тези хора правят тук, искат да го правят и у нас… *Devils they are, not men!* (това са дяволи, не хора).“

Видях следното:

На един обект за изграждане на телена мрежа между Гевгели и Валандово македонски селяни, мъже и жени, дълбаеха вълчи ями под надзора на сръбски стражари. Жегата беше страшна – повече от четирийсет градуса на сянка…

Изведнъж сержантът се втурва към едно съвсем младо момиче, престанало за миг да бута количката, видимо изтощено. Гълчи я и ѝ удря шамар… Жертвата протестира… Той дава знак. Хваната от двама войници, девойката е хвърлена по корем на купчина пръст, държана за ръцете и краката, повдигат ѝ полата и нагайката на подофицера десет пъти подред се стоварва със страшна сила върху кръста и бедрата ѝ… След изпълнението наказаната поема отново количката, като се олюлява от болка и подсмърча през сълзи. Нито един от другарите ѝ дори не посмя да повдигне погледа си към случващото се.

Видях следното:

Един селянин, близо до Орешак, между Куманово и Ново село, беше завързан за едно дърво със свалени панталони. Лицето, коремът и гърбът му бяха окървавени. Трима стражари и един сержант стояха наблизо. Четвърти стражар излезе от една къща. В ръцете си държеше чувал, в който се мяташе котка. Повдигнаха панталона на мъченика, завързаха всеки крачол над коляното и пуснаха вътре побеснялата котка… Цялото село, мъже и жени, наблюдаваше мълчаливо. Мъжът, драскан и хапан от подивялата котка, ревеше от болка…

„Да бягаме! – каза ми французинът, който ме беше довел дотам с автомобила си. – Ако се намесим, ще го пуснат, но веднага след като им обърнем гръб, ще го хванат пак и този път направо ще му пръснат мозъка…“

• •

През 1915 г., когато белградските военни части, които окупираха Македония вече от две години, бяха принудени да отстъпят към Албания, македонците се нахвърлиха върху техните ранени и изоставащи. Отмъщението бе жестоко… Аз съм от тези, които го разобличиха пред света. Днес, знаейки това, което знам, и след всичко, което видях с очите си, не бих имал повече сили да съдя!… Кръвопролитието предизвиква кръвопролитие.

• •

„Опазил ме Бог да се занимавам с това, което се случва в Македония!“ – писа преди няколко седмици специалният пратеник на голям парижки вестник, изпратен да проучи „опасността от война“ на Балканите.

За какво беше дошъл на Балканите, след като се отказва да проучи най-важното?

Македонският въпрос? В него се заключава целият балкански въпрос! Той обобщава всичките му аспекти, позволява да се разберат скритите помисли, хвърля ослепителна светлина върху манталитета и методите, които умножиха и задълбочават от ден на ден риска от война. Македония обяснява Хърватия, Банат, Словения, ВМРО, – цялата кървава и трагична дилема, в която затъва великосръбската диктатура… Умишлено да се мълчи за него пред френското обществено мнение, което си натоварен да осведомяваш, е странен начин да оправдаеш доверието, което са ти оказали!

Пожарът на Балканите може да пламне във всеки момент – насмалко това не стана през януари – и ще бъде пряко или косвено запален от Македония… Не на Рейн или в полския коридор е непосредствената опасност. Тя се на-

мира на юг от Дунава, където, както казва г-н Пол Бонкур[1], „войната и мирът са поставени на карта през близките месеци“. Там се намира бурето с барут, там именно, както през 1914 г., ще пламне искрата…

Кой е виновен?

Македонците, българите, хърватите, италианците, за които великосръбските националисти непрестанно твърдят във всички среди, които поради невежество или користа са им предани тук, у нас, че поддържали реваншистки дух и готвели агресия?

Не!…

Трябва да имаме куража да го кажем, защото единственият начин – ако все още не е твърде късно – да запазим застрашения мир в Европа е да кажем истината: виновни са единствено сърбите!…

Именно белградската диктатура връща войната на Балканите и оттам в Европа – чрез омразата, която подклажда; чрез жестокостите, които разпорежда; чрез съзнателно нарушаване на всичките си задължения относно свободата и справедливостта към победените; чрез цялата си политика на насилие, лицемерие и империализъм, която провежда в разрез с интересите и срещу волята на огромното мнозинство югославяни…

Искате ли още факти?

През 1918 г., когато стана сръбска провинция, Македония наброяваше повече от 700 църкви, параклиси и манастири, обслужвани от близо 900 духовници; 86 гимназии или средни училища с 2800 ученици и 460 учители; 556 основни училища с 33 000 ученици и 850 учители. В манастирите и църквите се съхраняваха – под форма на стари ръкописи, църковна утвар, статуи, икони и стенописи – безценни богатства, създадени от хилядолетната македонска култура и мисъл.

Църквите, манастирите и училищата бяха конфискувани, всички свещеници, монаси и учители бяха прогонени, тикнати в затвора или изселени в Стара Сърбия. Събраните

[1] Френски политик (1873–1972). През 1932 г. е представител на Франция в Обществото на народите. – Б. пр.

в църквите и манастирите богатства, които и турците уважиха, бяха разграбени до основи.

В Скопие, Щип, Велес, в двайсетина села около тези градове, в района на Охрид и Гевгели открих в училищата сръбски учители, а в църквите – сръбски попове. Когато запитах последните какво се е случило с дадена ценна икона, статуя или дърворезба, за наличието на която бях уведомен, а виждах мястото ѝ празно, всички без изключение ми отвръщаха „изпратени са в Белград…“.

По признанието на югославските служители, които разпитах по този въпрос – подуправителя на Велес, г-н Николич; неговия полицейски инспектор, г-н Джаганетич; представителя на Пресбюрото в Скопие, г-н Йованович; двама доктори от Института по профилактика в Скопие; главния секретар на областното управление в Ниш, г-н Шичич; шефа на полицията в Куманово и най-сетне самия югославски пълномощен министър в София, г-н Вукшевич – цялата религиозна организация и цялото национално културно творчество на македонското население са били системно и методично унищожени.

„Към свещениците в Хърватия ще бъдем безмилостни…“ – ми каза д-р Радованович.

А в Македония!

И всичко това, което нарани до мозъка на костите македонското население и което то никога няма да прости, е, повтарям, изрично забранено от договора, подписан от Франция. Нито ред, нито запетая от този договор не са спазени от сърбите!

И още нещо:

Във всички гробища, във всички църкви на анексирана Македония по заповед на Белград са заличени всички надписи на български език по олтарите, стените и гробовете, разрушени са вотивните и надгробните плочи, изпразнени са гробовете и криптите…

В Скопие например тленните останки на повече от четирийсет тела са извадени от църквата „Свети Димитър“.

„Какво направихте с тях?“ – попитах сътрудника на г-н Йованович, който ме придружаваше по време на посещението ми в църквата и ми разказваше всичко това.

„Изхвърлихме ги във Вардара“ – отговори той.

Във Велес българските офицери, паднали по време на последните битки на френско-сръбската офанзива през септември 1918 г., бяха погребани в старата църква „Свети Пантелеймон“. Сърбите изровили тленните им останки и ги захвърлили на боклука.

Видях някои гробища – в Щип, Градско, Куманово, Скопие, Радовиш, Криволак, Велес, Кратово, Охрид, – където всички македонски надгробни паметници са разбити, имената и надписите на български език са заличени с чук, всички обредни параклиси са разрушени, надгробните плочи – изтръгнати и изпочупени… Тези места за вечен покой приличат на терен за строителни отпадъци…

Освен почитта, която във всички цивилизовани страни се дължи на мъртвите, тези гробища също бяха защитени по силата на договорите…

Предпочитам да не казвам нищо за състоянието, до което са доведени военните гробища, малките островчета от гробове по протежение на пътя на отстъплението на българските войски до капитулацията им в Скопие.

На места степента на поругаване е чудовищна…

И от този ад никой не може да се измъкне. Границата е непроницаема като стена на затвор и нито една молба за паспорт за пътуване в чужбина не се приема… Двайсет пъти в Южна Сърбия ми бе разказана една и съща история: разтревожени родители, които молят да им се разреши да посетят дете на смъртно легло в Швейцария, Франция, България; възрастна жена, която моли да се събере със съпруга си, избягал преди десет или петнайсет години; гимназист, който иска да следва във френски университет… Отговорът е неизменно: Не!

„Как да им разрешим – ми казваше Йованович, – те няма да се върнат!“

„Познавам стотици, които биха дали всичко, което притежават, в замяна на паспорт!“ – каза ми един от нашите консулски служители.

• •

Една от темите, на които най-често се спира пропагандата на диктатурата, е дейността в областта на здравеопазването, хигиената и прогреса, която била извършена в Македония след сръбската окупация. „От място, където върлуваха маларията, коремният тиф, най-страшните венерически болести, където населението живееше в невежество и мръсотия – казаха ми д-р Радованович и директорът на службата по хигиена на Югославското министерство на вътрешните работи, – благодарение на милионите, които щедро ни авансира Франция, ние превърнахме тази провинция в една от най-благоденстващите и най-здравословните в Европа.“

Бях там. Реалността, която видях, е малко по-различна.

В Скопие например стотици милиони са изхарчени за построяването на колосално военно казино – по-голямо от военния клуб на сухопътните войски и военноморския флот в Париж; а също и един гигантски клон на Белградската национална банка и луксозни вилни зони за служителите и офицерите, но след залез слънце от тинята на Вардара, от шахтите на канализацията и от всички застояли води в стария град и околностите му се издигат рояци от комари. Центърът на Скопие е относително чист, но старите квартали, в които са натъпкани повече от петдесет хиляди души, никога не се мият и метат и са засипани от разлагащи се нечистотии. Зад гарата се издига представителен „Изследователски институт по профилактика“, в който видях да преминават жалки тълпи от сифилитици, кастави, малярично и туберкулозно болни, жени и деца в краен стадий на изтощение и анемия. Персоналът е обучен и предан, помещенията са просторни, но техническото обзавеждане е крайно недостатъчно и отблъскващо мръсно. Видях например в един от кабинетите за преглед чаршафи, които не бяха сменяни от седмица или две, със засъхнали по тях петна от кръв и гной… Липсват най-често използваните лекарства, няма хинин, средства за дезинфекция, кондензирано мляко…

„Няма пари!“ – каза ми директорът.

Във Велес, Щип, Ново село, Градско, Криволак, по цялата долина на Вардар и притоците му детската смърт-

ност вследствие дизентерия, общата смъртност поради малария и туберкулоза, броят на сифилитиците са страхотни… Лошата хигиена, немотията, мизерията по домовете на селяните, работниците, дори търговците надхвърля всякакво въображение. Навсякъде водата, която пие населението, е заразена от най-ужасни просмуквания – бунища, гробища, мочурища, – когато не се черпи направо от самата река. Смазани от данъци, едва свързващи двата края, хората изоставят рушащите се къщи и живеят наблъскани в помещения без въздух и светлина…

Признавам, че е харчено безразборно за построяване на казарми, официални сгради, затвори, стратегически железопътни линии, но пътищата, които ползват жителите, са в неописуемо състояние, никъде няма да намерите болници, дори диспансери… Нищо, абсолютно нищо не е направено, сърбите дори не се опитват да направят нещо в Македония по отношение на благоустройството, хигиената и материалния и духовен напредък. Малкото, което съществуваше при пристигането им, вече го няма поради липса на поддръжка…

• •

Бях напуснал Скопие, казвайки на Йованович, че отивам в Битоля, откъдето с кола ще пътувам до Охрид. С това се надявах да се освободя от официалното ухажване…

Два часа по-късно слязох от влака във Велес…

Полицейският инспектор Джаганетич, дошъл да ме поздрави на входа на хотела ми по-малко от пет минути след пристигането ми – разузнаването работи чудесно в Македония, – е очарователен човек. Той говори френски с акцента на (департамента) Ариеж (където е живял четири години по време на войната) и не се поколеба да си жертва следобеда, за да ме разведе из града под жаркото слънце…

По пътя ми разказа за кампаниите си срещу комитаджиите на ВМРО.

„Още ли идват до тук?“

Зададох му въпроса в момента, когато влизахме в кабинета му в околийското управление, чийто хлад никога не ще

оценят хора, които не са се разхождали два часа при трийсет и осем градуса на сянка в град, където сянка няма…

„Последните заловихме преди близо три години близо до село Кацибегово. Четиринайсет мъже и две жени… Хубави момичета, впрочем… Правихме им компания цяла нощ!“

„Сигурно са се забавлявали!“

„В това отношение, да! Сутринта, когато трябваше да тръгваме, не можеха да стоят на краката си. Но за това има лек – няколко удара с бича по задника – и заподскачаха като козички!…

Главното всъщност беше да накараме тези мръсници да проговорят. Защото е ясно, че не са дошли от България, без някой да ги е укривал и да им е помагал по пътя. Трябваха ни имената и адресите на приятелите им…

Вярвайте ако искате, господине, всичко опитахме: навиване на тел с пръчка около главата или коленете, чупене на пръстите с чук – рядко някой не признава след първия крак! Както и зъбите… Знаете ли това? Не? Чудесно средство! Завързва се лицето на един стол, с глава, обърната назад над облегалката. Устата се държи отворена и се пробиват един, два, три зъба… Виждал съм мъжаги, които припадат още при втория зъб. При третия си казват всичко! По-ефикасно е от петдесет тояги…

Но този път нито един не пожела да говори… Правеха знак да спрем, после казваха, че нищо не знаят. Най-страшни се оказаха жените! Пробихме им по четири зъба – два отпред и два кътника… Ставаха бели като платно и нищо… Дори едната, когато я отвързахме, ме заплю в лицето! Щях да я убия! Исках да ги туря да седнат на горещи въглени, както г-н Лазич ни караше да правим при Кратово… Но мирише много лошо: г-н околийският не се съгласи…

Тогава изведнъж открих…“

Бръкна в чекмеджето и извади оттам стар бръснач с ръждясало острие…

„С това за два часа мръсниците издадоха повече от двайсет предатели – селяни, овчари, жени, дори деца! Едва смогвах да ги запиша!… Познавате г-н полицейския началник Шиапе, след като имате негов печат в паспорта – можете да му дадете рецептата…“

Изведнъж изплува в съзнанието ми всичко, което ми бе казано в Загреб, София и Белград за методите на разпит, използвани в сръбските затвори – нарязани уши и носове, одрани стъпала и длани, притискане и усукване с клещи на гръдните зърна и гениталиите, жигосване с нажежено желязо по кръста или стъпалата…

Цитирам тези „средства“ на инспектора…

Това го разсмива:

„Но, господине! Сам разбирате, че човек със смазани пръсти, страхотни болки в зъбите и пребит от бой два дни подред не му пука от нищо! Особено ако знае, че и да говори, и да не говори, въжето му е вързано… Точно това ми е идеята – страхът от въжето…

Накарах да ги сложат всички чисто голи в един от ъглите на стаята и да изправят един пред мен, разкрачен, с топуз от двайсет килограма на всеки крак… Бе седнал там, където сте вие сега.

„Нищо ли не искаш да кажеш?“

Всеки път, когато кажеше „не!“ с кимане на главата, сержантът му изпращаше юмрука си в устата или очите. Аз пък приближавах стола си с една стъпка. Третия път вече бях достатъчно близо, за да го докосна.

„Добре! Виждаш ли този бръснач? Ако откажеш сега да отговориш, ще си послужа с него… След това – въжето!… Но ако ни кажеш откъде си минал, кой те е посрещнал и ти е помогнал по пътя, ще те лекуваме и ще бъдеш свободен… Разбра ли?“

На първия направих два среза на десния тестикул. Проговори, когато пак вдигнах бръснача… Две страници показания… Бяхме сложили хартии на килима между краката, да не стават петна…“

„И освободихте ли го?“

Чух се да произнасям тези думи, като че някой друг до мен ги беше казал… И досега виждам обстановката в малката стая, където се намирахме, инспекторът и аз, виждам я, като че съм още там: стария съдран килим, бюрото с папките и подредени в една линия печати; портрет на крал Петър вдясно до стената; снимка на краля и кралицата над шкаф от светло дърво; две каучукови палки в един ъгъл,

близо до вратата… През отворения прозорец, на близкия синор едно магаре, смазано от жегата, хрупаше магарешки тръни и изсъхнал троскот…

„На свобода ли? Ама как! Точно това, господине, ги караше да говорят! Когато първият каза всичко, двама стражари го заведоха долу при лекаря… Още на вратата му надянаха въжето на шията и хайде – на дървото пред малкото кафене на площада… И четиринайсетимата минаха по същата процедура!

А най-интересното беше, че кафеджията никога не беше имал толкова много клиенти: заведението за миг не остана празно… Селяни идваха от майната си да видят гледката! Въпреки че вонята беше ужасна! Та след два дни се наложи всичко да изхвърлим във Вардара… И все пак, господине, всички тия „македонски“ стояха там, някои с децата си, без дума да продумат, и с часове гледаха мъртвите как им се пулят. Г-н околийският написа доклад до бана на Скопие, като му каза какъв добър пример бяхме дали…

Споменете за тази случка на г-н околийския след малко, като дойде… А другите типове, като видяха какво се случи с първия, признаха незабавно…“

Възседнал стола, лицето плувнало в пот, инспектор Джаганетич си играе със сгънатия бръснач…

„Това май ви шокира? Вижда се, че не познавате тези мръсници! Групата, за която стана дума, беше поразила десетина от нашите и запалила в Кратово и Крупище къщите на сръбски заселници, където всичко беше изгоряло… Комитаджиите от ВМРО, виждате ли, не заслужават да си хабиш въжето да ги бесиш! Един куршум в корема, два или три удара с приклад по главата, това им стига! Това са зверове, по-малко от нищо… Искате ли цигара? И едно хубаво турско кафе с чаша студена вода?“

След като донесоха чашите – от малкото кафене под сянката на стогодишния бряст, където шестнайсетте нещастници са се разлагали на слънце – инспекторът, докато си почивам, раздава нареждания на полицаите, дошли да докладват.

После пак оставаме сами…

„А двете жени? Умряха без да признаят ли?“

„Да не признаят ли? Напротив! Гарантирам ви, че и с тях нещата бързо се уредиха… Със свещта!…“

Значи беше вярно и това жестоко изтезание, за което ми говориха д-р Трумбич в Загреб и професор П. в Белград, а аз мислех, че е невъзможно да се прилага подобна мерзост, за която бившият министър на външните работи твърдеше, че е широко разпространена след установяването на диктатурата сред полицаите за отваряне и на най-стиснатите устни…

„Ами да! Свещта… Както си е редно, първо предупреждаваме жената… Ако упорства, слагаме я права, разтваряме ѝ краката докрай, запалваме свещ или запалка и повдигаме пламъка постепенно… След като сме започнали и да решат да признаят незабавно всичко, за да спрем, отиваме докрай… Малките, дето преди три години много се перчеха – като ги позатоплихме, завиха като вълчици… Така замириса, че не се траеше…“

„А после?“

„После и тях окачихме на дървото. Но никога повече не видяхме комитаджии в този район, нито един… Знаят какво ги очаква. Ето, тази сутрин например г-н околийският можа да отиде сам до Караслар по безлюдни пътища така спокойно, като че се разхожда по терасата на „Калемегдан“…“

Сега разбирам защо бяхме поздравявани толкова любезно преди малко, докато разглеждахме града.

Този месар, който прекъсна дрането на едно агне, за да дойде да се поклони на прага на дюкяна си широко усмихнат, той няма нищо общо с бандитите на ВМРО… Ни най-малко!… И държи това да се знае… Също и дърводелецът, и обущарят, и градинарят, и кафеджията…

Веднъж – това се случи на старата търговска улица, на левия бряг на Вардара – внезапно се обърнах случайно… Сега вече зная колко омраза може да се побере в един поглед…

След всичко това не може да се каже, че съм платил твърде скъпо за словенското вино, което толкова много се хареса на инспектора по време на обяда, който поръчахме заедно в хотела, в компанията на френския инженер, кой-

то строи новия стратегически път от Велес до Прилеп, г-н Матио.

• •

Комарите са нетърпими, но любезността на околийския управител, г-н Николич, ви кара да забравите и най-неприятните им ужилвания. Когато му разказах историята с бръснача, той видимо се притесни за момент, но понеже му се стори, че приемам нещата нормално, бързо се успокои. Той дори се пошегува с усмивка относно усещанията „малко пресилени, разбира се, но в края на краищата, кой знае, може би пък не чак толкова неприятни“, изпитани от двете подложени на изтезания момичета…

След нова разходка из Велес, по време на която се наложи да се възхитя на същите гледки към хълмовете Ветърско и ждрелата на Раковац и Йеловче, както по време на разходката ми с инспектор Джаганетич, се разположихме на терасата на хотела, където г-н Николич дълго пи бира.

Всички маси са заети от офицери, а пред нас, в прахоляка, където се разхожда цял Велес под острия поглед на двамата стражари на пост пред хотела, други офицери преминават безспир, стегнати в снежнобелите си мундири, с безупречни униформи и обноски, въпреки страшната жега…

Но макар да заглеждат красивите македонски момичета, които почти ги докосват при разминаване, толкова многобройни, но далеч по-мълчаливи от враните, които се гонят по розовите керемиди, те никога не ги заговарят… Войниците също, които се движат между тях и наперено издуват гърди и отдават чест при преминаване на по-старши. Изглежда, че тук цивилните и военните са разделени от невидима стена.

Близо до мен, подсмивайки се на ръкомахането, с което се мъча да пропъдя комарите, околийският пие чаша след чаша ледена бира. Изглежда много любопитен да узнае впечатлението ми от това, което съм успял да видя. Като разбира, че вече съм пропътувал с кола целия район, чак до Щип, изразява силно учудване. С автомобил? Нает съм ав-

томобил в Скопие? И не съм срещнал стражари? Много! И нищо не са ми казали? Не!…

А Кратово? Смятам ли да посетя Кратово? Ако отида, да не пропусна да посетя лейтенант Мина…

„Ветеран от армията на крал Петър, дръзнал да дойде и се засели сам в един район, прогнил от революционери и предатели. Истински сърбин!

Докарал в Кратово двайсетина от старите си другари, настанил ги на запустели земи и в изоставени къщи, раздал им пушки, които лично дошъл да поиска от полковника, началник на гарнизона във Велес, и за няколко месеца благодарение на него районът бил прочистен от българи, останали отпреди нашето пристигане. Собственоръчно убил деветима. Даде такъв блестящ пример на патриотизъм и енергичност, че Негово Величество, когато посети Скопие миналата година, го поздрави, произведе офицер и награди с орден.

Г-н Йованович не ви ли разказа историята с женитбите? Не? Заслужава си да я чуете, защото това е едно от нещата, за които Негово Величество най-много поздрави Мина.“

Околийският прекъсва за момент, за да прати по дяволите сина си, който за трети път идва да го предупреди от името на госпожата, че го очакват за вечеря.

След като се освобождава от него, като му дава половин динар да си купи бонбони, областният продължава разказа си: „Представете си, четиринайсет от другарите на Мина, дошли ергени в Кратово, не намирали моми за женене. Женските не липсвали, тъй като половината от мъжете били избягали или лежели в затвора, но нито една не искала сърбин…

Но това не продължило дълго… Една неделя сутрин Мина събрал селото и накарал другарите си да си изберат булка. Те харесали единайсет жени, чиито мъже били преминали в България. Жените протестират, като казват, че са вече омъжени…

„Развеждам ви!“ – казал Мина. Те пак отказват, а и трите моми, определени заедно с тях, също не приемат.

Тогава Мина накарал да държат и четиринайсетте за пейки и да бъдат бити с камшик от мъжете, избрали ги за

съпруги, докато престанат да са в състояние да викат. После Мина ги предупредил, че същото ще се повтори следващата неделя и всяка неделя, докато е необходимо…

И така продължили три недели подред, пред цялото село, докато не казали „да“… Мина наредил да доведат един наш поп и ги омъжили незабавно – тези, чийто брак Мина анулирал от името на краля, и другите. А като сватбен подарък всеки съпруг получил пръчките, с които си бил послужил… Всички родили деца. Една от разведените дори близнила!“

Не ми стигна времето да посетя лейтенант Мина и съжалявам. Но често след тази юлска вечер, когато любезният г-н Николич ми разказа във Велес историята за женитбите в Кратово, съм си мислил за радостта, която е доставила, когато я научили, на единайсетте мъже, изгнаници в България…

Изразих пред Йованович възхищението си от лейтенант Мина и съжаление, че примерът му не се следва навсякъде…

„Как да не се следва! – отвърна представителят на Пресбюрото. – Нашите свещеници без колебание пристъпват към незабавен повторен брак, когато някой от нашите заселници или служители пожелае да се ожени за някоя булка, чийто съпруг е избягал. Мога да ви цитирам над двайсет примера само в Скопие и околностите…“

„Трябва все пак жената да е съгласна?“

„Слава Богу – отговори Йованович през смях, – в Южна Сърбия има предостатъчно лескови пръчки, с помощта на които може да бъде склонена и най-вироглавата жена… В повечето случаи обаче избраниците сами осъзнават дълга си… Децата, които се раждат от тези бракове, а странно защо са почти винаги момчета, са стопроцентови сърби…“

В едно от селата между Велес и Щип срещнах една от тези „повторно омъжени“. Играеше на прага на къщата си със сина на сърбина, хубаво четиригодишно момче. Проявяваше към него такава нежност, че знаейки за историята ѝ от моя гид – един югославянин от Хърватия, – останах изумен. Споделих го на френски с моя спътник… Като научи от него какъв съм и защо съм дошъл, младата жена се усмихна:

„Кажи му – отвърна тя, – че искам синът ми толкова много да ме обича, че, жива или мъртва, аз да насоча накъдето трябва куршума на пушката му в деня на освобождението…“

Сръбските заселници, особено чиновниците, които успяват доброволно или насила да се оженят за македонки, са предмет на специални привилегии и отличия. Белград смята, че няма по-добро средство за сърбизация от тези смесени бракове.

Йованович, Николич, Радованович и Шичич ми го потвърдиха изрично, като изразиха и задоволството си от начина, по който се прилагат официалните инструкции.

Македонците, които разпитах на тази тема, по-специално във Велес, Скопие и Битоля, както и различни сънародници и френски протежета, с които се срещнах в Македония, ми предоставиха показателни подробности относно методите, използвани за успешното провеждане на „брачната сърбизация“.

От многото изложени факти успях лично да проверя два.

Във Велес, както ми бе съобщено, дъщерята на един търговец, Грозданка Зафирчева, след като отказала да се омъжи за бивш сръбски подофицер, служител в околийската управа, била изнасилена и убита от него.

„Това се случи в къщата, която виждате там, близо до църквата – ми каза един човек от Велес, чийто живот и този на семейството му не би струвал и пет пари, ако се узнае, че ме е осведомил. – Грозданка, когато сърбинът я пуснал и ѝ казал, че сега ще има дете от него и ще бъде принудена да го вземе за съпруг, го заплюла в лицето. Тогава той извадил револвера си и я убил…“

„Осъдиха ли го?“

„Не, господине, снощи бяхте седнал до него на терасата на хотела, когато говорехте с г-н Матьо, френския инженер. А г-н околийският забрани да се присъства на погребението на Грозданка. Изиска също баща ѝ да си плати незабавно всички данъци и понеже не можа, имуществото му бе конфискувано и той фалира…“

Другият случай станал в Скопие. Разказаха ми го на 14 юли в автомобила, който ме отвеждаше към „Черната

планина“, докато моят „ескорт“ ме чакаше пред френското гробище.

Директорът на полицията, Арса Попович, решил да „сърбизира“ една от най-красивите моми на улица „Петър I“ – Гена Велева… Неколкократно я канил в кабинета си по различни поводи и се опитал, но безуспешно, да я принуди.

Тогава наредил да бъде арестувана, защото в затвора нещата се уреждат бързо и безпрепятствено…

„Този Попович – ми каза информаторът ми (който не беше нито македонец, нито приятел на македонците) – е най-гнусният развратник, когото съм срещал. Трябваше всички жени да са негови, макар и още деца, и всички ги е имал, нещастните, чрез ужаса, който им вдъхваше… Беше достоен за шефа си, бан Жика Лазич… Не зная кой е предупредил малката Велева и как се е отървала… Не искам и да знам… Но стана ясно, че когато Попович изпратил да я доведат, тя била избягала… Телефонирали на границата, но вече била минала… Попович позеленя от яд… Родителите на момичето и пет-шест нейни приятелки платиха вместо нея – затвор, ежедневен побой в продължение на седмици, глад, гащи на признанието[1] и тути-кванти… Не им е било лесно, особено на жените. Едната от тях, когато я пуснали, била бременна…“

„Хайде де…“ – отвърнах.

„Съвсем вярно! – отговори спътникът ми. – А как си представяте? Когато тъмничарите или стражарите шибат някоя жена с камшик или я окачват с главата надолу, за да я удрят с тояга по стъпалата, или я поставят да седне върху горещи въглени, за да ѝ помогнат да признае, както казват. Така де! Те да не са светци! Вземете също предвид, че турците са управлявали Сърбия повече от четиристотин години. От всички покорени народи сърбите най-много били проникнати от османския манталитет. Турските зандани, както знаете, не са образцови, а пашите, за да сломят

[1] Гащи, измислени от г-н Лазич, настоящ югославски министър на вътрешните работи, които правят невъзможно задоволяването на каквато и да е естествена нужда от страна на мъжа или жената, която ги носи. – Б. а.

окончателно съпротивата на обвиняемите, използвали някои власи за доста гнусни дела.“

Същата вечер един французин ми даде следните уточнения за изтезанията, на които били подложени бащата и г-ца Донка Иванова, най-близката приятелка на избягалата: бащата бил обут в продължение на четири дни с „гащите на признанието“ и получил по време на пет сеанса шестстотин! (точно така – шестстотин!) тояги по стъпалата и дланите, след като ги накисвали един час в хладка вода. Г-ца Иванова била окачена надолу с главата и бита с нагайка два пъти подред – по кръста, корема и гърдите – до припадък. След като била подложена на изтезанието със запалената свещ, признала всичко, каквото искали от нея…

Преди тръгването ми от Париж ми бяха казали, че чичото на Велева, Петър Пенов, предприемач във Велес, когото подозирали, че ѝ е дал необходимата сума за бягството, бил „премахнат“ от полицията в този град. Хвърлен в затвора без присъда? Интерниран в някое забутано село на Стара Сърбия? Убит? Нищо не се знаеше…

За да се осведомя, във Велес използвах хитрост:

„Брат ми – казах на околийския – беше лекар, зачислен към сръбската армия по време на войната. Каза ми, че като такъв през 1916 г. бил лекувал ранен българин на име Петър Пенов, който бил строителен предприемач във Велес. Ако този Пенов все още живее тук, ще ми е приятно да го видя.“

„Беше голям мръсник… – отговори ми комисарят, присъстващ на нашия разговор. – Най-добрият агент на ВМРО в страната!… Спомняте ли си, г-н Николич? Пенов – този, който беше предоставил фалшив паспорт на малката Велева в Скопие… Вече не ще достави никому нищо…“

„Да не е в затвора?“

„Да, на дъното на Вардара, с два куршума в главата…“

* * *

…Във вагон-ресторанта, на българския влак, който ме отнася далеч от кошмара, който преживях в Македония, към Татар Пазарджик и Филипополи, кондукторът

сяда до мен. Разположил се настрани, в края на една маса, той подрежда някакви документи. Тъй като келнерът не ме разбира добре, съседът ми услужливо се намесва. Говори нашия език така чисто, че не се стърпявам да му направя комплимент.

„Завършил съм литература в Университета в Лозана – отговаря той с усмивка. – Прекарах две години в Швейцария. Преди това учих френски в гимназията в Кюстендил.“

„Македонски бежанец ли сте?“

Оказва се, че е – като почти всички служители на българските железници.

„Отдавна ли сте напуснали страната си?“

„Близо десет години, господине. Бях на седемнайсет. Живеехме в Ближенци, близо до Кратово. На 1 януари у нас дойдоха сръбски стражари. Два-три дни преди това се бяха сражавали с доброволци от ВМРО. Поискаха от баща ми да каже откъде са дошли комитаджиите. Понеже не знаеше, сърбите го окачиха с главата надолу над разпалени люти чушки. Умря задушен. Майка ми бе бита до кръв. Аз получих повече от петдесет тояги по стъпалата и прекарах шест месеца в затвора за това, че се опитах да защитя сестрите си, с които сърбите се гавреха. Избягах веднага, щом ме пуснаха на свобода. Преминах границата нощем.“

Не ми казва нищо ново… Виждал съм и много по-лошо!…

Но искам да разбера докрай мисълта му…

„Преди десет години! – казвам. – Страстите на войната бяха още разгорещени!… Оттогава насам нещата в Македония сигурно много са се променили!…“

Не ме оставя да довърша.

„Нищо не се е променило, господине, напротив! Ето на! Преди няма и шест месеца кметът на Лукавица, близо до Цариброд – селото, което се пада отляво, малко преди гарата, – Давидко Иванов бе обесен без присъда от сръбските полицаи в махалата „Средна гора“, след като му извадили дясното око и го жигосали с нажежено желязо по краката!“

Случката ми беше известна… Съветникът на една приятелска страна ми я беше разказал в Белград, няколко

часа преди тръгването ми за Южна Сърбия. Той бил в Цариброд, когато това се случило, и заключи:

„Ако този клетник Иванов не беше българин от Македония, а германец от Силезия, обгорените му крака щяха да обходят маса канцеларии!…“

Втренчен в далечината, кондукторът се любува на бягащия пред погледа ни пейзаж.

„Член ли сте на ВМРО?“

„Аз съм кондуктор на българските железници, господине… Но двама от братовчедите ми членуват. Преди да дойдат тук, те живееха в Нежилово – Македония. Бяха успели да избягат. Съпругите им, Стоя Лазарова и Коцана Янева, бяха останали на село в очакване да дойдат при тях. Дошли стражарите, поискали от братовчедките ми да кажат кой е помогнал на съпрузите им. Понеже не знаели, подофицерът – казвал се Дучо Църцорийски – им одрал с бръснач кожата на дланите и стъпалата и ги сложил да седнат върху жарта от огнището… След това ги изнасилили. И двете умрели… Мъжете им научили за това четири месеца по-късно от един съселянин, който успял да премине границата… Върнали се нощем в Нежилово, подпалили жандармерията и избили всички стражари и жените им, един по един, както се опитвали да избягат от огъня… Това е, господине!… Укорявате ли ги?“

Нищо не отговорих…

Мислех си за стария селянин, вързан за дървото в собствения му двор, чиито вътрешности разкъсваше подивялата котка, набутана в добре затегнатия панталон… за двете деца от Прибор, чиито лица стражарите разсякоха с нагайките си пред очите ми…

……

„Каквото и да видите, каквото и да констатирате в Южна Сърбия, кажете го – каза ми д-р Радованович в Белград. – Ние не се боим от истината!“

И аз я казах…

Драмата на Централна Европа

Унгарският ревизионизъм

От всички победени през войната никой не бе ударен така тежко, както Унгария.

Присъдата ѝ бе равнозначна на екзекуция.

Територията ѝ намаля от 282 870 на 91 114 квадратни километра, населението ѝ от деветнайсет – на по-малко от осем милиона… Румъния ѝ отне 102 787 квадратни километра и 5 270 000 жители, от които повече от половината – 2 820 000, не бяха румънци; Чехословакия – 62 937 квадратни километра и 3 600 000 жители, от които по-малко от 20 000 бяха чехи; Сърбия – 20 956 квадратни километра и 1 600 000 жители, от които 360 000 бяха сърби, без да се смята Хърватия.

Тя загуби две трети от обработваемите си земи, четири пети от железните и въглищните си мини, всички свои залежи от сол и всички медни мини, три четвърти от горите и лозята си, две трети от добитъка, основните си железопътни линии, целия годен подвижен жп състав, всички хидроенергийни ресурси вследствие присъединяването към Чехия и Румъния на планинските ѝ райони и на горното течение на всичките ѝ реки.

За да се довърши катастрофата и да се постигне пълен политически и икономически разгром, което щеше безвъзвратно да я извади от строя, чехите издействаха целият Бургенланд – 5055 квадратни километра и 400 000 жители, от които 250 000 не бяха австрийци, да бъде присъединен към Австрия.

След подялбата на Полша никой друг народ не е бил тъй жестоко разкъсан…

„Не трябва да има никаква милост към Унгария“ – беше казал Андре Тардио, председател на подкомисията, натоварена с изготвяне условията на мирния договор. Доверен сътрудник на Клемансо, той изразяваше единодушното мнение на нашата страна – единодушното мнение на съюзните нации.

В представата на победителите неумолимата строгост, която щяха да покажат по отношение на Унгария, беше справедливо и твърде слабо възмездие за милионите загинали, защото Унгария, която можеше да предотврати войната, я пожела, напротив, и я запали, за да осъществи най-отвратителните властнически и самолюбиви амбиции, които познава съвременната история.

Никой човек не е бил по-дълбоко презиран и мразен от нациите, обединени срещу агресията на Централните империи, отколкото граф Тиса – унгарският министър-председател, върху когото тежи ужасната отговорност, че е подтикнал стария император Франц Йосиф да обяви война на Сърбия.

Буря от проклятия се надигна срещу него от единия до другия край на света, когато д-р Бенеш в прословутия си памфлет, публикуван в Париж през 1917 г. под заглавие „Разрушете Австро-Унгария“, разкри, че онзи, който е настоял и изтръгнал съгласие за нова война по време на трагичния Коронен съвет във Виена на 8 юли 1914 г., е Тиса.

В същия този ден бе решена съдбата на Унгария…

Като че още е пред очите ми д-р Бенеш – в бюрото на завеждащия външнополитическия отдел на вестник „Тан“, г-н Едгар Рьолс, – прав до прозореца, да коментира основните пасажи на своята брошура, посочвайки източника си на информация, анализирайки и разобличавайки мантелитета на насилие и хитрост, „монголската душа“ на човека, когото се готвеше да унищожи морално…

Чехите могат да издигнат паметници на д-р Бенеш… Именно той с езика и перото си им помогна да спечелят войната, в която другите се биха вместо тях…

След началния тласък свидетелските показания се заредиха едно след друго.

Само няколко седмици след публикуването на памфлета на д-р Бенеш румънският министър-председател,

неподкупният Таке Йонеско, за когото един друг румънец, министърът Маргиломан, публикува в момента на окупирането на Букурещ от германците квитанции, доказващи, че от години руското правителство му е плащало за направени услуги, заяви на свой ред, че е държал в ръцете си писменото доказателство, според което подбудител на войната е бил граф Тиса.

На сърбите се падна да нанесат последния удар на унгарския държавник, разкривайки със смазващи подробности, че именно той е накарал тайната си полиция да подготви и осъществи атентата в Сараево – решаващ повод за ужасната касапница…

„Силно афишираните симпатии на ерцхерцога към чехите, неговият брак с чешката графиня Хохенберг – твърдяха сърбите – го направили омразен за унгарските ръководители. Уверен, че след коронясването си бъдещият австрийски император и крал на Унгария ще жертва интересите и върховенството на Унгария в полза на чешките си протежета, граф Тиса решил да осуети неговото царуване. Именно той, за да улесни задачата на убийците, дал на властите в Сараево противоречиви разпореждания, довели до отслабване на охраната около императорската двойка и позволили успеха на атентата на Гаврило Принцип…“

В момента, в който пълномощният министър на Сърбия в Париж, г-н Веснич, по заповед на своето правителство довеждаше това ужасно обвинение до ушите на всеки, който искаше да го чуе, мастилото, с което полковник Драгутин Димитриевич–Апис, бивш шеф на разузнаването на Сръбския генерален щаб, си беше послужил, за да напише в солунската си килия своето ужасно признание, едва беше засъхнало: „Гордея се, че именно аз пожелах и осъществих със съгласието на моите началници смъртта на австриеца…“

• •

Именно в тази умело отровена атмосфера бе съдена Унгария и няма човек в съюзническите държави, който навремето да не е ръкопляскал на нейното смазване. Във

всеобщо безразличие потънаха призивите за умереност, предупрежденията за предпазливост от страна на някои разумни хора у нас, които още тогава предвиждаха икономическата разруха, политическите усложнения и европейската катастрофа, до които щеше да доведе раздробяването на Унгария.

И днес, близо двайсет години след Сараево, общественото мнение във Франция в огромното си мнозинство продължава да вярва на обвиненията от 1917 г. То не е простило. Още му се струва, че престъплението срещу човечеството, извършено от ръководителите на Унгария през юли 1914 г., е прекалено тежко, прекалено отвратително, за да може да бъде простено.

Унгария се оплаква, че е била осакатена? Всъщност е настигната от съдбата, която е готвела за другите… Мирният договор поставил унгарско население под чужда власт? Дори така да е, макар че не е, с какво право Унгария се осмелява да протестира – нали тя предизвика касапницата през 1914 г. с цел да присъедини Сърбия към нейната Хърватия…

Така мисли у нас средният французин, който е повярвал на всички небивалици от времето на войната и продължава да вярва с обезоръжаващо доверие на всички небивалици от времето на мира.

Така говореха през есента на 1919 и пролетта на 1920 г. хората, които уредиха мира… които обаче – поне най-главните от тях – знаеха или трябваше да знаят, че действат въз основа на една лъжа…

Всички протести на унгарските делегати в Трианон, всички техни усилия да докажат грешките, които изтъкваха, всички техни рекламации до териториалните комисии, изпратени на място за очертаване на границите, се разбиха в общоприетото мнение като в скала.

Всъщност решенията на онези, от които зависеше съдбата на Унгария, бяха взети предварително.

Както писа през 1921 г. докладчикът по Трианонския договор пред Камарата на депутатите, г-н Шарл Даниелу, „тяхната грижа не беше толкова да накажат едните, колкото да задоволят изискванията на другите“.

Всъщност те чисто и просто утвърдиха споразуменията, чрез които още в края на 1917 г. – щом разгромът на австро-германците стана неизбежен – чехите, румънците и сърбите предварително си бяха поделили останките от австро-унгарската монархия.

Това разпределение беше решено по време на срещи в Лондон, Амстердам и Париж на пропагандните комитети, създадени с материалната помощ на лорд Нортклиф – директор на „Дейли Мейл“, от чешките революционни организации и техните френско-английски съветници.

Впрочем за всички, които бяха присъствали на мирната конференция, от която се роди Трианонският договор, и бяха дишали нейната необикновена, отвратителна атмосфера на интриги, компромиси и пазарлъци, са наясно, че това бе една комедия, лишена от каквото и да е благородство. Добрите люде, които си въобразяват, че пълномощниците, смазани под тежестта на своята отговорност, внимателно са преценявали положителната и отрицателната страна на аргументите и са вземали решения само при наличие на ясни доказателства, като са се стараели да съчетаят хищните апетити и разумната справедливост, се поддават на детински илюзии.

Такава бе Версайската конференция, осъдила Германия, макар че и при нея е имало странни, задкулисни игри… Въпреки интелигентността си, Клемансо, Орландо и Лойд Джордж, още повече Уилсън, може да са пропуснали някои неща или да са се заблудили относно други. Те са допуснали или оставили да бъдат допуснати грешки, които днес силно тежат върху съдбата на народите.

Но ако ръководителите са допуснали грешки, във всеки случай съвестта им е чиста откъм компромиси по користни или приятелски подбуди.

Това не важи за съвестта на някои техни сътрудници, на които бяха възложили уреждането на „второстепенните“ мирни договори…

Американският държавен секретар Робърт Ленсинг, напуснал отвратен конференцията в Трианон, на която бе определена съдбата на Унгария, я описва по следния начин:

„Всички като че говореха само шепнешком и нищо важно не се казваше по друг начин, освен потайно. Всичко, разглеждано на публичните заседания, беше съгласувано и уредено предварително. Споразуменията и пазарлъците ставаха при закрити врата…“[1]

Г-н Ленсинг добавя, че президентът Уилсън, чието мнение е било решаващо при одобряване заключенията на подкомисиите, поддържал връзки единствено със своя приятел, полковник Хауз. Каквото е искал Хауз, искал го е и президентът.

От своя страна английският публицист Стийд разкрива в своите мемоари, че полковник Хауз не правел нищо, без да се консултира с него, а самият Стийд не давал никакви съвети, без предварително да ги е съгласувал с Масарик и Бенеш – ръководители на чешката делегация.

Чрез посредничеството на такива хора Масарик и Бенеш водели от кулисите цялата конференция, която контролирали, от друга страна, благодарение на приятелските си връзки с някои делегати, по-специално с г-н Андре Тардио – сътрудник на вестника на г-н Масарик.

Чехите безогледно се възползвали от тази изключителна ситуация.

Същото правели техните румънски и сръбски съюзници.

Те действали така невъздържано, че повече от година преди подписването на Трианонския договор Лойд Джордж изказва своето безпокойство от разюзданите апетити, проявени около разгромена Унгария. Ето какво пише той на 25 март 1919 г.:

Мир в Югоизточна Европа никога няма да има, ако всяка от малките държави, които създаваме в момента (Сърбия, Чехословакия, Румъния), трябва да включи в своите граници една иредентистка[2] *Унгария… Искам при установяването на мира да се основаваме на ръководния*

[1] Robert Lansing. Les Négociations de la Paix. Londres, 1921. – Б. а.

[2] Иредентизъм – политическа доктрина на италианските националисти след обединението, която настоява за анексиране на териториите, населени с италианци, но не още освободени от чуждо владичество. – Б. пр.

принцип, според който различните народности да бъдат възможно в най-голяма степен присъединени към тяхната майка родина. Този „хуманен“ критерий трябва да има предимство пред всякакви икономически, стратегически или финансови съображения…

Всеки ден, от четиринайсет години насам, се потвърждава мъдростта на тези думи. Ако Лойд Джордж беше послушан, по-малко амбиции щяха да бъдат задоволени, по-малко политици и аферисти, които преди войната ходеха по цървули, щяха да се обогатят и издигнат до върховете на властта, но и по-малко дрънкане на оръжия щяхме да чуваме днес от Дунав до Бяло море, а отбранителните формирования и спонтанните съюзи, образувани срещу онези, които злоупотребиха с нашата победа, нямаше да застрашават мира, за който ние, французите, дадохме толкова тежки жертви.

„Малките държави“, за които говори Лойд Джордж през 1919 г., нямаше да бъдат принудени, за да запазят плячката си, да поддържат, както сега армии, несъразмерни с техните ресурси, и да ги използват за надзор и потискане на половината от населението си. Справедлив мир и помирение – какъвто мечтаеха за децата си агонизиращите жертви на войната – щеше да възвеличи паметта им…

Лойд Джордж не бе послушан…

Политиците, които в името на справедливостта и правото наложиха в Трианон един деспотичен мир на Унгария, не бяха нито филантропи, нито философи, а сурови реалисти, ръководени единствено от интереса. Всички препятствия, които можеха да се изпречат на пътя им – призивите за равнопоставеност, за истина, за спазване на икономическите закономерности, – те предварително бяха решили да ги игнорират.

Ето защо те не се съобразиха с нито едно от тях.

Никога насилствено наложен мир не е бил по-брутален в своята пристрастност, по-безсмислен в своята разрушителност, по-непридирчив към уроците на историята, по-добре претеглен с оглед подклаждане на старите вражди и пораждане на нови, отколкото мирът „по сметка и за възмездяване“ от 1920 г.

Много достойни хора са на същото мнение…

Психолозите на историята – писа г-н дьо Монзи през 1923 г. – *никога няма да установят поради какъв абсурд същите хора, които разтръбиха по света правото на расите и националностите, отнеха от маджарите градове, в които всички жители говореха унгарски, бяха с унгарски произход, унгарци по сърце и култура. Кой дявол например е накарал експертите, натоварени с очертаването на границите, да дадат на чехите територията, под която са прокарани галериите на мините, чиято собственост е оставена на унгарските индустриалци? Авторите на договорите от Трианон и Сен Жермен сътвориха един нов Вавилон, без да могат да се оправдаят с незнание или безразсъдство. И ние ще трябва да понесем товара на тяхната лудост…*

• •

Нищо не доказва по-добре преднамерената воля на авторите на договора от Трианон да не се съобразяват с друго, освен с апетитите или омразата на техните приятели от Букурещ, Белград или Прага, отколкото случаят с *Писмото Милеран*…

Информирани за условията, които ги очакват, унгарските делегати заявили, че няма да подпишат. Техният председател, граф Апони, подал оставка. Трябвало да се намери изход, още повече, че румънските войски, уверени, че няма опасност от съпротива, само очаквали унгарския отказ, за да се насочат към Будапеща…

На 6 май 1920 г. г-н Александър Милеран, председателстващ по това време Конференцията на посланиците, на която съюзническите ръководители делегирали своите права, предава текста на договора на унгарското правителство. Заедно с него в саморъчно написано писмо той посочва, че *ако анкета на място установи необходимостта от промяна на граничната линия, определена с договора, и ако граничните комисии сметнат, че клаузите на договора съдържат несправедливост в който и да е пункт, Унгария ще може да се обърне към Обществото на наро-*

дите… Съюзническите държави и присъединилите се към тях страни – добавя г-н Милеран – *изразяват съгласие Обществото на народите, в случай на отправена молба на някоя от засегнатите страни, да предложи услугите си за постигане по взаимно съгласие корекциите на границите, които комисиите са сметнали за желателни…*

Целият унгарски „ревизионизъм“ се основава на този изричен ангажимент.

Необходимо е да добавим, че хората, за които се отнася – в определени граници, които никога не са били надхвърляни от исканията на Будапеща, – непрекъснато са се държали, като че *„писмото Милеран“е само лист хартия.*

И то още от първия ден.

Граничната комисия в района на Банат например реши да върне на Унгария района на Муракош, населен изключително от унгарци, а Обещството на народите, уведомено за това решение, го одобри, но Сърбия, която окупираше Муракош, изрично отказа да приеме решението на Женева… Конференцията на посланиците подкрепи съпротивата на Белград и уведоми Обществото на народите с писмо на своя президент, г-н Ремон Поанкаре, че *границата в района на Муракош ще бъде прокарана съобразно с разпоредбите на Трианонския договор…*

Едновременно с изпращането от Париж до Будапеща на писмото на Милеран, тайни предписания на Конференцията на посланиците, чийто текст бе публикуван през 1922 г. в Официалния вестник на Обществото на народите, нареждаха на комисарите да не отстъпват пред никакви аргументи, *които биха довели и до най-малката промяна в трасето на границите, както са определени в паметните бележки и документите от Трианон…*

Сега е моментът да припомним оценката, дадена от Лойд Джордж през 1928 г. за тези „паметни бележки и документи“, представени на Мирната конференция в подкрепа на исканията на чешките, румънските и сръбските делегати: *Цялата документация, която ни бе представена от някои от нашите съюзници по време на мирните преговори, беше лъжлива и подправена. Решенията взехме въз основа на фалшификати…*

Всяка от тези думи е като нажежено желязо…

Но колцина от тези, които днес се безпокоят при мисълта за ревизия, чиято евентуалност кара да беснеят нашите волни или неволни съучастници на фалшификаторите от 1920 г., подозират тази истина?

Нещо повече:

Граничните комисии *въобще не бяха официално уведомени за писмото на Милеран,* от което уж трябваше да се ръководят…

А и колко французи знаят за него или дори са чували да се говори за него? Тук дори не става дума за простолюдието, а само за онзи елит, който твърди и си мисли, че е „осведомен“… Кой знае във Франция, освен няколко специалисти в Парламента и пресата, какви отвратителни пазарлъци, какво безсрамно търгашество, какъв разюздан империализъм съпровождаха подялбата на унгарските тленни останки от страна на тези, които Клемансо – той никога не прие да прости на сътрудника си, който тогава го беше заблудил – нарече „Чакалите на нашата победа“?

Малките съюзници, пише през 1921 г. г-н Шарл Даниелу, докладчик по Трианонския мирен договор пред Камарата на депутатите, *представяха всеки ден нови претенции. Всеки ден все по-дълбоко забиваха ножиците си в хилядолетното тяло на Унгария. Границата, за която започна да настоява Масарик от името на чехите, щеше да бъде чисто етническа. Изцяло унгарски градове, като например Пошони, Лева, Иполишаг, Римасомбат, Каса, щяха да останат в Унгария, както и почти цяла Източна Словакия и цяла Рутения…*

Но Бенеш се намеси.

Задейства приятелските си връзки сред Конференцията и последната му отстъпи „стратегическата“ граница, която откъсна от Унгария, освен Източна Словакия и Рутения, обширна територия от чисто унгарски земи и население, създавайки по този начин онази „иредентистка“ Унгария, от която се страхуваше Лойд Джордж през 1919 г.

Фанатичен и безскрупулен слуга на всеславянството, Бенеш разчиташе да се възползва от победата на Съюзниците и от доверието, с което разполагаше сред тях, за да

премахне, унищожавайки Унгария, препятствието, което от векове спираше славянското нашествие към Адриатика. Неоправданите му териториални претенции – чийто успех превърна Трианонския договор в един от най-насилническите мирни договори в историята – имаха най-вече за цел чехи и сърби да се съединят.

Целта се оказа непосилна за него, както през 1921 г., когато беше готов да пусне Червената армия да премине през Рутения и да разгроми онази Полша, която всички славяни – чехи, руси или сърби – мразят колкото и Унгария, като хилядолетен враг на тяхната раса…

• •

Друг типичен пример на незачитане от авторите на Трианонския договор на големите принципи, които прокламираха, е този с Банат…

И Белград, и Букурещ бяха решили да го получат. Техните делегати на Конференцията енергично си го оспорваха. Уморен от воплите им, Клемансо предложи разногласието да се разреши с плебисцит.

Сърбите и румънците незабавно се сдобриха. Плебисцит ли? Това означаваше Унгария със сигурност да запази Банат или поне по-голямата му част… Сръбските и румънските делегати информираха Конференцията, че са приели *след преразглеждане на въпроса*, че Банат трябва да бъде поделен между тях съгласно трасе, което посочваха и което беше същото, предложено две години по-рано в пропагандна брошура от английския публицист Ситън Уотсън (Scotus Viator).

Трасето бе прието, след като съветниците на Клемансо му бяха докладвали, като се аргументирали със статистически данни, че то точно съответства на етническата картина. Всъщност само в частта, присъдена на Сърбия, срещу по-малко от 400 000 славяни имаше 1 200 000 германци или унгарци…

• •

Системното игнориране принципите на справедливостта и правото от тези, които през 1920 г. действаха от името на победителите, отказът на облагодетелстваните от подялбата на Унгария да приемат, макар локални и строго ограничени корекции, за които документът от 6 май 1920 г. даваше възможност и предвиждаше съответна процедура, бяха грешки с неизмерими последици.

Като отложиха решаването на проблема за териториалните корекции в Централна Европа, те единствени са отговорни за размера и сериозността, които този проблем придобива днес.

И наистина, ревизия на Трианонския договор – във всичките му части, които накърняват правото на народите свободно да разполагат със себе си, което за Съюзниците беше една от основните цели на войната и което бе пренебрегнато единствено поради „лъжите“ и „фалшификациите“, разобличени от Лойд Джордж през 1928 г. – днес е по-необходима от всякога.

Не ще помогнат крясъците и интригите на авторите на „лъжите“ и „фалшификациите“ и получилите облаги от тях. Всички кампании в пресата на техните приятели и платените поддръжници у нас – също… Истината за „грешките“ на Трианонския договор не подлежи на спор. *Достатъчно е да се хвърли поглед върху картата на Централна Европа, за да се види, че новите граници са несправедливи и в никакъв случай не могат да претендират за окончателност…*

Когато е писал това през 1926 г., Аристид Бриан не е знаел с какви средства са очертани тези граници и до каква скандална степен е била нарушена справедливостта при тяхното определяне. Той просто е констатирал една очевидност…

Пак повтарям, че тук не става дума да си за или против Унгария, за или против Малката Антанта; става дума за изпълнение на едно справедливо дело, за лоялно признаване на допуснатите грешки и отстраняването им. Задължава ни нашата чест – защото сме подписали писмото Милеран, – както и нашият интерес.

Единственият въпрос, който се поставя днес пред Франция, приятелка и закрилница на трите държави, които

се възползваха от договорите от 1920 г. и които единствено биха пострадали от такава ревизия, е дали тази ревизия – която е неизбежна – ще се извърши по мирен начин, с нашето одобрение и съдействие, или ще се извърши със сила, въпреки нас и срещу нас.

Мирът и войната със сигурност ще бъдат поставени на карта през следващите месеци! – каза преди няколко седмици г-н Пол Бонкур, министър на външните работи.

Това е самата истина.

И този път в ужасната дипломатическа игра, започнала в Европа, Франция е господар на своята съдба. От решението, което вземе, ще зависи бъдещето ѝ.

Единствено ние в Европа чрез финансовата и политическа зависимост, в която държим трите държави, облагодетелствани от Трианонския договор, можем да постигнем мирното преразглеждане на клаузите, които не са защитими. Прага, Букурещ и Белград не могат нищо без нас и са длъжни да отстъпят, ако Франция приеме принципа на ревизия на несправедливостите от 1920 г.

Ако откажем да приемем необходимостта от тази ревизия, отстъпвайки пред интригите на заинтересованите, дори ако сами не я предложим с цялата ѝ легитимност, ние само ще отсрочим часа на справедливостта, но няма да сме в състояние да попречим този час да удари.

В такъв случай ревизията ще се извърши със сила и срещу нас, които ще сме допуснали грешката да се наредим на страната на една незащитима кауза. На практика ще изправим страната си срещу коалицията на потиснатите и техните повече или по-малко заинтересовани поддръжници; в морално отношение ще изгубим престижа, който завоювахме от войната насам, благодарение на стремежа ни към справедливост и личната ни незаинтересованост.

Още отсега, понеже от четиринайсет години оказваме подкрепа на хищниците, които злоупотребиха с неведението и почтеността на творците на мира – и по-специално на Клемансо, – несправедливо засегнатите националности търсят от нас отговорност за нанесените им щети.

Учудваме се, че унгарци, хървати, македонци, българи се обръщат към нашите противници, а всъщност ние

сами ги накарахме да се отвърнат от нас, от тази Франция „защитник на справедливостта и правото“, към която те непосредствено след войната и тъй дълго протягаха ръце…

А хората, които ни доведоха до това състояние на трагична изолация спрямо обединените срещу нас наши добри приятели и вчерашните ни противници, също няма да могат – в деня, когато се наложи да плащаме за техните грешки – да се позоват на безразсъдство или неведение, ни повече, ни по малко от онези, които, действайки от наше име в Трианон, Сен Жермен и Ньои, изопачиха правото, опорочиха справедливостта, спекулираха с народи и богатства – и в името на мира хвърлиха с пълни шепи в Централна Европа и на Балканите семената на нови войни.

Онова, което важи за България, от която по силата на договор, изготвен без ни най-малка проверка на сръбските твърдения бе отнета повече от една трета от българския народ – цяла Македония – и територии, които винаги са били нейни: Цариброд, Пирот, Босилеград, – е още по-вярно за Унгария.

Македония беше българска по произход, култура и език, но не беше българска политически и никога не е била част от българската държава… Нейното присъединяване съм Сърбия беше грубо нарушение на принципа за свободно самоопределение на народите, прокламиран от страните победителки, но, строго погледнато, то не представлява раздробяване на българската родина…

Такова раздробяване беше присъединяването към Румъния, Чехословакия и Сърбия на провинциите, откъснати от Унгария по силата на Трианонския договор… Хърватия и Словения от хиляда години бяха част от унгарската държава, имаха същата цивилизация, същата култура, същата религия като Унгария; хиляда години Словакия и Рутения свързваха интересите и историята си с тези на маджарите; хиляда години Трансилвания и Банат бяха унгарски земи, населени от унгарци.

От векове събрани и сякаш претопени в една географска единица, за която Елизе Реклю[1] казваше, че е най-хомо-

[1] Френски географ (1830–1905). – Б. пр.

генната в Европа, обединени от едни и същи икономически интереси, подчинени на една цивилизация, едни закони, едни ръководители, всички области, отнети от Унгария, бяха част от един и същи социален, политически и духовен блок – от едно и също отечество…

Какво всъщност е родината, ако не земята, където поколения хора, обединени от общи интереси, идеи, традиции и надежди, са живели, работили и умирали в течение на векове? Всяко поколение, което се връща отново в земята, след като е изпълнило жизнения си дълг, засилва обвързаността между тази земя и хората, произлезли от нея и които на свой ред ще намерят мястото си в нея… Именно земята е тази, която превръща в една нация различните народности, които живеят върху нея.

„Не, реши Трианонският договор… От векове словаци, рутени, сърби от Банат и румънци от Трансилвания са част от унгарската държава, а славяните католици от Хърватия и Словения съжителстват с унгарците? Така да бъде, но това ни най-малко не обезценява исканията, които ни отправят техните кръвни братя (по произход). Когато става дума един народ да бъде освободен, няма значение дали поробването му е хилядолетно, или скорошно. Времетраенето на една несправедливост не би могло да се вписва в правото…“

Но да внимаваме!

Ако приемем този софизъм за верен, сами оправдаваме предварително всяко насилствено отцепване, на което и ние бихме могли да станем жертва някой ден.

Когато се постави въпросът за освобождаване на един народ, няма значение дали поробването му е хилядолетно, или скорошно…

Това изречение, написано от г-н Милеран от името на Съюзниците в писмото му от 6 май 1920 г., се налага на пръв поглед като аксиома. То привлича и завладява инстинктивно.

Всъщност то възпроизвежда почти дословно аргумента, с който си послужи Германия през 1871 г., за да ни отнеме Елзас и Лотарингия, и на който тя се позоваваше през Световната война, за да оправдае решението си в слу-

чай на нейна победа, да анексира цялата североизточна част от нашата страна. Ако се съгласим с г-н Милеран – който всъщност възпроизвежда безумната идея на Наполеон III – евангелие на модерното международно право, фламандците и каталунците, анексирани от Франция преди три века; елзасците, които са французи едва от Вестфалския мирен договор; савойците и гражданите на Ница, които са такива от по-малко от век, – на какво основание бихме ги защитили като французи, в случай че германците, италианците или испанците, победители в една бъдеща война, ги поискат въз основа на принципа на националностите – принцип, който не се покрива с давност нито от фактическото владение, колкото и да е продължително, дори желано от завладените, нито от общата култура, общи вкусове, икономически, политически и морални интереси?

Абсурдна ли е хипотезата?

И унгарците през 1914 г. щяха да сметнат за луд всеки, който им беше предсказал, че четири години по-късно… В политиката, особено в международната политика, не съществуват абсурдни хипотези.

Освен това доводите, изложени срещу Унгария за оправдаване присъждането на Банат и Трансилвания на Сърбия и Румъния, са погрешни в основата си: нито сърбите от Банат, нито румънците от Трансилвания са били „поробени“ от унгарците. Когато едните и другите – от XII до XVIII век – се преселват, бягайки от турците или от нетърпимата тирания на молдавските князе, Банат и Трансилвания от векове са унгарски.

Да приемем все пак, че принципът на националностите основателно е приложен по отношение на компактните маси сърби и румънци, заселили се в тези провинции след унгарските завоевания, и че основателно са били присъединени към държавите, от които произхождат техните деди…

Но защо тогава в същия този Банат и същата Трансилвания са откъснати от майката родина два и половина милиона унгарци, които живееха там? Не бихме възразили, ако те бяха разпръснати тук и там на обширна територия… точно обратно, те бяха съсредоточени в гъсти поселения

в непосредствена близост и пряко продължение на Унгария… Какво излиза? Че принципът на националностите, подходящ за едни, престава да действа за другите?

• •

Унгарците отказват да приемат поражението? Непрекъснато протестират срещу „несправедливостта“, на която смятат, че са жертва?

Стига лицемерие! На тяхно място ние бихме действали точно по същия начин.

Вече сме го правили.

Както унгарците днес, в продължение на четирийсет години възпитавахме младежта си в култ към загубените провинции, с надеждата и волята да си ги върнем; както унгарците, и ние се готвехме за това в продължение на четирийсет години, без да заплашваме никого, но твърдо решени да не пропуснем възможността, когато такава ни се представи; както унгарците, търсехме приятелства, предлагахме нашето…

Ние също, французи от интервала между 1871 и 1914 г., заявявахме пред статуята в Страсбург, както днешните унгарци пред четирите облечени в траур статуи в Будапеща: „Да забравим? Никога!…“

Днес, когато французите от моето поколение четат речите на Бенеш или Титулеску – техните нападки срещу унгарския „национализъм“ и „ревизионизъм“ в името на застрашения мир, – имат чувството, че слушат германците отпреди войната. Преди трийсет години Берлин говореше за нас, както Букурещ и Прага говорят днес за унгарците…

В случай на война Унгария би се присъединила към противниците на онези, които я ограбиха. Това е очевидно…

Кой французин би твърдял, че ако Германия между 1871 и 1914 г. беше влязла в конфликт с някоя Велика сила – Англия или Русия например, – всички френски сили нямаше спонтанно и пламенно да се впуснат към Рейн, за да отвоюват Елзас и Лотарингия?

А Унгария има не една, а четири Елзас-Лотарингии…

Кой французин, запазил спомена за собствените ни страдания, би я упрекнал, в случай че справедливостта не бъде възстановена по мирен начин, ако, при удобен случай, тя успее със сила да скъса насилническия договор – най-отвратителния, който историята познава след унищожаването на Полша?…

Нищо не е останало днес от нравствените мотиви, които оправдаха пред световното обществено мнение през 1920 г. и по-специално пред нашето неумолимата строгост на наказанието, наложено на Унгария – „народ агресивен и хищнически".

Публикуваните след войната секретни официални документи доказват, че Унгария не само не е направила нищо, за да предизвика световния конфликт, а напротив, е опитала всичко, за да го избегне. Не отговаря на истината нито едно от обвиненията, отправени срещу нея от сръбските, румънските и чешките пропагандатори.

Но колко французи знаят за това? Колко французи са в течение на разкритията, извършени по време на революциите от болшевишки тип във Виена, Будапеща, Берлин или Русия, относно истинските причини за войната? Кой например от тези, които четат тук изложеното от мен, познава документите, чието разкриване предизвика в Англия, Италия и Съединените щати онези промени в отношението на правителствата и общественото мнение, които предизвикаха толкова дълбока изненада във Франция?

Никой…

Истината за действителната роля, изиграна от различните европейски държавни глави при подготовката и началото на голямата касапница, започна да се очертава след отварянето през 1918 и 1919 г. на имперските архиви в Берлин, Виена и Петроград. Революционните режими, на които дължим публикуването им, се надяваха да открият доказателства за вината на свалените правителства. Те не сгрешиха изцяло, но се натъкнаха и на някои изненади. Чест им прави обаче, че публикуваха и това, което оборваше някои техни тези.

По-специално отговорността на граф Тиса в светлината на тези архиви се оказва твърде различна от тази, която му приписаха политиците, които имаха интерес да

злепоставят Унгария пред съюзническите нации и успяха да го постигнат.

• •

Убийството в Сараево бе извършено на 28 юни 1914 г. Чак на по-следващия ден, 30 юни, граф Тиса, информиран за събитието в резиденцията си в Гец, бил приет от император Франц Йосиф и научил от него, че австрийският министър на външните работи, граф Берхтолд, бил решен да се възползва от случая, за да разгроми Сърбия. Тиса от името на Унгария се противопоставил категорично на този план. Изпълнението му според него би предизвикало неминуема намеса на Русия в полза на Белград и съответно – европейски конфликт.

На следващия ден, 1 юли, в меморандум до императора, чийто текст фигурира в „Червената книга“, публикувана от австрийското революционно правителство, Тиса още по-остро изказва несъгласието си:

Не скрих пред граф Берхтолд, с когото разисквахме по този въпрос, че смятам плана му за фатална грешка и нямам никакво намерение да участвам. Първо, ние все още не разполагаме с достатъчно доказателства за вината на Сърбия за атентата в Сараево, за да можем да я обвиним, а още по-малко да предизвикаме война след помирителните изявления на Белград. Ако го сторим, целият свят ще гледа на нас като на нарушители на мира и ще влезем във война при най-неблагоприятни условия.

На 2 юли граф Тиса, чиито бележки по този разговор също са публикувани, излага същите аргументи пред германския посланик Чиршки…

На 7 юли, по време на Коронния съвет, свикан за да разреши незабавна военна акция срещу Сърбия, граф Берхтолд съобщава, че Вилхелм II безрезервно одобрява изложеното в писмото, което той му изпратил на 2 юли, за да му съобщи за войнствените си намерения.

Тиса, който не бил известѐн за това писмо, отново рязко протестирал срещу австрийските намерения, като се провикнал:

Никога няма да се съглася да нападнем Сърбия без предварителни дипломатически преговори, въпреки че, за съжаление, очевидно е решено обратното, в съгласие с Берлин.

Накрая Тиса повтаря несъгласието си на 8 юли във втори меморандум до императора.

На следващия ден, 9 юли, в Будапеща, осведомени на свой ред, унгарските министри единодушно одобряват позицията на своя премиер и го призовават да действа с всички сили във Виена по посока на умереността.

Далеч сме, както се вижда, от позицията, приписвана така настойчиво на граф Тиса…

Но принудени от очевидните факти да признаят несъстоятелността на тази част от обвиненията си, противниците на граф Тиса го упрекват – особено у нас, – че е променил мнението си по време на втория Коронен съвет, състоял се във Виена на 14 юли 1914 г.

Присъединявайки се внезапно към мнението на граф Берхтолд, Тиса одобрява изпращането до Сърбия на неизпълнимия ултиматум, който доведе до войната.

Многобройни обяснения бяха дадени за тази „конверсия".

Чак след смъртта на Тиса, убит от болшевистите[1] по време на унгарското въстание като „главен виновник за войната", бяха публикувани някои документи от секретния архив на руското правителство, които разкриха истинските причини.

Две съображения са подтикнали Тиса да промени позицията си: новината, че е започнала мобилизация в Русия (днес знаем, че тя действително била започнала), както и съобщението за циркулярната телеграма, с която Сазонов няколко часа по-рано съобщава на всички правителства от името на цар Николай II, че *Русия отхвърля предварително всеки призив към умереност, който би бил отправен към Петроград.*

Русия беше хвърлила стоманените зарове…

Отсега нататък унгарците нямаха избор. По небходимост те бяха солидарни с Австрия, солидарни с Германия,

[1] Привърженици на болшевизма от съветски тип. – Б. р.

солидарни с всички, които биха им помогнали да защитят територията си, застрашена от неизбежното руско нашествие…

Но дори тогава – както свидетелстват протоколите, публикувани в „Червената книга“, Тиса се съгласява да отстъпи само при условие, че бъде изпратена нота до всички Велики сили, известяваща ги, че, ако победи, Австро-Унгария в никакъв случай няма да си присвои каквато и да е част от територията на победена Сърбия. Тази нота наистина никога не бе изпратена поради немарливост или нежелание на Балплац[1], но нейният текст, открит във виенските архиви, не позволява да се съмняваме в намеренията на Тиса.

Бенеш следователно лъже, когато през 1917 г. твърди, че отговорността за войната пада върху Тиса. Сръбското правителство, което споделя с Берхтолд тази отговорност – за това, че е поискало, подготвило и организирало атентата в Сараево, – лъже още по-отвратително, като обвинява унгарския министър-председател, че сам е организирал атентата от 28 юни 1914 г.

Именно неодобрението, предизвикано по света от тези две обвинения, парализира в Трианон защитата на Унгария срещу домогванията на нейните чешки, румънски и сръбски съседи, които взеха всичко, защото всичко им бе дадено.

Крайната несправедливост на онези, които изрязаха жива плът от тялото на Унгария, бе толкова очевидна, несъстоятелността на предявените аргументи – толкова прозрачна, че Съединените щати, когато подписаха отделен мирен договор с Унгария на 21 август 1921 г. (те не участваха в договора от Трианон), не взеха предвид новите граници.

Самата Англия, въпреки че подписа с нас договора от 1920 г., почти веднага разбра за фалшификациите и ясно изрази съжалението си, че се е поддала на заблудата, като по време на Пакта от Локарно отказа да удовлетвори искането на Малката Антанта и да гарантира статуквото в

[1] Министерство на външните работи на Австрия. – Б. пр.

Централна Европа. Нейната сегашна позиция, одобрението ѝ на предложения от Мусолини четиристранен пакт, с неизбежната ревизия като последица, могат да изненадат само онези, които не знаеха или умишлено забравиха жеста от Локарно…

Що се отнася до Италия, която също подписа Трианонския договор, тъй като и нейните представители бяха заблудени от маневрите на Бенеш и съучастничеството, което той си беше осигурил сред някои делегации, тя още от деня след подписването на мира не престана да разобличава чрез изказванията на своите държавници[1] несправедливостите и опасността за мира в резултат на разпокъсването на Унгария.

Кой е виновен, че с това си поведение Италия заслужи заедно с признателността на унгарската нация възможността да разчита изцяло на нея в случай на нужда и да бъде призната днес в Унгария за главен защитник на оскверните справедливост и право?

Кой е виновен, освен ние самите, след като само с един жест можехме да си осигурим от страна на Будапеща, и то без да отслабим ни най-малко нашите съюзници от Малката Антанта, несравнима позиция на благодарност и престиж? За това не беше нужно да „разрушим“ Трианонския договор. Достатъчно беше, като спазваме ангажиментите в писмото Милеран, да поправим чрез процедурите и в границите, посочени от председателя на Посланическата конференция, грешките, чието наличие щеше да бъде отчетено като безспорно.

Ако го бяхме сторили, ако бяхме задължили – а ние можехме! – правителствата в Букурещ, Белград и Прага да изпълнят корекциите, които Обществото на народите след анкета щеше да обяви за необходими, ако бяхме се уверили, че те уважават правата, гарантирани на етническите малцинства, военната заплаха, която тегне днес над мира в Централна Европа, съглашенията, които ни безпокоят, дипломатическите усложнения, които ни притесняват, не биха се проявили.

---

[1] Виж по-специално забележителните писания на бившия министър и пълномощник на Мирната конференция Нити. – Б. а.

Проблемът за ревизията се поставяше в чисто юридически и локален аспект, докато днес рискува да засегне делото на мира в неговата цялост, делото на Версай, Трианон и Ньои – а уреждането му щеше да стане чрез нормални процедури, без дипломатическата мобилизация, предвестник на другата, която слага днес на карта в една настръхнала и разтревожена Европа най-острите въпроси на престиж и национален суверенитет… Политическото помирение между победители и победени, без което искрен и траен мир е невъзможен по течението на Дунав, би било постигнато от години.

• •

Какво всъщност иска Унгария, чийто „ревизионизъм“ се представя на нашето обществено мнение от пропагандаторите на Малката Антанта като страховита военна заплаха, като съгласувана между Будапеща, Берлин и Рим атака срещу „мира на правото“ в Източна Европа и съответно срещу самата Франция?

Връщането на всичко, което е загубила през 1920 г. ли, възстановяването на статуквото отпреди 1914 г. ли?

Ни най-малко!…

Никога от четиринайсет години насам в унгарските искания не е ставало и дума за пълна ревизия, за връщане към миналото… Никога и по никакъв начин унгарците не са желали разпокъсване на техните чешки, румънски или югославски съседи по същия начин, както самите те бяха разпокъсани…

Всъщност какво иска Унгария?

Единствено и само да ѝ бъдат върнати земите и населението, които са изцяло и безспорно унгарски – тоест по-малко от 60 000 квадратни километра и 6 милиона жители, – които бяха включени в границите на трите съседни държави в нарушение на принципа на националностите…

Единствено и само да ѝ бъдат евентуално върнати териториите, чиито жители биха изразили чрез плебисцит, организиран и контролиран от международни комисии, тяхната воля да станат отново унгарци.

Тя изрично се отказва да предявява претенции към земи, макар и унгарски от хиляда години, но чието население в мнозинството си е румънско, сръбско или чешко. За малките унгарски селища в Трансилвания, Банат, Северна Унгария и Източна Словакия, изолирани сред големи румънски, сръбски или славянски маси, унгарските ревизионисти настояват да престанат насилията, извращенията, преследванията и усилията за денационализация, от които техните анексирани братя страдат, откакто бе подписан мирът, и които Трианонският договор изрично забранява.

Това е ревизията, нищо друго!… Точно това, което ние искахме в продължение на четирийсет и четири години за жителите на Елзас и Лотарингия…

„Възстановяване на Унгария в старите ѝ граници? – казвах миналото лято на един офицер от Хонвед, в съседство с когото вечерях на терасата на ресторант „Свети Гелерт“, откъдето погледът обхваща като от върха на кула прекрасната панорама на Дунав и осветена Будапеща. – На осъществяването на тази мечта не разчитайте, поне по мирен начин…“

И добавих, спомняйки си за това, което видях в Хърватия и което ми бяха казали ръководителите на сепаратисткото движение:

„Бъдещето ви е другаде – към католическите населения на бившите ви адриатически провинции, които съжаляват за вас и чакат само подходящ момент да възстановят съвместното си съществуване с вас!“

„Знаем, господине – отговори ветеранът, – и приемаме всичко, което е справедливо… Има и справедливи неща в договора, който така несправедливо ни смаза. Това, което искаме и което трябва да получим някой ден, е връщането на всичко, което ни бе отнето под претекст, че не е унгарско, въпреки че беше толкова действително и абсолютно унгарско, колкото вашият Елзас беше френски…“

„От 1 600 000 поданици „придобити“ от сърбите в нашия бивш Банат – ми казва няколко дни по-късно един лутерански пастор, изгонен от Трансилвания от румънците, – повече от милион са унгарци или поунгарчени германци. От петте милиона трансилванци повече от два милиона и половина, както признава Букурещ, са чистокръвни

унгарци или поунгарчени германци. Чехословакия от своя страна е анексирала милион и половина от нашите сънародници… Две трети от тази маса са съсредоточени на самата граница на бившата си родина, от която ги дели само Трианонското трасе… Защо ни ги отнеха?“

Това е въпросът.

Той е толкова прост и ясен, че не се нуждае от адвокат… Достатъчно е да познаваш фактите, за да достигнеш до заключението.

Когато големите съюзнически ръководители взеха решението през 1920 г., те смятаха, че извършват освободително и справедливо дело.

Те сгрешиха, защото бяха недостойно заблудени. Техните неволни грешки, техните несправедливи решения, взети съвсем добронамерено, трябва да бъдат поправени. Всички наши бивши съюзници, които – да признаем – не са се превърнали всички в наши противници, признават необходимостта от поправка.

Единствено френското обществено мнение се противопоставя, защото системно е заблуждавано от 1920 г. насам от тези, на които гласува доверие да го осведомяват и чийто личен интерес диктуваше да попречат на истината да си пробие път.

То не познава основанията на унгарския ревизионизъм, както не познава македонския въпрос, хърватския проблем, трудностите, в които се мята великосръбското правителство в Белград, агресивния империализъм, който се крие зад миролюбивата външност на Малката Антанта, всички опасности, застрашаващи европейския мир и заедно с него *сигурността, бъдещето и самото съществуване на нашата страна*.

За него, както писах в началото на книгата, думата „ревизия“ е синоним на „реванш“, ревизията непременно води към война… Докато напротив, единственият начин да се предотврати войната, която се завръща, е да се премахнат причините за конфликта чрез справедлива и превантивна ревизия!

Цялата орда на извличащите полза от войната и на живеещите за тяхна сметка, които в името на патриотизма

се грижат да им предоставят нови изгоди, обвиняват в предателство хората, които се осмеляват да кажат истината и да подчертаят, че несправедливостта е още по-непростима и опасна, когато се извършва или защитава в името на справедливостта.

Атаките, отправяни от няколко месеца насам по повод Четиристранния пакт – инструмент на справедливост и мир – срещу нашия министър на външните работи г-н Пол Бонкур, които стават още по-гнусни поради факта, че техните автори неизменно признават в частен разговор неговия прозорлив патриотизъм, целящ единствено да предпази нашата страна срещу последиците от грешките, допуснати от същите онези, които критикуват политиката му, – се вдъхновяват от една и съща идея и почиват на една и съща цел – обединението на амбиции и интереси, което продиктува насилническия мир от 1920 г. и стремежа да се поддържа този мир, макар и с риск Франция да претърпи най-тежка катастрофа.

Огнищата на пожар, които тлеят в Централна Европа, опасността от война, която с всеки изминат ден става по-застрашителна и по-близка, имат една-единствена причина – не протестите, отмъстителността или интригите на победените, а несправедливия начин, по който мирните договори са били изготвени, и отвратителния начин, по който те се прилагат.

Ако на Прага, Букурещ или Белград им харесва да продължават политиката на империализъм и насилие, която ги тласка към пропастта – това е тяхна работа!…

Но никакво споразумение, никакъв съюз, никакви съображения – нищо! – не може и не трябва да заставя нашата страна, като се солидаризира с онези, чиято лудост и престъпления водят към война, да рискува дори един сантим или един войник…

А тези, които отричат това у нас, в Парламента и печата, тези, които се мъчат, залагайки на невежеството на френските маси, да увековечат несправедливостта и потисничеството, за които сами са допринесли, като по този начин подготвят ужасяващото отрезвяване, което ни очаква, те извършват спрямо родината, *тъй като не могат да се извинят с незнание или безразсъдство,* най-непростимото престъпление!…

Да се говори за мир, основан на справедливостта и правото, когато си видял онова, което току-що видях в Македония, съдбата, която някои победители отреждат на победените, е направо подигравка.

Като се почне от границите, където единствената грижа на тези, които са ги прокарали, очевидно е била да се осигури максимум стратегическо преимущество на сърбите – макар то да води до чудовищните последствия, които отбелязах, – и се стигне до варварското отношение, налагано на анексираното население, всичко това е самото отрицание на справедливостта и правото.

Спокойно и цинично, защото е уверена, че никой няма да узнае или поне няма да рискува да я обезпокои, великосръбската власт измъчва и изтребва един народ, който не може да се защити. Тук не става и дума за спазване на задълженията, наложени от подписаните от нея договори: тя не зачита дори надгробните плочи, под които са положени мъртвите, както и костите на тези мъртви…

От Македония се връщаш не възмутен, а отвратен…

В сравнение с Македония, държана на колене под заплахата на палки и байонети, Хърватия, в която военният съд, принудителният труд и невъобразимите изтезания, превръщащи следователите в палачи, дебнат всеки, осмелил се да промълви и най-малката критика; където самата полиция убива насред улицата хората, чиято независимост или почтеност ѝ пречат; където вестниците не могат да отпечатат и ред без разрешението на сръбския полицейски началник – Хърватия направо е рай…

Рай, в който никой французин, поставен в условията на хърватите и словенците, не би искал да живее дори и час!

А македонците, както хърватите и словенците, са защитени по отношение на имущество, чест, свобода и правата им на цивилизовани хора от тържествени ангажименти… Правовият мир, за който Франция пожертва милион и седемстотин хиляди души – пет поколения мъже! – ги

предпазва от всякакво насилие, своеволие и злоупотреба от страна на господарите, които този мир им е дал!…

Какво става с договорите? С гаранциите, които те осигуряват на малцинствата, и задълженията, които налагат на победителите в замяна на предимствата, които извличат от победата?

Повярвайте ми – видях на място, в преустроената, така да се каже, *въз основа на справедливостта и правото* Европа, как и в какъв дух прилагат договорите нациите, които се ползват от тях и са задължени да ги спазват – договорите струват толкова, колкото решат тези, които трябва да ги прилагат, и защитават само онези, които имат достатъчно силни приятели, за да изискат спазването им…

Договорите налагат ли някакви задължения на победителите? Да! Ако тези победители са Франция, Италия или Полша… Спазват ли се правата на анексираните малцинства? Да! Когато тези малцинства са германци, както в Силезия или в Познания[1], или италианци – в Далмация…

Навсякъде другаде – тъй като народите, които ги нарушават, нямат насреща си сила, която да им наложи да уважават собствения си подпис и защото справедливостта и правото са за тях само думи, изпразнени от съдържание, когато не са подкрепени със сила – договорите не струват нищо.

Да оставим Македония…

Но ето че от тринайсет години в Централна Европа, на няколко часа път с влак от Париж, в долината на Дунав, която е част от Запада, Унгария протестира срещу отношението към унгарското население, предадено на Румъния, Сърбия и Чехословакия по силата на Трианонския договор. Несправедливостта, своеволията, насилията, които тя разобличава, са неоспорими; безспорно е също циничното нарушаване на ангажиментите, поети от Белград, Прага и Букурещ, но Унгария е безпомощна, разоръжена, дълбоко подозрителна за единствената страна – Франция, – която би могла да се намеси на страната на правото…

[1] Пруска провинция на Германия със столица Познан, изцяло върната на Полша през 1945 г. – Б. р.

Тя се оплаква от тринайсет години, без друг резултат, освен че е разобличавана като причинител на размирици…

Трудно може да се намери по-трагична от гледката на тази нация, която в продължение на хиляда години бе една велика нация, която през тези хиляда години бе стоманеният клин, който западната цивилизация използва за разцепване и отслабване на близнаците варвари – руското славянство и турския балканизъм – и която днес е доведена дотам, че се страхува от евентуално румънско нападение…

„Ако знаехте, господине, до какво положение са докарани нашите анексирани сънародници! – казваше ми в Белград няколко часа преди отпътуването ми за Будапеща жената на един хърватски адвокат, унгарка от провинция Комарон, на която току-що бях разказал за някои от зверствата, на които бях свидетел в Македония. – Ако знаехте, господине, какво са направили и с моя роден край! Само ако можехте да видите!…“

Бях започнал да виждам още с пристигането си в Банат – преименуван от югославяните „Войводина“ – част от унгарската равнина, простираща се срещу Белград, на левия бряг на Дунава.

Западен по външен облик, цивилизация, култура и нрави на жителите, четири пети от които са германци или унгарци, Банат не е бил третиран различно от сръбската администрация в сравнение с Македония, която е българска и балканска земя. Разбира се, тук все пак не са посмели – Банат не е отделен от Европа със стена от бодлива тел – да прилагат с неприкрита бруталност методите на кърваво насилие, които сърбите прилагат с цел с да „сърбизират“ македонските селяни; полицията не избива заподозрените посред бял ден и официално, както стотици македонци бяха и продължават да бъдат избивани; осъдените не се умъртвяват с тояги по затворите, момите не ги налагат с пръчки на голо пред публика, както в Гевгели, Щип или Кратово, но потисничеството е също толкова смазващо, стремежът към поробване и денационализация е също толкова брутален и незачитането на справедливостта и правото – също толкова неограничено.

Както в Македония, и тук училищата и библиотеките на етническите малцинства са затворени, а децата са

длъжни да посещават официални училища, в които занятията се водят на сръбски език, който по-голямата част от тях не разбират; както в Македония, правото на събрание, на сдружаване и свободата на мнение са премахнати; както в Македония, всички несърби, не приели да се поставят в услуга на полицията, тоест три четвърти от населението, са изключени от всякакви държавни служби.

За сметка на това таксите и данъците им са повече от три пъти по-големи, при равни други условия, от тези на съседите им от сръбски произход и близо пет пъти по-високи от тези, които плащат за еднакви имоти и приходи сърбите от Стара Сърбия на отсрещния бряг на Дунава. Освен това най-добрите земи, огромни пространства с нечувано плодородие и богатство, са отнети от бившите им собственици под претекст, че се извършва аграрна реформа, и раздадени на бивши сръбски войници и чиновници. Неспособни да ги ползват – поради невежество, мързел или дори по липса на капитал, – новите им господари почти навсякъде са ги оставили да се превърнат в угар или блата. По този начин хиляди хектари, които бяха между най-плодородните в Европа, са напълно изоставени от тринайсет години насам…

При прекосяване на Банат може от пръв поглед да се направи разлика между земеделските стопанства, останали в ръцете на бившите им собственици – унгарци, германци и дори поунгарчени сърби, – и тези, в които администрацията е настанила заселници, дошли от балканските региони. Подредбата на земеделските култури не е същата; хармонията на нивите е нарушена; реколтите са по-зле стопанисвани, оранта по-небрежна; изрядността на сградите, оградите, дворовете, поилките отстъпва пред немарливостта, неугледния външен вид, обстановката на невежество, непукизъм, общ безпорядък и мръсотия, така характерни от другата страна на Дунава за страните, където е властвал турчинът, и които придават особения облик, различен от всичко, което може да се види другаде в Европа – например у нас, – дори на най-добре поддържаните и най-богатите земи в Стара Сърбия…

Тук администраторите, изпратени от Белград, не са изпразнили гробовете на църквите, нито опустошили гробищата, както в Македония, но целият Банат, където битки не е имало, е буквално покрит с руините на всички паметници и спомени от миналото. В това ожесточено рушене има нещо, което стяга сърцето и на най-безразличния – един злобен и груб стремеж да се уязви, с единствената цел да се унижи, победеното население…

В Зимони бил издигнат грандиозен мемориал, увенчан с маджарската хералдична птица „Турул“, за ознаменуване хилядолетието на Унгария. Паметникът бил красив. В никакъв случай нямал подривен характер. Но бил взривен…

В Нагибечкерек една статуя, издигната с всенародна подписка, пазела спомена за генерал Ерньо Киш – един от героите на войната за независимост през 1848 г. И тя била взривена…

Във Вершец и Сабадка, Зента и Обече, Петерварад и Алшоиттебе алегорични композиции напомняли за храбростта на Хонведите, паднали в бой срещу османските нашественици, или в прослава на Кошут и Евгений Савойски… И те били взривени…

Както в Македония, и тук всичко – произведения на изкуството, съкровища от църквите или манастирите, библиотеките, музеите, частните колекции, – всичко, което можело да има някаква стойност, било конфискувано и пренесено в Сърбия.

„Прекрасно! – възкликнах миналата година пред университетските професори, които ми показваха някои витрини със старо изкуство или някои стари богато илюстрирани ръкописи в Белградския музей. – Откъде произхожда всичко това?“

Отговорът неизменно беше:

„Това е било открито в Македония… Това идва от Войводина (Банат)…“

Един сънародник, страстен библиофил, живял и работил продължително в Белград, ми разказа по този повод една твърде любопитна история.

В Белград пристигнала пратка стари книги, произлизащи от обществени или частни библиотеки в Банат. Меж-

ду тях – неоценимо съкровище! – екземпляр от „Басните“ на Лафонтен, старо издание, дар от императрица Мария-Тереза на град Зимони. Няколко стари професори, зяпнали от възхищение, разглеждали този шедьовър.

Пристига полковник от охраната. „Какво има?“ Осведомяват го… „Какво пише в тази книга?“ Обясняват му… Полковникът повдига рамене. „Това ли е вашето съкровище? – и, обръщайки се към лейтенанта, който го съпровожда: – Хвърли това в огъня!“

Лейтенантът не го хвърлил в огъня; отстъпил го срещу сто френски франка на този, който ми разказа случката…

• •

Същите методи се прилагат от страна на чехите и румънците в новите територии – разграбване, ненужни и системни разрушения, актове на насилие, тероризъм, поставяне извън закона на всички, които пречат или предизвикват завист, като своеволието измества всякаква законност.

Те също, подобно на сърбите, са решили да унищожат всичко, което може да напомня за миналото на анексираното унгарско население: повсеместно взривяване на всичко, свързано с отминалото хилядолетие: статуята Мария-Тереза на кон в Позони, смятана за шедьовър на унгарското изкуство – разбита с брадва; мемориалът в Каса в памет на войната за независимост – унищожен; статуите на Лайош Кошут, Ракоци и крал Матиаш Корвин – съборени; дълбоко почитаните фигури на старите национални светци в църквите на Горна Унгария, Словакия и Трансилвания – разрушени или повредени, всички паметници на жертвите от войната – осквернени, поругани или унищожени…

И тук – както в Банат – системно нарушаване на произтичащите от договорите задължения за запазване на собствеността, езика, религиозната свобода и културните права на анексираните и гарантиране на равни граждански и политически права – злоупотреби от всякакъв род, грабежи, насилия…

От 1920 г. насам повече от триста хиляди унгарци – бивши чиновници, свещеници, учители, железничари, разо-

рени търговци или експроприирани земеделци – са нелегално „изтласкани“ отвъд новите граници. Тяхното нещастие и отчаяние посяха от единия до другия край на Унгария повече семена на омраза и жажда за реванш, отколкото какъвто и да е военен разгром…

Един от двайсет жители на днешна Унгария е прокуден от Словакия, Рутения, Трансилвания или Банат, където най-често се е родил и е притежавал имоти, имал е семейство, положение и работа и където е загубил всичко…

Опитайте се да споменете пред тези мизерни парии за закрилата, осигурена от договорите, за правото на националностите, за сътрудничество и помирение между бившите противници!… Опитайте се да говорите за всичко това пред децата в унгарските села и градове, които виждат да преминават пред тях със сведени чела дрипави, бездомни и тъжни като изгубени животни онези, които са били прогонени, след като са били ограбени от румънците, чехите или сърбите!…

А познавам у нас свестни хора, които се учудват и възмущават, че може още да съществува толкова омраза в Европа тринайсет години след подписването на „справедливия и освободителен“ мир!

Кой е виновен, ако все още има *сянка в долината и горчивина в устата*, освен тези, за които благородните принципи, щедрите формулировки, ужасната саможертва на мъртвите са били само параван, зад който са прикрили стремежа си към облаги и надмощие? Постоянно говорим за победените…

Нека имаме смелост да го кажем: по-добре би било, за да запазим мира, да говорим също от време на време и за някои победители…

Виновна ли е България например, ако македонците, изтезавани както никой друг народ досега, само чакат часа, в който срещу сърбите ще се изправи равностоен противник, за да грабнат пушките, които ще им предостави този противник?

Виновна ли е Унгария, ако хърватите и словенците, подложени на същия тормоз като македонците, мислят само как да си възстановят свободата?

Кой е виновен за това, че чешкото правителство, въпреки репресиите, не успява да преодолее автономистките вълнения в Словакия и Рутения, след като третира тези „братя по кръв“, както сърбите третират македонците и хърватите?

В политиката, както и в живота, всичко се заплаща…

Нито една от причините за безпокойство и слабост, които понастоящем тровят Югославия, Чехословакия и Румъния и създават несигурност за бъдещето, не би съществувала, ако Белград, Букурещ и Прага не бяха събрали на своя територия, като че нарочно, всякакви катализатори на бунт и на война…

Спешна и неизбежна ревизия на договорите на Балканите и в Централна Европа с цел запазването на мира налагат не страданията на тези, които желаят подобна мярка, а грешките на онези, които ѝ се противопоставят…

Претенцията на авторите на Трианонския договор да създадат върху отломките от „страната на многобройните националности“ Австро-Унгария „национални“, тоест политически еднородни държави, беше проява на политическа слепота и икономическо невежество. С изключение на Румъния, в която чисто румънското население е болшинство (малко по-малко от дванайсет милиона от общо осемнайсет), „нациите“, родили се по силата на Трианонския договор, представляват най-невъобразимия и абсурден конгломерат от противоположни и враждебни елементи, който някога може да бъде измислен.

Видяхме впрочем каква е ситуацията в Югославия и до каква степен тази „национална“ държава е отслабена от конфликтите между националности, които се мразят и чакат само повод да се разделят…

В Чехословакия чехите не представляват и 45% от „нацията“ и, както в Югославия, нищожно малцинство от политици и аферисти потиска и насилствено поддържа в единство едно мнозинство, което ненавижда това единство.

При това положение да правим от съюза с Чехословакия една от основите на нашата външна политика е на-

право непонятно… В Женева може би, където гласът на Никарагуа при гласуване струва колкото гласа на Япония, така че съдействието на Прага може при случай да ни бъде от полза – но при европейски конфликт, на бойното поле, то няма да се равнява, ако допуснем, че е лоялно, дори на помощта, оказана ни през войната от Румъния…

Истината за Чехословакия е, че няма в момента в Европа по-малко единна, по изкуствена и по-неустойчива държава. Тя изцяло почива на насилието и измамата – на насилието, понеже включва близо четири милиона германо-унгарци, откъснати от родината им в нарушение на правото на народите свободно да разполагат със себе си, което Съюзниците превърнаха в харта на мира, – на измамата, понеже два милиона и половина словаци и рутени са чехословаци въпреки волята им, тъй като чехите потъпкаха тържествените си ангажименти или цинично нарушиха задълженията, които им налагаха договорите.

Нека дори да оставим настрана чувствата на анексираното унгарско или германско население, чието интелектуално и морално превъзходство и ненавистният режим, прилаган спрямо тях, ги довеждат до непримиримо презрение и вражда към всичко чешко… Но рутените и словаците, на които мирът гарантираше автономия и чиито земи чехите превърнаха в експлоатирани колонии, също мислят само как да се освободят от омразното иго. Те приемат хегемонията на Прага, само защото се опира на всемогъществото на затворите и байонетите…

Що се отнася до Словакия, икономически и политически зависима от Унгария от близо хиляда години, нейното присъединяване към чешка Бохемия с цел създаване на единна чехословашка държава бе решено от Съюзниците през 1920 г. въз основа на три документа, изразяващи волята на словаците да образуват единен народ с чехите: споразумението, подписано в Кливланд, в Съединените щати, на 27 май 1915 г. между словашките дружества в Америка и пратениците на чешкото временно правителство; споразумението, подписано в Питсбърг на 30 май 1918 г. от словашките делегати и д-р Масарик, *който беше* вече президент на Чехословашката република, призната и *де*

факто съществуваща; и най-сетне резолюцията, гласувана на 11 ноември 1918 г. в Женева от първото чехословашко правителство, официално признато като такова от всички Съюзници…

Какво гласеше Споразумението от Питсбърг, което буквално повтаря формулировките на споразумението от Кливланд?

Следното:

В чехословашката федеративна държава ще бъде гарантирана пълната автономия на Словакия… Словакия ще има собствена администрация, собствен парламент, собствени съдилища. Словашкият език ще бъде официален в училищата, администрацията и целия обществен живот.

Какво бяха решили в Женева членовете на чехословашкото правителство?

Следното:

Правителството смята за валидно и задължително за чехословашката държава всяко споразумение, сключено от г-н Масарик през революционния период.

И действително всички споразумения, всички договори, сключени от г-н Масарик в устна или писмена форма по време на войната и след нея, бяха стриктно спазени от Чехословакия с едно-единствено изключение: споразумението, сключено в Питсбърг на 30 май 1918 г. със словаците.

Словакия обаче се беше съгласила да се обедини с чехите само при условие, че запази пълната си автономия и остане в бъдещата „федеративна държава“ една свободна нация. Тя в никакъв случай не искаше обединение и в Питсбърг изрично беше подчертано, че такъв въпрос никога няма да се поставя…

Станали господари на Словакия с решение на Съюзниците, чиито ръководители бяха убедени, че ангажиментите, поети в Питсбърг, ще бъдат спазени, чехите чисто и просто я анексираха.

На упреците на словаците, възмутени от това отмятане от дадената дума, президентът Масарик отговори с пирует: „Споразумението от Питсбърг е подписано в деня

на официален празник, което е забранено от американския закон и следователно е нищожно!“

Словаците бяха още по-основателно раздразнени, тъй като веднага след като обединението стана факт, с тях се случи точно същото, което стана с хърватите в Югославия… В чехословашката централизирана държава, превърната в изключителна собственост на чехите – както Югославия стана собственост на Белград, – те управляват, заповядват, ръководят самостоятелно, както сърбите в Хърватия. Господари на армията, полицията и магистратурата, на всички командни лостове в държавата, те превърнаха Словакия в обикновена чешка провинция. Настаниха там хиляди чиновници и заселници (в Каса например, където преди войната нямаше нито едно чешко семейство, в момента се наброяват 12 000!), те откриха там чешки училища и университети, наложиха изключителното използване на чешки език в администрацията и гражданския живот, разориха словашката промишленост в полза на своята, окупираха военно страната, както сърбите окупират Македония и Хърватия.

Подобно на хърватите, и словаците протестираха. Подобно на тях, те се опитаха да защитят свободите и правата си със законни средства. Подобно на хърватските, техните протести бяха потушени със същите насилнически методи…

Битката не спира от тринайсет години насам – също така пламенна, непримирима и игнорирана във Франция, като борбата срещу великосръбските домогвания, и със същите тежки последици за мира.

Епизодите на тази битка могат да изпълнят цели томове.

По време на един от тях – процеса за държавна измяна, гледан от съда в Братислава през октомври 1929 г. срещу д-р Тука, водач на словашките автономисти – бе публично разкрита (любопитното е, че това направи един от свидетелите на обвинението, Йозеф Ханзалик) измамата, с помощта на която чешките делегати на Мирната конференция бяха успели да откъснат от Унгария чисто унгарския район Каса…

Впечатлена от конкретните унгарски твърдения, Конференцията решила през февруари 1919 г. да изпрати неутрална комисия, която да провери дали етническото положение в Каса действително съответства на различните документи, които ѝ бе представил г-н Бенеш. Като достоен играч, шефът на чешката делегация се съгласил незабавно с това решение… Но, използвайки близките си връзки с някои влиятелни членове на Конференцията, той получил съгласието за неутрални комисари да бъдат назначени двама американци, които и двамата били чехи, получили съвсем наскоро американско гражданство!

Дотук добре! Но продължението е още по-добро… Пред съдиите в Братислава свидетелят Ханзалик описал пристигането в Каса на двамата комисари – Роберт Камев и Кармезин, – посочил, че е бил избран от чешкия управител на града, Секач, да ги придружава и изложил под подигравателните подмятания на аудиторията как те изпълнили своята мисия. След като тръгнали демонстративно към границата, двамата съучастници в измамата се върнали, без дори да стигнат до нея… Протоколът, в който потвърдили, че след проверка документите, представени от г-н Бенеш, точно съответстват на истината, бил изготвен от тях двамата в една стая на хотел „Салк“ в Каса с помощта на Ханзалик.

Всякакъв коментар е излишен…

Осъден на петнайсет години принудителен труд, д-р Тука се превърна за всички словаци в национален мъченик, *който брани словашката си родина и нация с цената на честта, свободата и живота си* – пише ден след присъдата ръководителят на Народната партия д-р Хлинка.

Тази Народна партия – чиято дейност пражкото правителство напразно се опита да парализира, като подкупи някои от ръководителите ѝ, а други обвини, че са унгарски агенти – изисква да бъдат спазени ангажиментите, поети от президента Масарик в Питсбърг…

„Действително ли ще имате изгода да се отделите от чехите? – запитах сътрудника на д-р Хлинка, с когото разговарях по въпроса във влака, с който се връщах в Париж. – По-добре ли ще бъдете? От духовна и икономическа гледна

точка по-добро ли беше вашето положение под унгарско владичество?“

Събеседникът ми се поколеба…

„Да – каза той накрая. – Общо взето при унгарския режим бяхме по-добре… Чехите се отнесоха отвратително с нас. Те буквално се издържат за сметка на Словакия, където са премахнали всякакви свободи и която водят към материална и духовна разруха… Чешките училища и университети, под претекст да разкрепостят младежта от „религиозното мракобесие“ и да я „модернизират“, превръщат нашата страна, както се изрази в Парламента д-р Йозеф Сивак, в същински Содом и Гомор… Преувеличавам ли?… Личи, че не познавате отвратителния дух на материализъм и нечестивост на чехите! Един приятел на д-р Бенеш, г-н Йозеф Холечек, сам признава в книгата си, посветена на първите три години на Чехословашката република, издадена в Прага през 1922 г., че „през 1919 г. нашите войници в Словакия се целеха в кръстовете и стреляха срещу разпнатия Иисус“… Да протестираме, да реагираме, да се борим? Опитахме и още се опитваме, но армия стражари, полицаи и всякакви чиновници се стовари върху Словакия и следи „освободеният“ народ да не оспорва благата на своето „освобождение“.

Още преди десет години в *Призив до цивилизования свят* нашата партия заяви: „Нито един честен човек в Словакия не е убягнал от голготата на икономическото потисничество, от политическото преследване и от затвора. В Словакия царят терор, страх и безмълвието на каторгата… Това състояние на нещата е срам за цивилизованото човечество…“

Нищо от това, което тогава писахме, не се е променило. Вместо да се смекчи, злото се засили. Стана нетърпимо…“

„Това означава, че ако Великите сили приемат да се извърши ревизия на Трианонския договор и ако се проведе плебисцит, словаците ще гласуват в полза на унгарците и против чехите?“

„Плебисцит казвате, господине? При сегашното състояние на Европа не може да става и дума за това…“

„При сегашното състояние на Европа…“

Двайсет пъти по време на анкетата ми по Дунава моите събеседници, избягвайки да поемат опасна отговорност, ми отговориха по същия начин…

Но за сегашното състояние на Европа днес съм вече сигурен в едно – раздразнението, неудовлетвореността, непреодолимите антагонизми, породили се от войната насам по течението на Дунав и ставащи по-жестоки с всеки изминат ден поради *безразсъдство или незнание* на тези, които уредиха мира – те не могат да траят вечно.

Те дори са стигнали дотам, че вече не могат да продължават.

И когато един Титулеску от името на Малката Антанта идва да тръби в Париж – където впрочем първата му грижа е да се сдùши с най-върлите противници на правителството, за чиято подкрепа е дошъл да моли, – че блок от четирийсет и пет милиона души румънци, чехи и югославяни, обединени в една и съща воля да защитят неприкосновеността на техните „отечества“, е готов по-скоро да воюва, отколкото да се съгласи с мирна ревизия на договорите, този шантаж – защото няма друга по-подходяща дума за окачествяване на натиска, който говорителят на г-н Бенеш се опитваше да упражни върху френското правителство – надхвърля всякаква позволена мярка…

Всъщност – и това добре знаят всички европейски държавници – двайсет и пет от тези четирийсет и пет милиона души, за да не кажем трийсет, мразят тези, които говорят от тяхно име, и се стремят единствено да скъсат договорите, които са ги изтръгнали от истинските им отечества или са ги лишили от свободата, която са очаквали!

Мобилизирани в защита на тези договори, те биха воювали, разбира се, защото друго не могат да направят, в обкръжението на войници от победилите страни, но те ще воюват, както воюваха през голямата война елзасците на френския фронт – дебнейки удобния момент да се присъединят към своите братя...

Малката Антанта във война за поддържане на договорите, от които произхождат нейните членове, би била лишена от реална сила. Тя вече е безсилна, преди да е за-

почнала войната. Нейната мощ е само привидна, зад която постройките, скрити зад фасадата, се държат все още – политически, финансово и военно, – само защото ние, французите, ги крепим с нашето злато, нашето величие и нашия престиж. Те струват толкова, колкото струваме ние. Лъжата трае вече тринайсет години, тринайсет години тя постепенно тласка нашата страна към водовъртежа, в който вече вложихме повече милиарди, отколкото в царска Русия – в очакване да загубим там в поредното изтребление и живота на нашите синове…

• •

Вече казах какво се случи със словаците.

На рутените също, чието присъединяване към чехите е географски абсурд, тъй като от тях ги дели веригата на Карпатите, Трианонският договор гарантираше пълна автономия. Тази автономия беше задължителното условие за включването на Рутения във „федеративната“ чехословашка държава.

Чехите не само не дадоха такава автономия на рутените, но им наложиха тирания, напомняща тази на сърбите в Македония и със същите последици.

В Рутения – пише през 1928 г. украинският вестник „Свобода“ – *омразата срещу чехите е всеобща и безгранична…*

Ден след ден оттогава насам тази омраза постоянно се изостря.

Един факт е достатъчен, за да покаже до какви насилнически методи в тази борба между двата „братски“ народа по-силният прибягва срещу по-слабия.

Дълбоко вярващи, рутените, от анексията насам, са жертва на най-жестоко религиозно преследване. Чешките легионери, тероризиращи Рутения, както четниците на *Бяла ръка* тероризират Македония и Хърватия, са стигнали дотам, че изрязват католическия кръст върху гърдите на рутените, пребиват свещениците им и плячкосват църквите им!

У всички рутени, с които разговарях – прогонени или сами избрали изгнанието, – срещнах същата воля да се отър-

сят от жестокото потисничество, на което са подложени, същото отвращение към чехите, същия копнеж по миналото…

Те също, както македонците и хърватите, само чакат удобен случай…

И това става по-малко от тринайсет години след мира!…

С каква върховна насмешка към нашето невежество чехите смеят днес да настояват за френска закрила срещу евентуална ревизия на договора, който самите те така цинично нарушиха във всичките му части! С какво безсрамие се осмеляват те да говорят за силата, единството и „националната воля“ на една Чехословакия, половината от жителите на която се стремят единствено към автономия и сепаратизъм!…

• •

Но ако сърбите и чехите не са спазили никое от техните задължения към етническите малцинства, какво да кажем за румънците?

Авангард на западната цивилизация по посока на Балканския ориент, германо-унгарските маси в Трансилвания се радваха през 1914 г., когато избухна войната, на изключително материално благополучие и културно развитие. През вековете, румънските имигранти в допира си с тях бяха придобили западен облик до такава степен, че постепенно бяха изгубили всякаква следа от техния първороден балканизъм. Изкуството, науката, литературата, икономическият прогрес бяха толкова развити в Трансилвания, колкото и в самата Унгария.

Румънското владичество се стовари над всичко това като циклон.

Най-напред и до последната минута правителството в Букурещ отказваше да подпише клаузите на мирния договор, които гарантираха правата и имуществото на анексираното население. То склони едва след като Франция му постави истински ултиматум.

Всъщност румънците бяха решени никога да не уважат този подпис и те никога не го уважиха.

Под вдъхновението на румънското православно духовенство, жадно да придобие колкото се може повече богатства от католическите или протестантските общности, религиозните преследвания още на другия ден след подписването на мирния договор достигнаха в Трансилвания такава степен на варварство, че анкетната комисия, изпратена от шотландските църкви, писа още през 1927 г.: *Ако не се направи нещо в защита на религиозните малцинства тук, те скоро ще изчезнат.*

Стотици католически и протестантски свещеници бяха хвърлени в затвора, прогонени, лишени от всякакви имущества. Някои от тях, като калвинисткия пастор Межиасей или католическия епископ на Чанад, Глатфелдер, бяха по най-отвратителен начин изтезавани и поругани. Стотици църкви, параклиси, манастири, най-богатите имоти и дарения на Църквата бяха отчуждени и предадени на румънското православно духовенство. От всички краища на Стара Румъния монаси и попове се стекоха, за да участват в плячкосването…

Всичко това, въпреки че мирният договор беше провъзгласил неприкосновения характер на религиозните права и свободи…

Вятър работа!

Повечето религиозни училища и частни учебни заведения – такива имаше с хиляди в унгарските области на Трансилвания – също бяха конфискувани или затворени в нарушение на клаузите, които гарантираха запазването им. След като обучението на унгарски, майчин език на повече от два милиона и половина трансилванци не можеше да бъде забранено, то практически стана невъзможно, след като бившите учители масово бяха заместени с преподаватели, които говореха само румънски… Още нещо – договорите забраняваха анексираните да бъдат изключвани от държавната администрация или от упражняване на либерални професии, но нищо не пречеше на румънските власти да изискват кандидатите за такива постове да доказват отлично владеене на румънски език, който повечето от тях никога не бяха говорили! Така девет десети от трансилванските германо-унгарци бяха по съвсем законен начин лишени от права!

Както в Югославия, както и в Чехословакия, под удобния претекст за аграрна реформа, най-плодородните, най-добре обработваните земи бяха отнети от унгарските им собственици и раздадени на протежета на правителството в Букурещ със същите резултати впрочем, като в сръбски Банат: бързо изоставени от новите им собственици, които се задоволиха да ги ипотекират, повечето от тези площи са днес превърнати в пустеещи угари… Хиляди семейства, лишени от всичките имоти, бяха доведени до най-ужасна мизерия. Много от тях избраха пътя на изгнанието…

В Трансилвания бе направено всичко, „за да бъде изтръгнат дори споменът от маджарството“, според думите на г-н Стелян Попеску, бивш министър на правосъдието и главен редактор на вестника на г-н Титулеску „Универсул“…

Румънците изцяло приложиха в Трансилвания всичко, което така мощно бе вдигнало на крак срещу сръбската диктатура половината от югославската нация: методите на великосръбските администратори спрямо македонците и хърватите – брутална денационализация и масово ограбване, презрение към най-свещените права и най-елементарните свободи на етническите малцинства…

Трансилванците, дори онези от тях, които са румънци по произход, се отличаваха от населението на Стара Румъния по дълбоки културни, интелектуални и нравствени белези, подобно на онези, които отличават сърбите от хърватите и словенците. Ден след ден бруталното насилие, безсрамната експлоатация, на които са подложени, смазващите тежести и материалното разорение, причинени от анексията, некадърността и корупцията на администраторите, които им налага Букурещ, задълбочиха тяхното ожесточение и носталгията по изгубеното минало…

Пет милиона души днес, в Трансилвания, мислят само за едно: как да се отърват от „букурещките скакалци“ (те си служат с много по-изразителна дума), които ги тероризират и ограбват… Германо-унгарците искат да се върнат чрез ревизия към онази Унгария, от която ги дели само една произволно начертана граница. Румънците искат да се управляват сами в една автономна Трансилвания.

Сред тези трансилвански румънци не срещнах нито един – между десетките, които разпитах там, на Изток и в Париж, – който да не признава основателността на оплакванията на своите нерумънски сънародници, нито един, който да не изразява отвращение и презрение към хората от Букурещ, нито един, който да не настоява да се сложи край на настоящия режим.

• •

И наистина, от няколко месеца под ръководството на шовинистични организации, създадени в Румъния по примера на сръбските *Народна одбрана* и *Бяла ръка*, вълна от тероризъм и агресия залива всички унгарски райони на Трансилвания… Сигнал за тази кампания, за която нашето обществено мнение не знае повече, отколкото за насилията на сръбската полиция в Хърватия, бе даден от вестника на г-н Титулеску „Универсул“.

„Съвсем очевидно е – отбеляза през миналия април един американец, прекосил трансилванските райони Негиварад и Колошвар и разговарял в Букурещ с представители на своята страна, – че г-н Титулеску, действайки в съгласие с г-н Бенеш, се опитва да докара Унгария до крайност… Слава Богу, че вашата страна се ръководи в момента от толкова миролюбиво правителство.“

Точни сведения за намеренията на някои официални румънски среди ми бяха предоставени в София преди близо година от отлично осведомени дипломати.

„Обезпокоителното е – заключаваха те, – че положението е еднакво опасно в Букурещ и в Белград. За спасението си крал Карол и крал Александър могат да залагат единствено на военна диверсия. Прибавете към това личните амбиции на Титулеску, който мечтае да стане президент на бъдещата република Румъния и поддържа крал Карол толкова, колкото въжето обесения, и е изцяло зависим от Бенеш, чиято подкрепа му е необходима за недалечното бъдеще, когато той се надява румънската монархия да рухне…“

„Трябва да се намери претекст…“

„Такъв ще се намери в лицето на унгарския ревизионизъм… Когато търсиш повод за война или развод, винаги

намираш!…“ Това ми бе казано през август… През октомври, по внезапен призив, в Румъния избухнаха повсеместни антиунгарски инциденти и манифестации, а хората на г-н Титулеску предизвикаха в Парламента и официозите нечувана кампания от войнствени провокации… Плячкосани унгарски магазини и ресторанти, малтретирани работници, опожарени чифлици, опустошени села, жители, тероризирани от разбеснели се банди, водени от град на град със специални влакове от двама бивши министри, Стелян Попеску, пряк сътрудник на г-н Титулеску, и Емил Хатиеган; поругано унгарско знаме в Колошвар, Арад и Букурещ; побоища в кафенета, кина и по улиците над трансилванци от унгарски *и дори от румънски* произход… Непрекъсната поредица от насилия сее ужас от месеци насам сред анексираното население, както и приглушен гняв у техните сънародници в Унгария. Неуморно, с ярки езикови похвати, които биха били смешни, ако последствията им не рискуваха да бъдат толкова тежки, официозите в Румъния начело с „Универсул“ на г-н Титулеску се опитват да вдигнат на крак общественото мнение.

Кой знае за това във Франция? Кой вестник е „информирал“ своите читатели, докато британската преса (и не само тя) посвети цели колони на бляскавите победи на бандитите на г-н Попеску, нахвърлили се по петдесет души срещу един върху продавачки на зеленчуци, деца, връщащи се от училище, немощни свещеници или сервитьори в кафенетата…

Мислите, че преувеличавам ли? Не! Само казвам малка част от истината, която крият от нас и която всеки може да научи, като разлисти румънските вестници от последното шестмесечие. Ни най-малко не искам да стоваря върху румънския народ отговорността за недостойните прояви и грешките на ръководителите, които понася, както не исках, разкривайки истината за Югославия, да обвинявам сръбския народ.

Това, което казвам тук, други, доколкото могат, го казват също там…

Прозорливите румънци не крият безпокойството си: *Не всички кампании, които си дават вид на патриотично*

движение, трябва да се подкрепят само затова, че имат такъв вид – писа още на миналия 23 ноември вестник „Родина“ в Колошвар. *Преди да ги подкрепим, трябва да си дадем сметка за техните мотиви…* А единственият независим вестник, излизащ в Букурещ, „Дреотатеа“, добави преди няколко седмици: *Някои се стремят да използват за лични интереси патриотичните страсти на масите, ловко въведени в заблуждение…*

Именно срещу такова „използване на въведения в заблуждение патриотизъм“ и последиците, които може да причини, ако оставим „използвачите“ да действат, трябва спешно да се алармира френската общественост.

Когато удари мълнията на приближаващата се война – в Централна Европа, на българо-югославската граница или на адриатическите брегове, умишлено предизвикана от онези, които не могат другояче да излязат от задънената улица, в която сами са се натикали, – обикновеният французин, който не знае нищо за това, което някои около нас готвят срещу мира – като същевременно се представят за миролюбци, – ще остане също толкова объркан и изненадан, колкото през юни 1914 г. от атентата в Сараево… Той нищо няма да проумее и ще бъде пак толкова лесно заблуден от онези, които ще имат интерес да го излъжат, колкото преди деветнайсет години…

И още веднъж ще тръгне към касапницата заради други с убеждението, че защитава собствената си кауза…

Сянката на Прага[1]

За да узнаем колко лъжи могат да бъдат изречени в случай на нова катастрофа с цел заблуда на нашите наивни и добронамерени маси, достатъчно е да прочетем например налудничавите и лицемерни твърдения, публикувани у нас седмици наред от преданата на г-н Бенеш и неговите приятели преса или произнесени от жреците на шовинизма от трибуната на Парламента по повод италианската инициатива за Четиристранен пакт, срещу хора като господата Даладие, Пол Бонкур и Дьо Жувенел, посмели да предпочетат интереса на Франция пред комбинациите на Малката Антанта.

Нищо подобно не бяхме виждали у нас от времето на кампанията срещу Делкасе по повод инцидента в Агадир!

Нямам намерение и не тук е мястото, където бих обсъждал бъдещото отражение на Четиристранния пакт върху развитието на европейската политика.

Мисля, че показах доста ясно с неоспорими факти в предишните страници какви отвратителни несправедливости и опасности от война произлизат в Централна и Източна Европа от безразсъдството *или незнанието* – според думите на г-н дьо Монзи – на хората, които фиксираха условията на договорите от Ньои, Трианон и Сен Жермен, от недобросъвестността и насилията на правителствата, извлекли изгода от тези договори.

Четиристранният пакт ще струва толкова, колкото ще струват прозорливостта и искреността на подписалите го страни. Ще бъде това, което те направят от него. Той може да извърши по мирен начин на Балканите и по течението на Дунав онази териториална корекция, без която мирът ще остане само неустойчиво примирие. Той може да помири в едно общо дело за икономическо възстановяване и лоялно сътрудничество народи, които един несправедлив и грабителски мир ожесточи много повече едни към други, отколкото ужасите на войната. Това прави от този пакт единствения път към разоръжаването.

---

[1] Става дума за срещата на страните от Малката Антанта в Прага. Авторът иска да каже, че тази среща хвърля сянка върху мира в Европа. – Б. р.

Четиристранният пакт при сегашното състояние на Европа, където отчаянието, гневът и материалните страдания са достигнали краен предел, е единственият начин да се спаси мирът, ако спасението е все още възможно… Той вече осигури на Европа няколко месеца отсрочка, необходими на общественото мнение от различните страни да си даде сметка за непосредствената опасност от война.

Дори само затова той е най-важното дело, извършено за каузата на мира от петнайсет години насам, а приемането му, отдаването на пълна свобода на действие на г-н Дьо Жувенел съвместно с г-н Даладие е чудесен повод за благодарност към г-н Пол Бонкур.

• •

Но най-голямата лудост за миролюбивите народи би било в момента да се разоръжат. Нито Франция, нито Англия, нито Италия, освен ако умишлено не са решили да се самоубият, не могат, при наличие на множащите се около тях рискове от война, да намалят нито с един войник, нито с едно оръдие своите отбранителни способности, своите възможности да наложат мир на онези, които биха отказали да премахнат несправедливостите, чието запазване би ни довело до катастрофи. Всяко разоръжаване от страна на бившите Съюзници, чиито сила и съгласие осигуриха победата преди петнайсет години, е невъзможно, докато не се възстанови истински мир в Европа.

С надеждите, които вдъхва у националностите, смазани през 1920 г. от насилие и грабеж, Пактът изисква от страните, които участват в него, задължението да бъдат достатъчно силни, за да наложат при нужда своята воля за справедливост и право.

Едно англо-италианско-френско разоръжаване преди да се осъществи ревизията означава сигурна война.

Но когато Малката Антанта – за да оправдае прекомерното си въоръжаване – се позовава на опасността от агресия от страна на своите съседки и разобличава тайното възстановяване на българската и унгарската армия, тя прекалено разчита на незнанието и доверчивостта на приятелите, към които се обръща.

Признавам, че достойнството на унгарците е силно накърнено – каквото беше нашето през четирийсетте години робство на Елзас – от състоянието на безпомощност пред насилията, понасяни от анексираните им сънародници и от това, че трябва да се задоволят с дипломатически протести без последици в отговор на обидите и заплахите, които им се отправят. В това отношение умереността на настоящия унгарски министър-председател, генерал Гомбьош, при инцидентите в Трансилвания, хладнокръвието, което той успя да запази в пресата и сред общественото мнение, оправдаха доверието и симпатиите на сподвижниците му.

Но с огъня не се играе безнаказано… В някои случаи добрата воля и стремежът към търпение и мъдрост могат да се окажат безполезни. Дори временно отслабен, един велик народ запазва рефлексите си на велик народ.

В това именно е опасността…

Не бива някоя неприемлива провокация или обидно предупреждение да принуди някой ден Унгария да приеме предизвикателството, което съседките ѝ не престават да ѝ отправят от тринайсет години насам. Никога от 1920 г. насам рискът от подобен конфликт не е бил по-голям от сега, когато военните приготовление от страна на Малката Антанта са привършили, а дипломатическата подготовка под съвместното ръководство на Титулеску и Бенеш е в разгара си, когато Италия, съзнавайки, че няма и минута за губене, изложи основанията на своето предложение за Четиристранен пакт…

Казват, че за спасяване на пропадащо предприятие няма нищо по-добро от своевременен пожар… а делата на Малката Антанта зад привидното ѝ благоденствие – по-специално на Югославия, чиято военна мощ е в основата на комбинацията – са стигнали дотам, че трябва да се избира между пожар и фалит…

• •

Какво би могла да предприеме Унгария срещу Малката Антанта в случай на война? Дори по-малко, отколкото Полша по време на последното нападение срещу нея…

Дори да приемем за истина доставките на оръжия, муниции и техника от страна на Италия; дори да приемем, че е успяла да удвои, да утрои силите, определени ѝ с мирния договор, какво би могла да мобилизира Унгария? Сто хиляди войници, няколкостотин картечници, трийсет или четирийсет батареи лека артилерия… Това подобие на армия не може да разполага нито с обучени запасняци, нито с танкове, нито със запаси от муниции, нито с военни заводи, нито с бойни самолети, а границите са прокарани по такъв начин, че всички жизнени центрове на страната, на първо място Будапеща, ще се окажат незабавно под огъня на неприятеля…

Малката Антанта ще ѝ противопостави още в началото повече от два милиона обучени войници, хиляди картечници, мощна артилерия и авиация, стотици танкове, неизчерпаеми продоволствени запаси. Незабавно могат да бъдат мобилизирани личен състав и техника, които ще удвоят и без това огромната ѝ мощ…

И накрая, когато трябва да преценим каква част от истината съдържат „информациите“ и статиите, посветени на агресивните приготовления на Унгария и опасностите, които готвеният реванш причинявал за съседките ѝ, не трябва да забравяме, че Унгария наброява по-малко от осем милиона жители, а Малката Антанта – повече от четирийсет и пет, че тя буквално е обкръжена от чехите, румънците и югославяните… Съгласен съм, че във военно отношение румънците и чехите са повече от посредствени като бойци, но тяхното материално превъзходство е толкова смазващо, че далеч компенсира липсата на боен дух. Всъщност югославяните и сами биха се справили без проблем с унгарците…

Че последните, знаейки за чувствата, които питаят към тях съседките им, са се опитали – подобно на българите – да увеличат отбранителния си потенциал, това не може да се отрече.

Че са потърсили и намерили външна подкрепа – както българите, – това също е сигурно. Никой договор всъщност не им го забранява.

Но пак питам – защото трябва да си поставяме все същия въпрос, ако искаме да проумеем конфликтите, които

от мира насам противопоставят победители и победени в Централна Европа и на Балканите, – кой е виновен за всичко това?

Когато си видял, чул и констатирал реалността на място, разбираш без колебание, че единствено виновна е политиката, която трите държави от Малката Антанта са следвали спрямо населенията, анексирани през 1920 г. и спрямо самата Унгария…

Ако Прага, Букурещ и Белград от тринайсет години насам бяха действали по-различно, бяха спазвали задълженията си спрямо етническите малцинства, бяха се постарали да преодолеят трудностите и смекчат напреженията, породени от прекалената строгост и материалните грешки на мирните договори, ако се бяха помъчили чрез широки търговски и промишлени мерки да поправят бедствието, причинено на Унгария и на цяла Централна Европа вследствие бруталното скъсване на икономическите взаимоотношения, установени в течение на векове съвместен живот между нея и териториите, които ѝ бяха отнети, между Унгария и нейните съседки днес щеше да цари мир, макар и без каквато и да е ревизия…

Самият проблем за ревизия щеше да се постави по друг начин… Най-вероятно дори вече щеше да е разрешен.

Прага, Букурещ и Белград съвсем умишлено отстраниха възможностите за благоденствие и съгласие.

Едва наместили се в чуждата победа и под влиянието на човека, чиято непоколебима воля за господство и вкус към интригата – и да признаем, съжалявайки, че не го е използвал по-добре един от най блестящите умове в съвременна Европа – успя да превърне Трианонския договор в триумф на несправедливостта и насилието, трите малки държави, чийто ненаситен апетит ужасяваше Лойд Джордж през 1919 г., не престанаха да мислят как още да се разширят и уголемят.

След „Разрушете Австро-Унгария“ през 1917 г., основен девиз на тяхната политика стана „Разрушете Унгария“. Измислената и създадена от Бенеш Малка Антанта, уж с цел взаимопомощ и гаранция срещу въображаемата

опасност от унгарска агресия, още от първия ден си постави за цел пълното унищожаване на Унгария.

Ръководителите на Малката Антанта непрекъснато преследват тази цел от 1920 г., както преди век и половина канцелариите на Берлин, Санкт Петербург и Виена замисляха „края на Полша“…

Така си обясняваме техния отказ да сключат търговските и земеделски споразумения, за които настояват унгарците, за да излязат от ужасната криза, предизвикана от загубата на предишните пазари, както и постоянните опити за изолиране и икономическа блокада на Унгария…

Но машинацията можеше да успее само чрез затваряне на всякакъв изход към Австрия. Чрез Австрия Унгария продължаваше да общува със Запада и се предпазваше от задушаване.

Тя нямаше да го избегне, в случай че Австрия заемеше неутрална позиция или влезеше в икономически съюз, от който Унгария да бъде изключена.

Така се обяснява ентусиазираната подкрепа, оказана от Бенеш на проекта „Тардиьо“ за Дунавска икономическа конфедерация, чието осъществяване, поставяйки Унгария в зависимост от нейните съседки, утвърждаваше нейното поробване.

Така си обясняваме плана, представен преди няколко месеца в Женева, целящ неутрализирането на Австрия, под претекст да се осуети евентуален Аншлус, като че Германия и Австрия в деня, когато се почувстват достатъчно силни, за да не се нуждаят от съгласието на трети страни, нещо би могло да ги затрудни!

Но Аншлусът е само претекст… Всъщност става дума за затваряне на обръча около Унгария. Със затварянето на австрийската граница краят на Унгария щеше да настъпи.

Успехът щеше да е още по-голям, ако Унгария, отчаяна от тази провокация и чувствайки се загубена, се беше опитала да реагира…

В такъв случай хипотезите бяха две:

Или революционна проява, породена от прекомерното страдание и субсидирана от чужбина сваля правителството на адмирал Хорти, а Малката Антанта, под претекст

възстановяване на реда навлиза в Будапеща… Историята приключва с предоставяне на чехите и югославяните на ивица територия, позволяваща пряка връзка между двете държави, и със създаване на микроскопична унгарска държава под опеката на Прага.

Или гневът подтиква Унгария да прибегне към оръжието, като повтори върховната битка на Полша срещу палачите ѝ. Резултатът е още по-добър. В такъв случай унгарците минават за агресори пред добре обработеното европейско обществено мнение, което практически прави невъзможна намесата на техните приятели… За няколко часа, залети от завоевателните армии, унгарските сили са унищожени.

Номерът в Женева не успя.

• •

Същевременно в играта, започната от Малката Антанта по бреговете на Дунава, внезапно се намеси нов партньор – Италия.

• •

Французите са слабо осведомени или изобщо не познават истинските и дълбоки причини, неясните мотиви, които на пръв поглед необяснимо изправят народите един срещу друг, или напротив, ги сближават за общи действия. Малцина са онези сред тях, които долавят скритите подбуди на политиката, следвана след войната от Италия по отношение на Централна Европа и Балканите.

Тази политика безпокои болшинството от нашите сънародници, още повече, че до последните дни, до затишието по въпроса за Четиристранния пакт тя изглеждаше насочена срещу нас, през главата на нашите приятели в Прага и Белград.

От десет години насам тази лъжа трови международната атмосфера, старателно поддържана от хората, които виждат в едно френско-италианско разбирателство опасност за мегаломанските им, империалистически цели.

За обясняване на този факт, който промени и променя все повече цялата обстановка в Европа, не е нужно да приписваме на италианския фашизъм мечти за хегемония над Централна Европа и Балканите, нито да обясняваме подкрепата, оказвана от Рим на ревизионистките идеи, като допускаме съществуването на тайни споразумения между Италия, Будапеща и София. Не с такива доводи ще разрешим по мирен начин проблемите, възникнали в Европа вследствие грешките и несправедливостите от 1919 и 1920 г.

Това, което важи за Унгария, важи по същите причини и за България. Всяка заплаха за политическата независимост или териториалната неприкосновеност на тези две страни се сблъсква днес неизбежно със съпротивата на Италия.

Възможно е между Рим и двете победени държави да съществуват изрични договорености. Не зная. Никой не знае. И всъщност това няма голямо значение.

Това, което нареди Италия на страната на българите и унгарците, срещу които тя се сражава заедно с нас в продължение на четири години – извън чувството за справедливост, което въпреки всичко не изключвам да е достъпно за Мусолини, – е нещо по-належащо и по-трайно от всички договори – интересът.

Откакто славянските племена, дошли от Азия, проникват в Европа откакто са осъзнали своето единство и мощ, те мечтаят да достигнат брегове на Средиземно море и Адриатика. Цялата политика на царска Русия от Петър Велики насам е вдъхновена и неотклонно подчинена на този дълбок инстинкт на всички славянски родове. За да го осъществи, Русия с цената на постоянни войни се опитва да измести турците от Цариград; тя поощри и подкрепи освободителните усилия на националностите на Балканите; даде рамо на Белград срещу българите през 1912 г., тъй като афинитетът на цар Фердинанд към Германия я безпокоеше, а амбициите на българския цар ѝ се сториха прекалени; окуражи през 1914 г. великосръбските националисти да извършат това, което според злокобните съветници на цар Николай II щеше да позволи на всеславянството, уни-

щожавайки Австро-Унгария, да стъпи на Адриатическото крайбрежие.

След сгромолясването на Русия и в очакване на нейното възстановяване, в което те не се и съмняват, чешките и сръбските славяни поеха за своя сметка осъществяването на всеславянските планове. Намери се един човек, проявил се чрез войната, който да обедини техните усилия и да насочи стремежите им към ясна цел. Под вдъхновението и ръководството на Бенеш, за когото историята вероятно ще каже, че е бил най-ловкият, най-фанатичният и най-изкусният служител на всеславянството – едновременно негов Бисмарк и Талейран, защото изглежда е наследил недостатъците и качествата на всеки един от тях, – Белград и Прага се превърнаха в предтечи на утрешната Великославия.

Малката Антанта в ръцете на Бенеш – нейна душа и неин господар – е само бойно подразделение на славянския империализъм.

Първата цел, която си поставиха Бенеш и неговите великосръбски съюзници при нейното създаване, бе тоталното унищожаване на тази западна и католическа Унгария, чието съществуване пречеше на непрестанната експанзия към югозапад на славянския блок от Mittel Europa и от Балканите.

Всички машинации на чешкия държавник от близо двайсет години, безмилостното и безскрупулно ожесточение, които той непрекъснато проявяваше срещу своите бивши приятели в Будапеща и Виена по време на войната, преувеличените териториални изисквания в момента на подялбата на Унгария и по-специално настойчивостта, с която искаше Рутения, чието притежание трябваше да осигури на Чехословакия обща граница с царска Русия и да откъсне Унгария от Полша – нейната историческа съюзничка; и най-краткото от неговите интервюта, които с охота раздава и които са премерени до последната дума – всичко!… – дори така шумно афишираната му привързаност към нашата страна (от която успя да измъкне същите финансови и политически предимства като царска Русия), бяха продиктувани от една-единствена грижа…

В съгласие с великосръбските националисти, които споделят неговия дух на империализъм и потисничество, и благодарение на подкрепата на Франция, от която непрекъснато се възползваше, Бенеш си постави за задача да изпълни това, което Русия бе неспособна да извърши поради военния разгром, революцията и болшевизма…

И сценарият протича от четиринайсет години насам с неумолима прецизност… Стъпка по стъпка се осъществява страхотната мечта на човека, който пожела разрушаването на Хабсбургската империя и го получи от заслеплението на победителите във войната; който пожела и постигна политическото господство на седем милиона чехи над Mittel Europa и Балканите… Обединяването през миналия месец на трите държави от Малката Антанта в единен икономически блок е само прелюдия към създаването на балканодунавска конфедерация, ръководена от Прага, за която през 1917 г. в Амстердам Бенеш предричаше, че ще бъде свършен факт до двайсет години.

• •

Сами си затварят очите онези, които не съзират целите и огромната заплаха за мира на делата на г-н Бенеш, който без съмнение е един от двамата или тримата най-големи държавници в Европа, но който все повече се очертава за паметливите и наблюдателните като най-опасния „приятел“ на нашата страна!

Именно д-р Бенеш – едноличен господар на една Чехословакия, чийто президент Масарик е само една немощна сянка – е този, който пожела и извърши от тринайсет години насам по течението на Дунав всички грешки, всички нарушения на справедливостта и правото, които в случай, че Европа не наложи ревизията им, вещаят неизбежно завръщане на войната… Именно той настоя през 1920 г., против мнението на президента Масарик и позовавайки се на някаква „стратегическа необходимост“, за анексирането на Западна Унгария и на повече от един милион унгарци… той, който отказа да спазва ангажиментите, поети пред словаците и да признае автономията на рутените, предвидена

в мирния договор, който се възползва от влиянието и приятелствата си в Женева, от тринайсет години насам, за да не бъдат чути оплакванията на потиснатите националности…

От четиринайсет години амбициите и методите на този човек не са се променили, а умението, самочувствието и волята му за надмощие се увеличиха още повече с престоя му във властта…

Той е същият самолюбив реалист, чийто безграничен империализъм в навечерието на победата придвижваше границите на бъдеща Чехословакия по картата на нова Европа, изготвена заедно с приятеля му Куфнер, чак до Будапеща и Берлин!…

По силата на обстоятелствата за Италия, бастион на латинската цивилизация във водите на Близкия изток, е от жизнена необходимост да се предотврати това свързване на чешките и сръбските славяни, като се запази между двете групи една Унгария с германо-латинска цивилизация, традиционен противник на славянството, свързана с хилядолетна дружба с Полша, която също като нея е с католически и западен манталитет.

Политическият антагонизъм, икономическото съперничество, фундаменталното противопоставяне, които днес я изправят срещу белградските великосърби, а утре срещу всички славянски маси, напиращи зад тях, нямат нищо общо с чувствата или желанията на хората. Те са израз на една съдбовност. Дуелът може да бъде забавен, но е неизбежен. За сетен път той ще изправи едни срещу други Рим и варварите в битка, чийто залог е съдбата на западната цивилизация.

Ръководителите на Малката Антанта го разбират много добре и бяха твърдо решени – до неочаквания гръм от ясно небе, какъвто бе за тях френско-италианското споразумение по Четиристранния пакт – да поемат рисковете, свързани със стремежите им за славянско проникване към Адриатика и Егейско море, че Прага и Букурещ по време на последните инциденти в Далмация преди шест месеца не се поколебаха да се солидаризират открито с великосръбските си съюзници. Конференцията, на която в разгара на дипломатическото напрежение се събраха в Белград, нарочно избран за тази цел, при това заедно с началниците на

генералните им щабове, не буди никакво съмнение относно пълното единомислие между чехи и югославяни, подкрепяни от блестящия им румънски сподвижник.

Заявената цел на Белградската конференция бе да се приеме план за съвместни действия с цел „запазване на мира в случай на опасно събитие“.

„Опасното събитие“, на което се позоваваха трите съюзнички – техните официози го определиха без увъртания, – беше евентуалното усложняване на отношенията между Рим и Белград, а средството, открито от Малката Антанта при такъв случай за осигуряване „запазването на мира“, беше да се съобщи навред по света, че всички военни сили са поставени отсега нататък под върховното командване на югославския генералисимус.

Този ден Прага и Букурещ заявиха „пред когото трябва“, че одобряват поведението на Белград спрямо Италия и че и двете в случай на конфликт ще бъдат на страната на югославяните… Картите брутално бяха разкрити…

На проявите на Малката Антанта, на неспирното и бързо увеличаване на военния потенциал отговори предложението на Мусолини за Четиристранен пакт.

Включването на Франция – нещо, което те до последния момент се хвалеха, че са възпрели благодарение увещанията на г-н Титулеску в Париж – жестоко объркa чешките и великосръбските политици.

Но ако ръководителите на Малката Антанта след като хвърляха огън и жупел и заявиха на срещата си в Прага, че няма да допуснат никакъв опит за ревизия, накрая внезапно склониха – като заявиха, че са доволни от обяснителната нота на Франция, която всъщност не променяше нищо, – това е защото разчитат, че едно скорошно завръщане на власт във Франция на хората, които са им предани, ще им възвърне свободата на действие.

Те от нищо не са се отказали…

По-малко от всякога те са готови да върнат незаконно придобитите имоти и да освободят анексираните населения, които без прекъсване жестоко потискат от тринайсет години. Македония, Хърватия, „иредентистка“ Унгария, Словакия, те искат всичко да запазят за себе си…

Повече от всякога, заливайки с тенденциозна информация преданата им преса, те се опитват да разбъркат картите и, с цел да осигурят успеха на империалистическите си амбиции, да умножат поводите за безпокойство сред общественото мнение и за конфликт между Великите сили.

Повече от всякога, за да предотвратят справедливите репарации, които подписалите Пакта признаха за необходими за запазването на мира, те се надяват да възродят подозренията, които довчера противопоставяха нашата страна на Италия.

От Прага например – от същите пропагандни централи, които изфабрикуваха в началото на пролетта статиите, отразяващи с най-малки подробности прехвърлянето на ескадрили бомбардировачи, уж изпратени от Италия за Унгария – излетя преди месец сензационната измислица, според която Италия поискала от Лондон и Париж да приемат възстановяване на Австро-Унгария под скиптъра на младия ерцхерцог Ото… А една агенция, официоз на Малката Антанта, субсидирана и ръководена от приятел на г-н Титулеску, излъчи осем дни по-късно също толкова фалшивата новина, според която между Будапеща и Виена било сключено тайно икономическо споразумение…

„Тези хора, слава Богу, няма да се задържат още дълго“ – каза ми преди няколко седмици един дипломат от Малката Антанта, на излизане от заседание на Парламента, по време на което г-н Даладие беше съобщил за намерението си да проучи в най-приятелски дух италианското предложение… „Когато си отидат, ще видим!“

• •

Именно за да се опитам да направя, доколкото е възможно, така, че Франция да „не преживее“ онова, което ѝ се готви на тъмно, написах страниците, които току-що прочетохте.

Да! Войната се завръща… Мирът понастоящем зависи само от начина, по който нашето обществено мнение ще бъде осведомено или заблудено и ще съумее да наложи волята си.

Не бива в някой близък ден, по силата на някакви убийствени обвързаности и заради някакъв отвратителен капан, заложен на нейната добронамереност, нашата страна да се окаже въвлечена заради някоя съвсем чужда кауза в нова обща касапница

Срещу войната, която се завръща по вина на тези, които превърнаха нашата освободителна и справедлива победа – в Централна Европа и на Балканите – в средство за заробване и се отнасят към националностите, които ние мислехме, че освобождаваме, така както никога не са се отнасяли към тях бившите им господари, съществува единствена гаранция:

Да бъдат предупредени правителствата на насилието, които смятат да се крият зад едно приятелство, с което не престават да злоупотребяват от петнайсет години насам, че в никакъв случай и по никакъв повод – макар че сме готови да ги защитим срещу евентуална агресия – не бихме ги защитили срещу последиците от собствените им грешки или ако откажат да поправят несправедливостите, за които те носят отговорност и от които са почерпили изгода.

• •

Война – както преди деветнайсет години, – за да спасяваме хората, предизвикали я със своите амбиции, апетити и склонност към насилие?

Цялата френска младеж да се хвърли в касапницата, за да спасява великосръбската диктатура или да поддържа насила лъжата за чехословашкото единство?

Никога!

• •

Сараево ни стига.

КНИЖАРНИЦИ „КОЛИБРИ“ В СОФИЯ

ул. „Иван Вазов“ № 36
тел. 988 87 81

Във Френския културен институт
ул. „Дякон Игнатий“ № 2
тел. 981 50 47

„Нисим-Колибри“
бул. „Васил Левски“ № 57
тел. 981 19 12

www.colibri.bg

Анри Подзи

ВОЙНАТА СЕ ЗАВРЪЩА…

Френска. ??? Първо издание

Редактор *Николай Боцев*

Коректор *Любов Йонева*

Художник на корицата *Стефан Касъров*

Формат 84/108/32. Печатни коли 20,25

Цена лв.???

ИК „Колибри“
1000 София, ул. „Иван Вазов“ № 36
тел. 987 48 10; тел./факс 988 87 81
e-mail: colibri@colibri.bg
www.colibri.bg

Предпечатна подготовка *Васил Попов*
Печатница „Симолини“ – София ???